

علي احمد بروهي

چار
چاموٽ
چامڙا

جام جاموت ۽ جامڙا

چام

چاموٲ ء

چامڙا

علي احمد بروهي

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

1999ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ۾ سو چوويهه

ڇپائيندڙ نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ ذڪي پرنٽنگ پريس ڪراچي.

1984ع

پهريون ايڊيشن

مارچ 1999ع

ٻيو ايڊيشن

100/- روپيا

قيمت

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

JAM JAMOT AIN JAMRA Written by ALI AHMED BROHI. Published by New Fields Publications Tando Wali Muhammad, Hyderabad, Sindh. Pakistan. First Edition 1984. Second Edition March 1999.

Price per copy Rs. 100/-

Book No. 224

انتساب

پنهنجي
استاد ۽ مربي ڀاءُ،
مرحوم الله بخش ڪريم بخش بروهي
جي نالي -

آکاڻي

هڪ هرڻ جي

”هڪ هرڻ کي رڻ ۾ اچي اُچ ورايو. جنهن رخ ۾ نظر ٿي ڪيائين ته کيس رڇ ٿي رڇ ڏسڻ ۾ ٿي آئي. رڇ کي ساڀيا ڄاڻي ڏيکاءُ واري ڏس ۾ ڊوڙندو رهيو. ويجهو وڃڻ تي ڏنائين ته ڪاريءَ وارا ڪڪ. وري ٻئي رخ ۾ نگاهه ڪيائين ته ساڳيو لقاءُ اکين آڏو هيو. پاڻيءَ ڇوليون ٿي هنيون. وري نئين سر کڙين تي زور ڏنائين. اهڙي حال سارو وقت ڊوڙندي سندس جسم نستو ۽ نهل ٿي پيو. پياس کان زبان ٻاهر نڪري آيس. تنگيون ساڻيون ٿي اڳتي هلڻ کان پڙ ڪڍي بيٺيون. شام ٿاڻي ٿڪو ماندو ۽ مرڻينگ حال ۾، آخر اچي اهڙي هنڌ پهتو جا واقعي ٿي ڏٺو هئي. ڪنڌيءَ تي ڪرندي هڪوار پاڻيءَ کي ڏنائين. ڄاڻائين ته اهو به ساڳيو دوکو هيو جنهن کيس سوير کان ستايو هيو. آخرين سيسراتي پريندي سندس جسم ڪپڙ کان ڪسڪي وڃي هيٺ پاڻيءَ ۾ ڪريو.....“

(رابندرانات ٽئگور)

حياتي ۽ موت

”جڏهن به ماڻهو هڪ ٻئي سان اختلاف رکن ٿا ته هميشه زندگيءَ جي مسئلن بنسبت، پر جنهن ڳالهه تي سڀ ماڻهو پاڻ ۾ متفق ۽ بڪراءِ آهن ته اهو ”موت“ آهي.

جيڪڏهن ماڻهو زنده آهن ته منجهن دانائي ۽ ناداني، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميٽپائيءَ جو فرق ضرور رهي ٿو. پر جڏهن ماڻهو مري وڃن ٿا ته سندن لاش ڳري سڙي هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃن ٿا. اهو هر هڪ جو نصيب آهي ۽ مقدر به آهي. پوءِ دانائي ۽ ناداني، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميٽپائي ڪنهن جي هٿ وس آهيئي ڪانه. نه وري لاش جي ڳرڻ سڙڻ يا هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃڻ تي ڪنهن کي ڪو اختيار حاصل آهي. ماڻهوءَ جي زندگي پنهنجي وس ۾ نه آهي ۽ نه موت. نه سندس دانائي پنهنجي پيدا ڪيل آهي ۽ نه ناداني. نه خدا ترسيءَ جو خالق پاڻ آهي ۽ نه بي رحميءَ جو. نه شرافت سندس املاڪ يا ورثو آهي ۽ نه ڪميٽپ.

ڪي ڏهاڪو سال ڄمار ۾ مري وڃن ٿا. ڪي سؤ سال عمر جهاڳي پوءِ فوت ٿين. دانا ۽ نادان به مري ٿو. خدا ترس ۽ بي رحم به مري ٿو وڃي. اشراف ۽ ڪميٽو به ساڳئي دڳ وڃي ٿو. جڏهن جيئرا آهن ته عدو موچي عثمان حजर ۽ سومر نانواڻي. جڏهن مري وڃن ٿا ته پوءِ هڏا ۽ خاڪ. جئري سورٺ، راءِ ڏياچ ۽ پيڄل ۱ مٽي پڇاڻان اهيئي هڏا ۽ خاڪ. پوءِ هڪ ماڻهوءَ جي هڏن ۽ خاڪ، ۽ ٻئي ماڻهوءَ جي هڏن ۽ خاڪ وڃ ۾ فرق ڪهڙو؟

(چيني فيلسوف ”ينگ چو“)

فهرست

- مظفر صديقي 1
اسماعيل قبرستاني 7
رئيس كريم بخش نظاماڻي 12
ڊاڪٽر ڊرئگو 20
مرزا فضل حسين 27
سردار علي گوهر خان مهر 33
پاڻي كنور 39
مولوي شير محمد قريشي مرحوم 44
استاد عطا محمد حامي مرحوم 50
پائند خان پناڻ 56
خان صاحب خان محمد خان 63
مولانا دين محمد وفائي 67
منشي ملنگ فقير 74
آخوند الله بچايو وڪيل 79
سائين قاسم شاهه 85
پير ۽ مير مرحوم 91
(پير حسام الدين راشدي ۽ مير رسول بخش ٽالپر)

- 98 شانتني امان
106 بي بي دادا بچل
113 نانو ڪوڙو
118 پيراڻو پنيرو
125 حاجي فقير حر
129 بابو جعفر پائي
135 ديوان ڏيارام شاهائي
140 مامو حاجي پڪرار
146 خسرو خان چرڪس
151 جي ايم سيد
159 سخي ڄام صادق علي
168 سڪندر ثاني
175 وتايو فقير
187 محمد ابراهيم جويو
194 شاهه جي سنڌي موسيقي
201 آغا بدرالدين احمد دوراني
210 سائين مهدي شاهه جهنڊه وارو
216 غلام رسول ملڪ

آء ۽ علي احمد

آء کيس ڄاڻان سڃاڻان. اڄ ڪلهه کان نه پر ٻال جتيءَ کان. جڏهن اڃا کائونس گگ سنگهه وهندي هئي. جا اڳهندو به گهڻو ڪري ٻانهن سان هيو يا چولي سان. هاڻ ته پاڻ کي الاجي ڇا ٿو سمجهي؟ ڪٿي عقل جو اڪابر ٿو سڏائي، ڪٿي علم ادب جو ڄاڻو. پاڻ کي ائين ٿو ٻڌائي ڄڻ سج لهي اُڀري ٿي مٿس ٿو. اخلاق ۽ ايمانداريءَ جا واعظ الڳ ٿو ڪري. مون ته کيس مڙني ڳڻن ۽ وڙن کان واندو ڏٺو. پوءِ لکي ڇپي ڪو جس ڪٽيو هجيس ته اها ٻي ڳالهه آهي. پر آءُ ته سندس ڪيڊ پاڇي جيان پيو ڦران. دائيءَ کان ڪو پيٽ گجهو آهي ڇا؟ منهنجي خيال ۾ ته جو ڪجهه به ٻولي ٿو- ڪنڊ ٿو کائي.

هي برابر آهي جئن چوي ٿو ته ڳڙهي ياسين جو بروهي آهي. پر نه ڳڙهي ڪو مڪو مدينو آهي ۽ نه بروهي قوم ڪو آريائي قبيلو، جنهن جي فرد هئڻ ۾ ڪو فخر حاصل ٿئي. قبول ٿو ڪجي ته سندس گهراڻه جا گهڻا ڀاتي پڙهيل ڳڙهيل ۽ لائق ماڻهو آهن. پر هتي ڳالهه آهي هن مارڪي جي، ته هي چڱن پٺيان چٽو الاجي ڪنهن تي ويو؟ جهڙو هيو شڪل جو ڪارو ۽ ڪوجهو، اهڙائي ٻچڙا افعال هيس. پاڙي ۾ سڏبو هيو باڳڙي ۽ گهر ۾ گيدڙي! جهڙو وقتو پاڻ هيو، اهڙي هوندي هيس اوباش سنگت. يارائي هيس ٻڪرارن، ڌنارن ۽ ڇپي وارن سان. سڀ رولاڪ. سيلاتي خاڪ هيو. البت گهران سو به ٿي پيرا ڀڄي نڪتو هيو. هڪ دفعو ته سال ڏيڍ يڪو گهر هيو. پوءِ رلي پني خوار خراب ٿي واپس گهر وريو. کيس ڪنهن ڌنڌي دڳ لائڻ لاءِ مائٽن حيل ڪيا. سونارڪو ڪم، ڊڪاڻڪي ڪار ۽ طبابت. پر ٿيو ڀلوا ڀڄاڙيءَ جو دڪان ڪڍي ڏنائونس. پر سڀ سامان اوڌر تي ڏيئي ڏينھڪ ڏيڍالو ڪڍي ويهي رهيو. پڙهائي به

قسطن ۾ ڪيائين. وڏي ڪيپ ڪٽيائين جو مئٽرڪ پاس ڪيائين. سندس علمي لياقت اتي اچي دنگ ڪيو.

جڏهن جوان ڄمار ۾ ٿي ڪمائيءَ لائق ٿيو تڏهن به اهيئي اُبتا پير. ڪٿي تڪاءُ ڪونه آيس. ڪراچي ڪسٽمس ۾ چڱي پلي ڪلارڪي مليس ته ڇهه مهينا مشڪل سان نياھ ڪيائين ۽ سمورو وقت سياسي چڪرن ۾ رهيو. جڏهن وارنٽ ڪڍي نڪتس ته بمبئي پڇي وڃي سامونڊي فوج ۾ ڀرتي ٿيو. پنج سال سانده بحري ٻيڙن ۾ جنگي سرحدن تي رهيو. ڪيئي انساني ڪوس اڪين پسپائين. جنهن رتو ڇاڻ ۾ هي شخص رهيو اها روئداد ڪي انساني اڪيون ڏسن ها ته پاڻمرادو انڌيون ٿي پون ها، پر هي نود جو نود رهيو. هوائي حملا ٿيا، باروتي ڪاٺيون ڦاٽيون، جهاز ٻڏا پر هن جو وار به ونڪو نه ٿيو. ڇي الله بچايو. ڇڻ هي الله جو سڪيلڌو هيو. باقي جي مٿا ۽ ڦٽيا اهي ڇڻ سڀ واليءَ جا ويري هئا!

۱۹۴۶ع ڌاري جنگي آرماڙ جي بمبئيءَ موٽ ٿي. لڙائي جي پڇاڻي ٿيڻ واري هئي. جنگ ته برابر انگريز ڪٿي هئي پر جنگ جو نتيجو ڪجهه جوتيا جي راند جهڙو نڪتو هيو. هارائي جو اڌ منهن ڪارو ۽ ڪٽندڙ جو سڄو سارو. ستن سالن جي ويڙه انگريز کي ساڻو ۽ نستو ڪري ڇڏيو هيو. عام ماڻهو انگريز جي راڄ، انگريز جي جنگ ۽ خود سندس وجود کان تنگ اچي چڪا هئا. هندستان ۾ سندن طاقت جو بنياد ”ديسي لشڪر“ هيو، جنهن کي ڪانگريس ۽ ليگ جو ”سياسي ڌمڇر“ لوڏي نٿي سگهيو. ضرورت هئي ان بنياد ۾ ڪاٺ هڻي کيس اُڪيڙڻ جي. نفرت ۽ ڌڪار جو بارود اڳتي ديسي دلين ۾ موجود هيو، فقط چوڇڙي ڏيڻ جي دير هئي. اها اماڙي جن ڏني انهن ۾ هي به هڪ هيو. ۱۷ فبروري ۱۹۴۶ع تي جڏهن ڌڪڙ تي اتو لڳو ۽ ڌماچوڪڙي شروع ٿي، ته انگريز هيسجي ويو. ۲۱ فبروري تي برٽش پارليامينٽ ۾ آزاديءَ لاءِ اعلان ڪيو ويو. جڏهن مقصد جي پوري ٿيڻ تي باغين هٿيار ڦٽا ڪيا ته پڪڙ پڇاڙ عمل ۾ آئي. ڪورٽ مارشل ۾ مورچو سر ٿي ويس، پر نصيب زور هيس جو بچي ويو. باقي سزاياب ٿي جيل سو ڏاڍا پوڳيائين.

جيل کان ٻاهر نڪتو ته دنيا گهڻي بدلجي چڪي هئي. هي ڪا

واه نه ڏسي اخباري دنيا ڏانهن رخ رکيائين. روزانه ”قربانيءَ“ ۾ پروف ريڊر ٿي پرتي ٿيو. پنجن مهينن پڄاڻان چيف ايڊيٽر جي چارج سنڀاليائين! تڪڙي ترقيءَ جو ڪارڻ سندس محنت يا لياقت نه هئي پر اخبار جي مالي بدحالي. شايد ٻيا پڳڙن مٿ تي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. هونئن به ڪٽل اخبار کي صحافي ائين ڇڏي ويندا آهن جئن ٻڌندڙ جهاز کي ڪوٽا! سندس لکڻ جي برڪت سبب ”قرباني“ توت عتاب ۾ آئي ۽ آخر بند ٿي ويئي. وري روزانه ”صداءِ سنڌ“ جو ايڊيٽر ٿيو. آخر اها به راه راني وئي ويئي. جنهن به اخبار ۾ سدورو پير پاتائين ته اها ته ضرور ضبط ٿيندي هئي، پر ان سان گڏ پرنٽنگ پريس به سيل مهر. روزانه ”انقلاب“ هن جي نحوست کان ٻڄي ويئي جو مالڪن کي سمڪ آئي جن هن کي سيگهه ۾ ٽڪيٽ وٺرائي. ائين به نه هيو ته فقط ٻين جي اخبارن لاءِ پاراٽو هيو. بلڪل نه. جي پاڻ تي اخبارون سکر کان جاري ڪيائين، ته انهن جو به ساڳيو حشر ٿيو. سندس صحافت هوندي هئي سرڪاري ڪامورن تي توڪ ٽڙي ۽ وزيرن جي شان ۾ گستاخي. جڏهن پري تي ٻڄ ٿي ۽ نويت وارنن تي پهتي ته راتورات صحافت کي الوداع ڪري خيرپور رياست ۾ اچي پناه ورتائين جتي کيس هڪ ننڍڙي نوڪري به ملي. سندس پير رياست لاءِ به ڳرو ۽ ڳورو ثابت ٿيو ۽ جلد ئي ون يونٽ ۾ جذب ٿي ختم ٿي وئي.

رياست جي خاتمي کان پوءِ رياستي ملازم جي حيثيت ۾ سرڪاري سروس ۾ آيو. چالاڪ ۽ چلتو پرزو اڳيئي هيو، وري نوڪري مليس انفارميشن جي. ڊول وڄائڻ ۽ ڌمال وجهڻ واري. هرڻي اڳيئي نچڻي ورتي پيس گهنڊڻي! پوءِ ته هر سال هڪ ڏاڪو مٿي چڙهندي چئن سالن ۾ ڌاريڪتر جي پڌريءَ تي وڃي پهتو. سروس ۾ جٽاءُ سو ڪيائين، پر هڪ هنڌ ٽڪاءُ هت به ڪونه آيس. هر ٻارهي مهيني بدلي. پوءِ سرديءَ ۾ ڪوئيٽا ۽ گرميءَ ۾ ملتان اُماڻيندا هئس. ون يونٽ جي خاتمي تي سنڌ جي انفارميشن جو مڪي ٿي واپس وطن وريو.

۱۹۷۱ع ۾ ”پنهنجن“ (پي پي پي) جي حڪومت پاور ۾ آئي. جي کيس شايد مون جيان ڄاڻندا سڃاڻندا هئا. هنن پهريون نيڪيءَ جو ڪم هي ڪيو جو کيس بي آبرو ڪري نوڪريءَ کان ڪڍي ڇڏيائون.

انهن چوڏهن سؤ ڪامورن جي لسٽ ۾ سر فهرست هيو جي رشوت خور، ڪر چور، نڪما ۽ نالائق ڄاتا ٿي ويا!

سرڪاري سهاڳ مائيندي مٿس ڏهاڳ اچي سهڙيو. اهو به اوچتو ۽ ازغوبي. وري گهرگاهت ۽ سواري سڀ هيس سرڪاري. جي ٽپڙ کيس ترٽ واپس ڪرڻا پيا. پنهنجي نه هيس پونجي، نه علمي ڊگري ۽ نه ڄاڻندو هيو ڪو هنر يا ڪاريگري، جو ٽڪر ڪمائي ٽڪر کائي ۽ ٽپر به پالي! پر آخر پيٽ ته پالڻو هيو. زندگي ڪا سڪن جي سبب نه هئي. پوءِ هي حادثن جو هيراڪ، خانگي ڪمپنين ۽ ڪارخانن جا چڪر کائيندو رهيو. ڪڏهن لائڊي جي ڪپهه وارن ڪارخانن ۾ ته ڪڏهن ڪوٽڙيءَ جي فئڪٽرين ۾ ڌرم جا ڌڪا کائيندو رهيو. ست سال ساندهه انهن رولڙن ۾ رهيو. پوءِ ڪٿي ليبر آفيسر ته ڪٿي پبلڪ رليشنس آفيسر! ۱۹۷۴ع ڌاري صادق آباد شگر ملس ۾ ريزيڊنٽ ڊائريڪٽر مقرر ٿيو. ۱۹۷۵ع ۾ بخش گروپ جي ويهن ڪمپنين جو ليگل ائڊوائيزا پيچ چريا ڇي مست آيا! ملڪ ۾ قانون جو اچو منهن ڪو هروڀرو ته نه ٿيو آهي!

سال ۱۹۷۷ع ۾ جڏهن بادشاهه گڙدي ٿي ۽ نئين حڪومت پاور ۾ آئي، ته ”ٽارزن جي واپسي“ به ٿي. ڇڻ ته هن مهاندي کانسواءِ گلشن جو ڪاروبار ئي نه ٿي هليو. کيس پهريون اسلام آباد ۾ ۽ پوءِ ڪراچي ۾ ۽ سيڪريٽري مقرر ڪيائون. آخر کين پڇتائڻو پيو. ترٽ ٿي کيس، مدت کان ٻارنهن مهينا اڳواٽ، پينشن تي اُمائي ڪائونسل جان ڇڏائي ويئي. اڄ ڪلهه خير سان هڪ خيراتي نسر جي سرڪاري ٽرسٽ ”گئوشالا“ ۾ نوڪر آهي. الله پاڪ ان اداره کي پنهنجي امان ۾ رکي ۽ پناه ڏئي. آمين. هي آهي ملوڪ جي مختصر ڪهاڻي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته زماني جي لاهين چاڙهين کان گذريو ضرور آهي پر نه سڌريو آهي ۽ نه ڪو سبق سکيو اٿائين. ڪر سدائين ڪاٺ پوڻ جهڙا ۽ پٽڪا. مون کي نه سجهي ته زندگي سڦلي ڪرڻ لاءِ ڪا صحيح سڙپ ڪيائين. ننڍپڻ گذيس حرڪت بازي، شرارت ۽ شيطان گيريءَ ۾. جواني گنوايائين عيش، جوئا ۽ مجرن ۾. عمر ڀر خواهشن جي پاڇن ڪڍ ڊوڙندو ۽ پاڻي ولوڙيندو رهيو. زندگي ائين گهاريائين

جنن ڪو وڏو ”يوگ ڇرجو“ هجي. جڏهن جڪ ماري ٽڪجي ساڻو ٿي
 عمر جي آخري موڙ تي آيو ته اُمالڪ موٽ کاڌائين. سڀ شوق شغل ڇڏي
 ڏنائين. هاڻي خير سان هلي ست ڪوٽا کائي حاجاڻي هلي آج تي. روزا
 نمازون ۽ عمرا! اُپديش الڳ ٿو ڏئي. الاجي ڪنهن جي اکين ۾ ٿو ڏوڙ وجهي؟
 اڳ ڏند ٽيڙي سڄو ڏينهن ويٺو ڪلندو هيو. هاڻي ڏند شهيد ٿئي
 فقط مرڪندو ٿو رهي. ڇڻ لاڙيءَ ۾ ڪا همياڻي ملي اٿس. چوي ٿو ته
 رب مٿس راضي آهي ڇاڪاڻ جو کيس دڪي دل ملي آهي. اڙي مورڪا!
 ماڻهن وٽ تنهنجون جنم پٿرون سانڍيل آهن. ڊچ انهيءَ ڏينهن کان جڏهن
 تنهنجا پرڪار پٿرا ٿيندا ته تون ڪهڙو چڱو مڙس هئين ۽ آهين؟ آسمان
 پلي توکي نوازي ۽ شايد بخشي به ڇڏي؛ پر ڌرتيءَ وارا ڪنهن کي ٽڪو
 به حساب ۾ بخشيندا آهن ڇا؟ تون پلي ڪتاب لکي پيو ماڻهن کي متاثر
 ڪر. ڇڻ ماڻهن کي خبر ئي نه آهي ته ٻين جا خيال ۽ فڪر چورائي ويٺو
 ڪاغذ ڪارا ڪرين!

وري ڪتاب جو نالو رکيو اٿائين ڄام، ڄاموٽ ۽ ڄامڙا. ڄام ۽
 ڄاموٽ ته ڪتاب ۾ ظاهر ٿا ڏسجن پر ڄامڙا ته ڪٿي به نظر نه ٿا اچن.
 ڇا ائين ته نه آهي ته اصلي ڄامڙو ڪتاب جو ليکڪ پاڻ هجي!

سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽي

۶ اپريل ۱۹۸۴ع

علي احمد بروهي

جام جاموت ۽ جامڙا

مظفر صديقي

پنهنجي سنڀڪو سال زندگيءَ جي ڊگهي سفر ۾ بيشمار مسافرن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ جو شرف حاصل ٿيو اٿس. پوءِ ڪن سان پهرن جا پهر قرب جون ڪچهريون ونڊيون اٿس ته ڪن سان حالي احوالي ٿيندي، اڃان رتي ۾ رهاڻ به مس ٿي هوندي ته سندن سڌو اچي سهڙيو ۽ هو موڪلائي پنهنجي ماڳ رهندا رهايا. انهن ۾ ڪي ته اسهڻ لاءِ ايترو آتا ٿي ڏنا جو وڃڻ ويل الوداع ڪرڻ به ڀلجي ويا. ان وڃڻل سنگت ساڻ جي صحبت، منهنجي زندگيءَ جو انمول سرمايو آهي. هر وقت ڪٽل وائڻي جيان پرائيئون وهيون واپيندي سندن ياد ۾ ڳوڙها ڳاڙڻ اڄ ڪلهه منهنجو نصيب ٿي چڪو آهي. آخر ڪنهن جي بخت سان ڪا ريس ته نه آهي. هي سندن خوشي نصيب هئي جو پنهنجو وارو وڃائي ويا، ميڙو به مٽل ڇڏي ويا ۽ آءُ پڇتاءُ جلاھت مليندي پئتي رهجي ويس. آئت فقط اهو اثر ته منهنجي زندگيءَ جي سانجهي به اچي مٿان سهڙي آهي ۽ اڄ ڪي منجهه صبح يارن سان ميلو ملاقات ٿيندو. انهن همراهن ۾ هڪ درويش صفت شخصيت سر فهرست آهي جنهن جا پير ڌوئي پيئڻ به سعادت سمجهندو هيس. اهو الله جو بندو هيو، مظفرالدين صديقي جو گذريل عيد ڏينهن مورخ ۲ آگسٽ ۱۹۸۱ جي حيدرآباد ۾ راه رباني وٺي رهندو رهيو. انا الله وانا اليه راجعون.

منهنجي مرحوم سان ڏيٺ ويٺ اڄ کان ٽيهارو سال اڳ سکر شهر ۾ ٿي جتي آءُ روزنامه انقلاب ۾ ملازم هيس. اها ڄاڻ سڃاڻ اڳتي هلي دوستي ۽ ڀائپي جو روپ اختيار ڪيو. آخر ڪو وقت اهڙو به آيو جو آءُ ڪانٽنس ڊم به ڌار ٿيڻ گوارا نه ڪندو هيس. جڏهن وقت گذرندو رهيو ته آءُ سندس شخصيت کان بيحد متاثر ۽ مرعوب ٿيندو رهيس. منهنجي سانڀر ۾ هي اولين مشاهدو

هيو ته هڪ انسان جي ظاهري ۽ روپ حقيقي زندگيءَ وچ ۾ نه فقط زمين آسمان جو فرق هيو پر جنهن جا ٻيئي رخ هڪ ٻئي جي بلڪل برعڪس ۽ ضد ۾ هئا.

مظفر يا سيٺ مظفر، جيئن عام طور کيس خطاب ڪيو ٿي ويو، سکر جو بدنام شهري آهي، اها خبر جڳ جهان ڪي هئي. هونءَ فقط پاڻ پيش ڪاٺ وارو هيو پر شراب جو ٻڌو واپاري پڻ. ضلعي جي جملي شهرن جا گستاخ سندس حڪمت عمليءَ هيٺ هلندڙ هئا. ڏنڌي جي چالاڪين ۽ چالبازين جو هر فن مولا ۽ عملدارن جي رهائي رسائيءَ جو ماهر هيو. ظاهر آهي ته اهڙي پچلتي پرزه ۽ زمانه ساز ماڻهوءَ جي ساڪ پٽ ۽ عام شهرت سواءِ بدنامي، خواري ۽ ملامت جي ٻيو ڪهڙي ٿي سگهي ٿي. ليڪن هي معلومات فقط چند ماڻهن تائين محدود رهي ته هو هڪ انتهائي خدا ترس، بيحد رحمڊل ۽ سخي انسان آهي. سکر ۾ هي واحد شخص هو جنهن جو در ۽ کيسو هر غريب مسڪين ۽ محتاج لاءِ هميشه کليل رهندو هو. هر اسپتال ۽ هر دواخانه ۾ سندس طرفان غريبن جي دوائن ۽ لاوارث لاشن جي کفن دفن لاءِ رقمون ڏنل هونديون هيون.

منهنجي ساڻس عليڪ سليڪ ٿيڻ به ان سلسلي ۾ هڪ عجيب اتفاق هيو. مون کي هڪ ڏينهن خبر پئي ته سيٺ مظفر ڪراچي کان نيلا مي ڪوٽن جون ڳنڌيون خريد ڪري پراڻه سکر ۾ ويٺو ٿو ماڻهن ۾ مفت ورهائي. انهن ڏينهن ۾ ضلعي لوڪل بورڊ ۽ ميونسپل جون اليڪشنون زور تي هيون. مون خيال ڪيو ته پڪ اليڪشن ۾ اٿڻ جو ارادو اٿس ورنه هي ناممڪن هيو ته هڪ سنڌي مسلمان واپاري يا وڏيرو بنان مقصد جي في سبيل الله ويٺو خير جا ڪم ڪري! ٺوڪي اخبار ۾ خبر لکيم ته ”ڪوٽ بدلي ووٽ وٺڻ جو نئون نمونو“. مون کي بعد ۾ اهو معلوم ڪري شرمساري ٿي ته مظفر هر سياري ۾ نيلا مي ڪوٽن ۽ پراڻن بلٽڪيٽن جون ٻه ڳنڌيون خريد ڪري غريبن ۾ مفت تقسيم ڪندو آهي. اها خبر اڳتي هلي پير ته روزانه هر رات جو پنهنجي موٽر سوڙين ۽ رلهين سان

پري نه فقط اگهاڙن مجذوبن ۽ فت پات تي سمهيل سيءَ ۽ ڏڪندڙ فقيرن کي ڏيکيندو رهندو آهي پر سيءَ ۽ ڪوڪاٽ ڪندڙ ڪتن ۽ بليس جي پونگڙن جي به پرگهور لهندو هيو.

هڪ دفعي سکر تاور وٽ هڪ ٽانگي جو ڦٽو هڪ رولو ڪٽيءَ مٿان وهي ويو. پوءِ ته مظفر جي حالت ڏسڻ جهڙي هئي. موٽر اڌ رستي تي ڇڏي ڦٽڪندڙ ڪٽيءَ کي ڪڍي پنهنجي سيني سان سانڍيائين، جنهن جا آندا ٻاهر لڙڪي رهيا هئا. مون کي رڙ ڪري چيائين ته گاڏي ڀڄاءِ ۽ هل اسپتال. پهچڻ شرط هر ڊاڪٽر جي پٺيان ڪڍ لڳو رهيو ته ڪٽيءَ جو پيٽ سبي ڏيو. آخر هڪ ڪمپائونڊر کي رحمر پيو جو سبڻ جو سامان ساڻ ڪڍي مظفر جي گهر هلي سببو ڪري ڏنو. پورا چار ڏينهن لڳاتار مظفر سيٺ پنهنجي بستري تي ڪٽيءَ کي ڪڇ ۾ کنيو ويٺو رهيو جيستائين مارڪيٽ جي ڏهري ڪٽي خطرو کان مڪمل طور محفوظ ٿي.

روهڙيءَ ۾ مرحوم ميان عبدالغنيءَ وٽ محفل ۾ رات گذاري، هڪ ڏينهن سوير صبح جو سکر ٿي آياسون ته براج تي هڪ مهاڻي کان تازه ڦٽڪندڙ پلو خريد ڪري چيائين ته يار هل ته گهر هلي توکي نيرن ڪرايان. پوءِ وڃي تون اوجاڳو لاه. اڌ واٽ اورانگهي وري اوچتو موٽر کي موڙي واپس براج رخ طرف ڦيرايائين. مون گهڻو ئي رڙيون ڪيون ته وري ڪهڙو ريجڪ پيو اٿي. ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري سڌو درياه تي اچي پلو واپس پاڻيءَ ۾ اڇليائين ته ”وٽ درياه شاه پنهنجي امانت.“ اکين مون نيرن جاري، بيٺو روئي، الله مون کي معافي ڏئي. ڇي پلي جو موت هيوئي ڪونه، هو پيرن ۾ ڦٽڪندو ٿي رهيو. مون جيئري کي هاف فرائي ڪرڻ ٿي گهريو.“

هڪ دفعي پنهنجي گهر ٻاهران هڪ ڪاسائيءَ کي چريون تيز ڪندو ڏسي پڇيائينس ته ڪنهن کي قتلام ڪرڻ آيو آهين؟ قاصائي ٻڌايس ته سندس ڳئون جا ڪري پيئي آهي ۽ بيهي نه ٿي سگهي تنهن کي حلال ڪرڻ لاءِ کيس گهرايو ويو آهي. قاصائيءَ کي پنج روپيا ڏيئي واپس ڪيائين ته منهنجي امڙ ڪا خدا ته نه آهي جو کيس خبر پوي ته ڳئون ڪڏهن ٿي مري. پاڻ ڳئون کي اٿارڻ لاءِ گهڻا هٽا وسڻا ڪيائين پر ڳئون اٿي نه

سگهي. آخر ڪجهه سوچي شاه خيرالدين بادشاه جي مزار تي وڃي ڳئون لاءِ دعا گهرڻ بڻيو. اتان موٽندي پاڙي جي هندن واري مندر جي پٽ ٽپي وڃي ڪرشن ڀڳوان جي بت اڳيان بيٺو. ڇي مسلمانن جا پير ڳئون جي حق ۾ هٿ نه ٿا ڪڍن، تون ڪو گانءِ ماما جو مرمر رک. الله جو شانءِ نه فقط پٽاري اٿي ڪڙي ٿي، پر اها ڳئون ٽي سال پوءِ به جيئري رهي.

شڪارپور جي گتي وارو سندس مئنيجر ٽيهه هزار رپيا نقد رقر ڪڍي روپوش ٿي ويو. مون وٽ دانهن ڪڍي آيو ته ڪو بلو پيڻي ڪيان. شڪارپور وڃي پڇ ڊوڙ ڪري مئنيجر کي پوليس ذريعي پڪڙائي لاکپ حوالي ڪري واپس شام ٿاڻي سکر پهتاسين. اڌ رات جو وري اچي مون کي جاڳايائين. اکين ۾ زار زار پاڻي، جسڙ ۾ ڌڪڻي ۽ پریشان حال. ”ادا الله واسطي هلي مئنيجر کي ڇڏاءِ. سندس ننڍڙا ٻچا آهن. روئندا هوندا. جوڻس ۽ ماڻس مصلي تي ويهي الله کي پاڏائينديون هونديون. مون پنهنجي پئسن تان هٿ ڪٽيو. وڃي رقر ڪڍ ۾ پوي. اُت ۾ هاڻي هل.“ مون کي کيس غصي ۾ اچي برو پلو چوڻ شروع ڪيو ته جو ماڻهو دغا ڪري تنهنجا ٽيهه هزار کائي وڃي تنهن کي هڪ هفتو ته حوالا ٿي رهڻ ڏئي. پيرن تي ڪري پيو ته ادا الله الا جي ڪهڙين ڳالهين ۾ راضي. وڏو چور ۽ ڌاڙيل ته آءُ آهيان. هل ته هلي کيس ڇڏايون. راتوار جڏهن شڪارپور وڃي اثر رسوخ هلائي مئنيجر کي آزاد ڪرايو تڏهن وڃي سندس ڌڪڻي ختم ٿي. پئسا ته پيسن جي ماڳ اٽلندو پنج سؤ رپيا مئنيجر جي ٻارن کي خرچي ڏيئي معافي وٺي ماڳ پهتاسون. مئنيجر پنهنجي ملازمت تي بحال رهيو ۽ ان بعد اهڙا ڪيئي ۳۰ هزار ڦهائيندو رهيو.

مون کي انسان جي تلاش ته هر دم هوندي هئي. پوءِ هي ٻي ڳالهه آهي ته ڳولا هميشه غلط جڳهين تي ڪندو رهندو هيس. مون کي غلط فهمي هوندي هئي ته صحيح معنيٰ ۾ فقط اهي انسان ٿي سگهن ٿا جن جي پيشانيءَ تي محراب ۽ هٿ ۾ تسبيح هجي. مظفر جي ملاقات کان پوءِ منهنجي سوچ ۾ ڪافي تبديلي آئي. ننڍپڻ جي خبر مون کي نه آهي پر مون گذريل ٽيهن سالن ۾

مظفر کي رسمي عبادت ڪندي نه ڏٺو. ليڪن هيءُ يقين
 اٿس ته سندس ڪوبه دم الله جي نالي وٺڻ کان خالي نه
 هيو. اٿندي ويهندي ننڊ يا نشي ۾ ”الله الله“ پئي پوندي هيس.
 ننڊ ۾ جسر جو پاسو اٿائيندي به ”الله“ جو آواز پيو بلند
 ٿيندو. سندس تڪيه ڪلام هيو ”الله وڏو آهي“، ”الله مالڪ
 آهي“ ۽ ”الله وارث آهي“. سموري ۶۵ سال عمر ۾ ڪنهن ڪير
 يا ڊاڪٽر وٽ علاج لاءِ نه ويو. جڏهن ڪو سور ٿيندس ته پنهنجي هٿ
 سان ”الله شافي الله ڪافي“ چوندي درد واري جاءِ تي پيو مهئيندو ۽
 منتن بعد وري اهڙي جو اهڙو. الله جي وائي سندس وات ان حد تائين
 هوندي هئي جو ڪڏهن ڪاٺس پڇيو ويندو هيو ته شراب جو
 دڪان ڪنهن جو آهي؟ ته ٻي اختيار آگر مٿي کڻي چوندو، ”الله
 جو.“ ”الله مالڪ آهي.“

مون سان سندس والهانه محبت هئي. حالانڪ آءُ هر
 وقت مٿس ننڍيون ۽ چٽيون ڪندو رهندو هيس. ڪاوڙجڻ ته در
 ڪنار، اٿلندو منهنجي مذاق ۽ ملامت تي ويٺو خوش ٿيندو ۽
 ڪلندو. عجب اهو جو دعائون به ڪندو رهندو. ليڪن شل نه
 ڪنهن گهوڙي کي لڪڻ لڳندو ڏسي پوءِ تانگي واري جي شامت اچي
 ويندي. پستول ڪڍي بيهي رهندو. عموماً سکر جا تانگه وارا کيس
 ايندو ڏسي پنهنجو لڪڻ لڪائي ڇڏيندا هئا. سفر ۾ رستي
 تي رولو کڻن کي پنهنجي هٿ سان ماني وٺي ڪارائيندو.
 حيدرآباد ۾ سندس عام ائڊريس اها هوندي هئي ته جنهن گهر
 ٻاهران پلين جا ولر ڏسو اهو مظفر جو گهر هوندو. ڏهه سال اڳ
 سندس زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب رونما ٿيو. سنگت ساڻ ۽ پيگ
 پاڻي، سڀ عياشيون ڇڏي، عملي زندگيءَ کان رٽائر ٿي حيدرآباد
 لڏي اچي ويهي رهيو. سمورو وقت گهر اندر ويٺو الله سان اوريندو رهندو
 هو. ڪجهه سال اڳ سونهاري رڪريائين. پڇيومانس ته هيءُ
 پٽاري ڇو رکي اٿئي؟ چيائين ته ٻيو ته آخرت جو ثمر ساڻ نه اٿس، من نه
 من شاله انهيءَ سنت جو منڪر ڪير مرم پوي.

عید کان هفتو اڳ وٽس ملاقات لاءِ ويس. مون کي چيائين ته منهنجو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ هاڻ پلائي ڪري مون کي وصيت رجسٽر ڪرائي ڏئي، جيئن منهنجي اولاد کي پوءِ ڪنڊا ڪيڻا نه پون. مون پنهنجي دستوري مذاق ۾ سندس ڳالهه تاري ڇڏي. رحلت کان ٽي ڏينهن اڳ منهنجي دوست سيف الدين بوريءَ جي دڪان تي اچي فون ڪيائين ته عيد ڏينهن اچي سگهندين؟ مون کيس عيد ڏينهن اچڻ کان معافي ورتي. پر واعدو ڪيو ته عيد جي ٻئي ڏينهن ضرور ايندس. جواب ڏنائين ته عيد جي ٻئي ڏينهن اچڻو اٿئي ته سکر اچجانءِ.

عید کان هڪ ڏينهن اڳ سندس پٽ مقبول احمد حيدرآباد اچي کيس سکر هلي عيد ڪرڻ لاءِ زور ڀريو. پٽ کي چيائين ته تون سکر هل ۽ آءٌ عيد جي ٻئي ڏينهن اتي پهچندس. عيد ڏينهن ڪچڙي منجهند ڌاري ڪلندي ڪٽ تي لپتي پيو. پنهنجي گهر واريءَ کي چيائين ته منهنجي هلڻ جو وقت ويجهو اچي ويو آهي. سڌو سنئون لپتندي پنهنجي دستوري ذڪر لا الله الا الله جو ورد شروع ڪيائين. هڪ هڏڪي آئي پوءِ ٻي ۽ ٽئين هڏڪيءَ ۾ يار ويندا ڏيکاريندا. ٻئي ڏينهن تي مظفر واقعي وڃي سکر پهتو جتي هزارها ماڻهن کيس ڪلها ڏيئي امڙ مٽيءَ حوالي ڪيو. جن سندس آخري ديدار ڪيو انهن جو چوڻ آهي ته محسوس ائين پئي ٿيو جڻ مرڪي رهيو هو. هوش وارا ماڻهو موت تي مرڪندا ٿورڙي آهن.

اسماعيل قبرستاني

”... ان ڪارڻ ماڻهوءَ کي جڳائي ته ڪنهن سان به پيار
محبت نه ڪري. هر پيارواري جو وڇوڙو عذاب آهي ۽ قيد آهي. زنجيرن
کان فقط اهي آزاد آهن جي نه ڪنهن سان نفرت ڪن ٿا ۽ نه محبت.“
”پڳوان ٻڌ“

اوهان به ماڻهن جا شوق ۽ شغل ڏٺا ۽ ٻڌا هوندا. نرالا
۽ انوکا. پر جا عجيب و غريب وندر ۽ ورونهه منهنجي دل
گهڙي دوست جي دلپسند آهي، اهڙي شايد ورلي. هي برابر آهي ته
سندس شوق جو شمار خدمت خلق ۾ شامل آهي، توڙي جو ان تفريح
جو تعلق زندگيءَ سان نه بلڪ زندگيءَ جي خاتمي بعد شروع
ٿئي ٿو. سندس اهڙي عظيم خدمت خلق جنهن کان رب بچائي،
آهي جنازه کي غسل ڏيڻ، ڪفن کان دفن تائين سڳن ساڻ
ڪرڻ ۽ مڙهه کي ماڳ رسائڻ. مزو وري اهو جو اهڙي ڪنن
ڪم ڪندي پنهنجي پگهر جي پورهئي لاءِ نه پائي وٺي نه پئسو. نه
ڪا اجرت ۽ نه عيوضو. اوهان فقط مري وڃو ۽ پوءِ سندس
خدمت جو رنگ ڏسو ته ڪئن نه جوشيلا ۽ سربلا شهد ڪلمان
پڙهندي، پنهنجو ٻانهون ڪنجي ۽ پاڄامي جا ور وجهي، مڇي مڙس ٿي
بسر الله ڪندو. اوهان کي ور ور ڪري وهنجاريندو. لاڏ سان عطر
عنبر مڪي ڪافور ۽ چنڊن سان سينگاري، اوهان کي گلن واري
ڏوليءَ ۾ آرامي ڪري ماڻهن جي ڪلهن تي سوار ڪري آڻي ماڳ
رسائيندو. سڀ خدمت في سبيل الله.

ائين به نه آهي ته اوهان جي مڙهه لٽڻ بعد، اوهان کي رڻ
۾ رولي، اوهان جي پاڇوڪڙ عزيزن ۽ قريبن جيان نڪاءُ
ڏيئي رفرچڪر ٿي ويندو، بلڪل نه. روزانه الاچر ۽ شام تائين
اوهان وٽ اچي قبر مٿان بيهي قل پڙهندو ۽ اوهان جي بخشش لاءِ

هٽ ڪشي دعائون پڻندو. جي اوهان سندس دوست آهيو ته اوهان سان ويهي ڪچهري ڪندو. پر جي اوهان جو موت درياهه ۾ ٻڏڻ سبب يا باهه ۾ سڙڻ باعث ٿيو آهي يا اوهان جو لاش بطور لاوارث جي دفن ٿيو آهي ته اوهان جي مزار مٿان اگريتيون ۽ ڏيئا ٻاريندو ۽ گل وجهندو رهندو. هي سندس روزمره جي زندگيءَ جو پروگرام آهي جو سلسلو سواءِ ڪنهن انٽرويل جي گذريل پنجاهه سالن کان جاري آهي ۽ ان وقت تائين جاري رهندو جيستائين اسماعيل جيئرو آهي. پوءِ ڪو انشاءِ الله چوي يا نه.

اسماعيل حيدرآباد جي صدر علائقي جو باشندو آهي ۽ ٽيليفون کاتي ۾ گذريل ۴۵ سالن کان ملازم آهي. کيس جڳ سڃاڻي. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته کيس منهن سامهون ايندو ڏسي ماڻهو کانئس گوشو ڪندا آهن، خاص ڪري سندس سڀ دوست بيمار ٿيڻ شرط کيس خاص نياپو موڪليندا آهن ته الله واسطي سندس گهرن ڀرسان گذرڻ جي زحمت نه ڪري ۽ نه مزاج پرسيءَ لاءِ اچي. هي حقيقت آهي ته سندس پير ڏاڍو ڳورو آهي ۽ جنهن بيمار کان پڇڻ ويندو ته اهو مرنڊو ته ٿڌي تي، ورنه توت سندس وڃڻ بعد. ٻن چئن ڪلاڪن بعد اسماعيل ڪڍ پيو ماڻهو ڊوڙندو ايندو ته پائو تو وارو گراهڪ گذاري ويو ۽ هاڻ اچي پنهنجي ڪاروائي پوري ڪر. موت نه آهي پر موت جو مارو ضرور آهي. هر هڪ جي پنهنجي قسمت آهي. ڪنهن جي بخت ڀاڳ سان ڪا ريس ٿوري ئي ڪبي.

سهڻو، شڪيل، قد جو پورو پٺو، جسم جو پيريل ۽ تندرست، جيڪو ڄمي تنهنجو سن، سدائين اڇن ڪفني ڪپڙن ۾ ملبوس، سياري اونھاري اچي قميص اچو پاڇامون ۽ پيرن ۾ اڳ ڇاڪڙي هاڻ رٻڙ جي ڇمپل، هميشه ڪلمڪ، مرڪنڊڙ ۽ مشڪنڊڙ چهرو، فڪر ۽ غم جي غبار کان بنهه خالي. مقام ۾ ملندو ته پوءِ ڄڻ حورن جو هنج ۾ آهي. پيو بهڪندو ۽ تڙندو ۽ تهڪ ڏيندو، ڄڻ لکن جي لاتري ملي اٿس. مون کي ڏسندو ته پوءِ نون دفن ٿيل مڙدن جي مون سان واقفيت ڪرائڻ شروع ٿيندو: ”هيءُ قبر فلاڻه ميمڻ سين جي آهي. پنجاهه هزار روڪ رپيا رکشا ۾ ڪشي گهر ٿي ويو ته واٽ تي هڪ رهزن پستول ڏيکاري پئسن لاءِ گهر کيس.

ميمڻ هيو، پئسن جو معاملو هيو. ضد ڪيائين. پئسا به ويا ۽ پاڻ به پارسل ٿي هت پهتو. منڪر نڪير جي هر سوال جي جواب ۾ پنجاهه هزار ۽ پنجاهه هزار ٿي پڪاريائين. . . . هو ۽ قبر فلاڻي سرڪاري عملدار جي آهي. خاصي ڪمائي هيس. ڏٺو جهلي نه سگهيو. دل جو دورو پيس. به زالون هيس. ڏاڏي پوٽيءَ سان پوت ڪانه هيس پوءِ عشق ۾ ٻي شادي ڪيائين. وصيعت ڪئي هوائين ته پهرئين زال جي پاسي ۾ پورجو. زندگيءَ ۾ مرحومه جو منهن نه وڻندو هيس ۽ هاڻ سندس پاسي ۾ پيو آهي. ساڳي ماني ساڳي سان. . . . هو ۽ قبر جا جهڪيل ٿو ڏسين. . . .

اسماعيل، حيدرآباد جي اُن دڪني خاندان جو فرد آهي جو ڏيڍ سؤ سال اڳ انگريزن سان گڏ اچي چانوڻيءَ علائقي ۾ آباد ٿيو. سندس والد محترم شيخ ابراهيم خوش الحان هيو ۽ ملٽري ملازمت سان گڏ صدر مسجد جي بانگي جا فرائض پڻ سرانجام ڏيندو هو. اسماعيل اڃا انگريزي ڇهين درجي جو شاگرد ٿي هيو ته پئسن سندس هڪ مسڪين ۽ يتيم ڇوڪريءَ سان شادي ڪرائي ڇڏي. سال اڌ بعد هڪ طرف سندس گهر واري سلهه جي موڙي مرض ۾ مبتلا ٿي ته ٻي طرف گهرو اثبثت سبب کيس گهر نيڪالي ملي. بيمار گهر واريءَ کي ساڻ ڪري اسماعيل، صدر جي هڪ غير آباد گهوڙن جي ڪڙهه کي اچي وسايو. دوستي ياري گهڻي هيس. ڪنهن کٽ آندي ڪنهن بسترو ته ڪنهن دوائون، ائين لڙ ٺپ تي اسماعيل جو گذر سفر ٿيندو رهيو ليڪن سندس گهر واريءَ جي بيماري لا علاج ثابت ٿي. تن مهينن بعد سندس گهر واري گذاري وئي. کيس آڻي اميدن ڀريو مقام ۾ دفن ڪيائين. پاڻ به پوءِ سندس قبر جي ڀر ۾ لڏي پلائي اچي ويهي رهيو.

پورا ست سال ساندھ قبرستان ۾ مقيم رهيو. ڪيئن رهيو؟ اهو هڪ وڏو قصو آهي جنهن جي بيان ڪرڻ لاءِ هڪ مضمون بجاءِ پوري ڪتاب لکڻ جي گنجائش آهي. تعجب اهو جو ويهڪ لاءِ ڪا ٽونري يا ٽڏي به نه رکيائين. ڌرتي ٽهڙ هجي يا سياري جا پارا، مٽيءَ جا ڌوڙيا يا بارش جا وسڪارا، ڏينهن يا رات، اسماعيل کي تات قبرن جي. پهريون ته مجاور هيو. فقط پنهنجي گهر واريءَ جي قبر جو، پر پوءِ سموري قبرستان جي رکوالي پاڻ تي هموار ڪيائين. قبرن جي صفائي، جهنگ

جي ڪٿائي، ڊنل بنين جي مرمت ۽ هر نئين وارد جي آءِ پڳت سڀ سندس بلي هئي.

هي اهو زمانو هو جڏهن ٽيليفون ڪاتي وارن کيس سڏ ڪري نوڪري ڏني جا آفيس مقام کان سڏ پنڌ تي مس هئي. ان عرصي دوران سندس گهر وارن سان به پرچاءُ ٿيو پر سندس روزمره جو پروگرام ۽ مرڪز ساڳيوئي مقام رهيو. جنهن سبب سندس نالي پٺيان قبرستانيءَ جي علامت شامل ڪئي وئي جا اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي.

ستن سالن جي مدت بعد اسماعيل کي ٻي شادي ڪرڻ لاءِ اشارو به ٿيو ۽ ترت ئي آڇ به ٿي. شرط هي وڌائين ته سندس نڪاح قبرستان ۾ پڙهيو وڃي جو عجيب هوندي به قبول ڪيو ويو. دادو ضلع جي اسيمبلي ميمبر ۽ درويش صفت انسان مرحوم علي اڪبر شاه سندس نڪاح مقام ۾ پڙهيو ۽ فقط لائون اچي گهر لڌائين. پوئين گهر مان کيس ست پٽ ۽ ٻه نياڻيون آهن. سندس پٽن جي نالن مان ائين پيو معلوم ٿيندو جڻ سوا لک نبين مان ست عدد ته سندس گهر پاتي آهن. شادي ٿي، اولاد ٿي ۽ گهراڻو آباد ٿيو پر مقام کي هرگز نه وساريائين. ڪجهه سال ٿيا جڏهن کيس ميرپورخاص بدلي ڪيو ويو تڏهن به روزانه بس، ريل يا ٽرڪ ذريعي اچي پنهنجي قبرستانيءَ واري ڏيوتسي ڏيئي وري پنيروڪي جو واپس نوڪريءَ تي. اها اڻ ٿيڻي آهي ته عصر ۽ مغرب نمازن درميان اسماعيل آميدن ڀريو مقام ۾ موجود نه هجي. جنهن ڏينهن کيس مقام ۾ ٻاهر نه ڏٺو ويو ته خاطري ٿيندي ته اڄ ٻين جيان پاڻ به ”اندر“ آرامي آهي.

اسماعيل نه فقط سالها سال قبرن ۽ قبرستانن جي ڳوڙهي لاڳاپي ۾ پنهنجي زندگي پئي بسر ڪئي آهي پر زهد تقوا ۽ پرهيزگاريءَ علاوه ذڪر الاهي ۽ قرآني فڪر ۾ پڻ ڪافي ڇلا ڪاٽيل اٿس. موت جي اوڏو ۽ سندس ويجهڙائيءَ ۾ رهندي، ٿي سگهي ٿو، ته کيس ان ”راه راني“ جي پار پتي ۽ واءِ سواءِ جي ڪجهه ڄاڻ هجي جنهن دڳ ۾، اسان ماڻهن لاءِ فقط وڃڻ وارن جا پيرا ڏنا وڃن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن گفتگوءَ دوران ڪجهه اسرار جون ڳالهيون بي اختيار سندس مُک مان نڪري وينديون آهن

جن لاءِ بعد ۾ سخت پڇتائيندو آهي. نه وري اهڙي راز جي پروڙ لاءِ مون کي ڪا پڇار هوندي آهي. مون کي ته اها به خبر نه آهي ته آءٌ ڄمڻ کان اڳ ڇا هيس. حالانڪ اهو مرحلو لنگهي چڪو آهيان ته پوءِ باقي مرڻ بعد منزلن جا ڪهڙا ويندو ڏس پنڌ پڇان؟ اڳي پوءِ اهو پتڻ پار ڪرڻو آهي پوءِ ماشا مولا، ڏٺو ويندو، سسئي ۽ سور پيا پئيندا پاڻ ۾. البت عقل ۽ شعور کي اها اڻ ٿڻ ۽ هر ڪر ضرور رهي ٿي ته موت جي ڳجهارت جو من نه من ڪو پاھو ملي پوي ته خوف ۽ فڪر فردا کان ڪا رتي پر فراغت حاصل ٿئي.

هڪ دفعي ڳالھين ڪندي مون اسماعيل کان پڇا ڪئي ته هُن ڪڏهن قبر جي سوڙهي ٿيڻ جا ڪي آثار ڏٺا هئا. اسماعيل ٻڌايو ته نه، البت قبر جي ڪشادي ٿيڻ جو مشاهدو ۽ معجزو پنهنجي اکين سان ڏٺو هوائيئن. مون کي ان عورت جي قبر ڏانهن وٺي ويو ۽ چيائين ته هي مائي نهايت ديندار، سخي ۽ نيڪ بخت خاتون هئي ۽ پنهنجي جئري ٿي وصيعت ڪئي هوائيئن ته کيس سندس مرحوم ماءُ ۽ نياڻيءَ جي قبرن درميان ڇڏيل جڳهه تي دفن ڪيو وڃي، وري اها به تقاضا ڪيائين ته ٻي صورت ۾ هوءَ اڳين جهان ۾ اسماعيل کي ”وڻ“ ڪرائيندي. خدا جي قدرت اهڙي جو اسماعيل کان اها ڳالھه وسري ويئي ۽ ان ڇڏيل جاءِ تي ٻيا ڪي ماڻهو اچي ٻيو ڪو جنازه پوري هليا ويا. جڏهن اها مائي فوت ٿي ۽ اسماعيل ماڻهو وٺي قبر کوٽڻ لاءِ جاءِ واردات تي پهتو ته کيس مائيءَ جي وصيعت ياد آئي. حالانڪ اها جڳهه ڪافي حد تائين ڀرجي چڪي هئي تڏهن به اسماعيل وصيعت جي احترام ڪندي کوٽائي شروع ڪري ڏني. گهڻا جتن ڪيائين پر ڪنهن به صورت ۾ قبر جي تري وٺيءَ جو حاصل ٿيڻ ناممڪن ٿي ڏٺو. رات جو وڳڙو هيو ۽ لالٽين جي روشنائي تي گورڪن کوٽائي ٿي ڪئي ۽ اسماعيل بارگاهه الاهي ۾ زارئون ڪندو رهيو. ائين ڪندي هوا جو جهلڪو اچڻ ڪري لالٽين وسامي ويئي. جڏهن ٻيهر بتي ٻاري ويئي ته الله پاڪ جي قدرت جو عجب رنگ اکين آڏو عيان هيو. ان سوڙهي ۽ تنگ وٺيءَ وڌندي ۽ ويڪرو ٿيندي وڃي هڪ وڏي قبر جي تري جڳهه والاري هئي.

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي

جڳ جي مالڪ کي سچ ۽ سادگي وڻندڙ آهي. اها ڄاڻ اٿئون. شيطان واري تجربي کان پوءِ خاص طور، وري ڪڏهن عزازيل جهڙي عقل ۽ علم واري کي پنهنجي اوڏو اصل نه ڇڏيائين. شايد اهڙي ئي سبب پنهنجي پيغمبرن جي چونڊ به عقل جي اڪاڀرن بجاءِ اڻ پڙهيل، اُمي ۽ اڻجهن کان ڪيائين. جتي به ڪنهن مسڪين معصوم ڌنار، زيار يا ڳنوار جو ڏس پتو پيو ٿي ته ڳولهي ڳولهي کين نبي مقرر ٿي ڪيائين. جي تاجي پيئي پٽ سڄاڻ هئا تن کي به سالن جا سال آزمائش کان پوءِ نبوت جي واڳ ٿي ملي. باقي جي فڪر ۽ فلسفي وارا هئا، جئن زردشت هيو، گوترم ٻڌ هيو، ارسطو سقراط يا افلاطون هيو تن کي پاڻ کان ڪوهين ڏور رکيائين. هونئن به جي عقل ۽ مت وارن کي الاهي پيغام وڃڻي ها ته منجهس پنهنجي ملاوٽ ڪرڻ کان مڙن ٿوروئي ها. آخر الله کي به ته پنهنجي مخلوق جي عاقبت جو اونو هيو!

پر عجب هن ڳالهه جو آهي ته جي الله جي پيارن لاءِ سادگي شرط هئي ته پوءِ سنڌين کان وڌيڪ سادا ماڻهو ته دنيا ۾ ڪٿي به نه هئا. سڄاڻ به ته سادا ماڻهو ئي ٿيندا آهن. ڇو ته ڪوڙ هڻڻ لاءِ ته ”هنر“ گهرجي جو کين اچي ٿي ڪونه. پوءِ سنڌين کي اهو اعزاز ڇا لاءِ نه ڏنو ويو. شايد هن ڪري جو هڪ ته سنڌي ڇٽ سادا هئا جو انهن جي پيٽ ۾ ڍور به عالم ۽ علامه هئا. ٻيو هن سبب ته سنڌ سڄي پورڙن سان ڀريل هئي. ان ڪري چونڊ به اوکي هئي. ان کان سواءِ سنڌ ۾ فرعون ۽ ابو جهل به ملڻ مشڪل هئا جن جو پيغمبرن ڪڍ هڻڻ لازمي هيو. نه ته پيغمبرن کي پٿر ڪير هڻي ها؟ سنڌي ته ٿيا سڄا جهڙا، سڀ اکيون پوري ايمان آڻڻ وارا. وري جي ڪو اهڙو نبي ٿيڻ جهڙو ماڻهو جو لال سنڌي اُپي پوي ها ۽ وٽس ڪو فرشتو وڃي سهڙي ها ته سندس ماشائي خطا ٿي وڃن ها ۽ سڄي عمر سئين نه ٿئي ها. اسان کي پوليس واري ڏني ڏيڇڙو ٿو ٿئي ته ملائڪ آئي ته جيڪر مجذوب ٿي وڃون. پر جي ڪنهن سنڌيءَ کي سنڌيءَ طور بشارت ملي ها ته

هو مورڳو اعتبار ئي نه ڪري ها. چوي ها ته ”چڏ يار اسان غريبن سان چريجا. ڪٿي منهن مريم جو ڪٿي الهيار.“ ان ڪري اهڙي آزمائش به اچائي هئي.

اهوئي فرق بنيادي هيو سنڌين ۽ ٻين قومن ۾. پنجابين کي الله سائينءَ ڪڏهن ڪڏهن پلجي به رسول ٿيڻ جي آڇ نه ڪئي. تڏهن به هنن سدورن پنهنجا سوديشي پيغمبر ڪڙا ڪيا. ڄڻ ته اليڪشن لاءِ اميدوار ٿي بيهاريائون! قاديانين ته هڪ عدد کي هادي به بڻايو. پر پنجابي هنن ته گرونانڪ کان گرو تيغ بهادر تائين ڏهاڪو کن اوتار لڳاتار ٺاهيا. سنڌي ته اهڙا مت جا موڙها، جو رڳو قلندر به پاڻ مون ٺاهي نه سگهيا. اهي به ٻاهران آيا. توڙي جو قلندر ٿيڻ ڪا فارسي ته نه هئي. فقط چير ٻڌي نچڻو هيو. اسان جو چڙو اجرڪ پائي وڏيون مڇون رکي سڀنيون وڄائڻ تي زور. اسان ڪڏهن غزا نه ڪئي ۽ نه تواريخ ساز ٿياسون. پيغمبرن کي ته پٿر ڪڏهن به نه هنياسين. پر نه ڪڏهن ڪنهن قطب کي ڪاٺ وڌوسين ۽ نه ڪنهن وليءَ کي ڪوٽ ڏيڄيءَ تي چاڙهيوسون. اسان وٽ جو هڪ اڌ شهيد ٿيو. اها مڙسي به ٻاهرين ڪئي. سنڌي ٻارهوئي آئي وئي جي ٿهل ٽڪور ٿانڊي ٽوپي ۽ مڙمانيءَ ۾ مشغول. اسان پير فقير ته ٺهيو پر چورن کي به پناه ڏيندا رهياسون. دنيا جي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ڪو ڏاڪو مهيني اڌ کان وڌيڪ عرصو جتاءُ ڪري نه سگهندو آهي. اسان وٽ صدين ۽ پيڙهين تائين سندن سلسلا هلندا ٿا اچن.

چون ٿا ته اسلام کان اڳ سنڌ جي رهاڪن کي ساڌ يا ساڌو سڏيو ويندو هيو. شايد سادگي اکر به ساڌ لفظ کان نڪتل صفت هجي. ڇو ته سنڌين جي پورائي ۽ حضور شرمي اڄ ڪلهه جي الايمينت نه آهي پر صدين جي ميراث آهي. اسان جا ابا ڏاڏا جي اسان پاڻ اکين ڏنا نهايت اڀوجه ماڻهو هئا. ظاهر آهي ته سندن وڏڙا به اهڙائي سچار ۽ سادڙا هوندا. سادو ئي رهڻ اسان جي اباڻي ريت ۽ روايت آهي تڏهن ته جي ڌاريا ماڻهو پنهنجي گهران رسي نڪرندا هئا ته به اسان وٽ اچي اسان تي حڪومت ڪندا ٿي رهيا. اها اسان جي تاريخ آهي. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته هاڻوڪي دور وارا البت ان روايت خلاف آهن. اڄ ڪلهه اسان جا ڏسڻا وائسٽا مهانڊا ميان مٺو سڏائڻ خاطر پنهنجي عيبن جو لڪ لڪاءُ ڪرڻ ۾ مشغول ڏنا ٿا وڃن. الاجي ڇو. خبر نه آهي ته ڪنهن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ ٿا گهرن؟ شايد ان غلط فهمي ۾ مبتلا آهن ته سندن پرڪارن جي

ڪنهن کي پرورڻ آهي ئي ڪانه. جو هڪ غلط تاثر آهي، سنڌين کي پنهنجن توڙي پراون جا افعال برابر سجهن ٿا ته هو ڪهڙا چڱا مڙس آهن. پر انڌي کي انڌو ۽ ڪوڙهي کي ڪوڙهيو چوڻ سنڌين جو رڙ نه آهي. هو ڄاڻن ٿا ته انسان خطا جو گهر آهي. پوءِ ڪو ڪچو ڪوٺو ته ڪوڏه منزلو مڪان. صحيح سنڌيءَ جي ته سڃاڻڻي اها آهي ته ”جوئي آهي سوئي“ سڏائي ۽ اهڙي ئي رهي جو ئي هو آهي.

سنڌين جي سادگي ۽ سچائي واري روايت جو انوکو مثال هيو رئيس ڪريم بخش نظاماڻي. نه فقط پاڻ کي هڪ مثالي شخصيت طور پبلڪ آڏو پيش ڪرڻ کان پرهيز ڪيائين. پر اُڻلندو پنهنجي ذاتي اوڻاين تان پردو کڻي کين سهيڙي سمبئي ”ڪيئي ڪتاب“ لکي پنهنجي خرچ تي ڇپائي پڌرو ڪيائين. وڏو ڏيرا ۽ ڪبيرا ڏوه گناهه ته نهيو پر جي عيب ثواب چار ديواريءَ جي انڌيري ۾ ڪيا هوائين، اهي به سڻي سڳي سوڌو ٻانگ ڏيئي چونڊو ويو. ڄڻ منڪبر نڪير واري آڏو پڇا ۾ سؤ چوهڻ واري زباني ٿي ڏنائين! ان وچور سان ”مان“ جي مومل واري ماڙي ڊاهيندي مون جهڙس پيو ڪونه ڏٺو. جڏهن وڃڻ جي ويل آئي ته سڀني سان موڪلاهي توڪلاهي هوڪو ڏيندو هليو ويو. ”بارو، چيو آڪيو معاف ڪجو. اڄ سن پياسيءَ جي آهي آخري رات. ٻيلي اسان جي موڪلاهي آيو.“ سنڌ جي ويرانيءَ کي جس هجي جو ڪوڙ ۽ ملاوٽ واري دور ۾ به پئي گامون سچار پيدا ڪري!

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي لاڙ جي شهر ماتلي جو زميندار هيو. وڏو رنگين مزاج ماڻهو هيو. ڳائڻ وڄائڻ جو شوقين، ڪچهرين جو ڪوڏيو ۽ مجلسي مڙس هيو. پنهنجي سر کڻي چئجي ته هڪ قسم جو ميلو ملاڙو به هيو. ننڍپڻ کان ئي فلم ۽ ڊرامه جو شوق سر تي سوار ٿيس. ۱۹۲۸ع ڌاري بمبئي وڃي فلمي دنيا ۾ داخل ٿيو. جوانيءَ جا ويهارو سال ان جنون ۾ گهارياڻين. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ ۱۹۴۸ع ۾ فلمي لاڳين ڇڏي ماتليءَ ۾ ڳوٺ اچي پنهنجو وڏيرڪو ورثو سنڀاليائين. اداڪاريءَ کي الوداع ڪندي به ذهني طور ايڪتر ٿي رهيو. پنهنجي بقايا پوري زندگيءَ کي ڊرامائي انداز ڏنائين. جنهن ڊرامي جو هيو توڙي ولين پاڻ ٿي رهيو. باقي سندس چوگرد ايڪسٽرا ڪردار هوا، ڊائلاگ هئا يا سينري هئي. پوءِ ڪڏهن ناٽڪي محفلون هيون ته ڪڏهن جام ۽ طعام جون رنگ برنگي پارٽيون هيون. يا وري رقص سرود جا مجرا هئا!

”ڪيئي ڪتاب“ جو عمر جي آخري حصي ۾ لکيائين، سو سندس زندگيءَ جي پروگرام وارو تائيمر ٽيبل هيو. هن ڪتاب ۾ اهي سڀئي منزلون وچور سان بيان ڪيون اٿس جي عمر جي هر موڙ تي طئي ڪيائين. پنهنجي حياتيءَ جي اسٽائيل تي فتوا ڏيندي ڄاڻائي ٿو ته ”دولت جي فراواني، حسن پرستي، شرابن طهورا ۽ ثقافتي رنگ جي مجلسن ۽ محفلن مجذوب بڻائي پاڻ ۾ مدغم ڪري ڇڏيو.“ پر عجب اهو جو مٿ ۽ موسيقي، عشق ۽ محبت، محفلن ۽ صحبتن تي سندس رام ڪهاڻي پڄاڻي ٿيڻ بجاءِ اڃا اڳيرو رڙهي سندس ان انساني صلاحيتن کي چمڪائي روشن ڪري ٿي جي منجهس سمايل هيون. هي برابر آهي ته منجهس خود ٺٽائي ۽ سماجي لاغرضيءَ جهڙيون ڪمزوريون موجود هيون. جي پاڻ تسليم ڪيون اٿس. پر ساڳئي وقت منجهس غضب جي صاف گوئي ۽ حق گوئي به هئي، جا اخلاقي جرئت اسان ۾ اٿلپ آهي. جوانيءَ جا جشن ۽ شباب جا شغل اها عيش عشرت هر وڏيرو ۽ هر وڏو ماڻهو ٿو ڪري. اسين مسڪين به جيڪر وس کان چار پهر نه گهڻايون پر ڏن دولت نه هئڻ ڪري بيوس آهيون. پر پنهنجا پرڪار پڌرا ڪرڻ ۽ اهو به لکت ۾ ۽ وري ڪتاب ڇاپڻ! سو به ڦٽڪن واري زمانه ۾ اهي وڏي همت ۽ جرئت جو ڪم آهي.

پاڻ کي سرخرو ڪرڻ واري طبعي لاڙي لاءِ رئيس تي الزام ڏرڻ بي انصافي ٿيندي ڇاڪاڻ ته اٽاه لاهين چاڙهين کان سندس زندگيءَ جو گذر ٿيو هيو. ان مسافريءَ جي روشنيءَ ۾ سندس خود نمائي ۽ خود ٺٽائي هڪ لازمي ڳالهه هئي. هڪ ته هو اداڪار هيو ۽ ائڪٽر جي ڪا پرائيويٽ يا خانگي زندگي ٿيندي ئي ڪانه آهي. شو بازي سندس اداڪاريءَ جو فن آهي. ان کان سواءِ رئيس وڏيرڪو ۽ سڪيلڊو ٻار ٿي پليو نپنو هيو. اڃان سمجهه جهڙو مس ٿيو ته ماءُ پيءُ وچ ۾ جهڳڙو شروع ٿيو جنهن آخر وڃي علحدگيءَ جي شڪل اختيار ڪئي. رئيس به ماءُ سان گڏ پيءُ جي چانو کان ٻاهر اچي ماماڻي ماحول ۾ آيو. سندس مامو خانہ بدوش ۽ مرلي وڄائيندڙ جوڳي هيو. جنهن وٽ رهندي رئيس نه فقط چڙواڳ ۽ ڇيڪ ٿي رلندو رهيو پر جوڻا ۽ هٿڙي هئڻ جا هنر به پرايائين. پئسو نه هئڻ ڪري ڪجهه عرصي تائين محنت مزدوري ڪندو رهيو. جنهن مدت ۾ خاصا ڏک ڏاکڻا به ڏٺائين. کيس نه سمجهو ساڻي ملي سگهيا ۽ نه استاد، تعليم به آڏو گابري حاصل ڪيائين ۽ اها به چئن

درجن تائين. نتيجي ۾ سندس طبع جو ارڏو ۽ لاپرواه ٿيڻ ڪا حيرت جي ڳالهه ته نه هئي. جڏهن پيءُ سان پرڄاءُ ڪري دولت جو ڏٺي ٿيو ۽ زر بيمار ٿي ته پوءِ عشق ٺهه پهر ٿي ويو.

زندگي موج مستي ۽ مزي ۾ گهاريائين جا سندس خيال ۾ صحيح زندگي هئي. فڪر ۽ ڳڻتيءَ لاءِ نه هيس وقت نه واندڪائي ۽ نه سبب. ماضي توڙي مستقبل جي وهر گمان ۾ ته اهو پوي جنهن جي ”حال“ ۾ ڇاڙهو نه هجي، رئيس وٽ ”حال“ هيو ۽ اهو به وڏو خوشحال. اهڙو جو هر ڏينهن ۽ هر گهڙيءَ کي سالگره جي جشن جيان ملهائيندو رهيو. ننڊ لاءِ به چوندو هيو ته وقت کي اجايو زبان ڪرڻو آهي پر مجبوري آهي جو اڪيون ٻوڙجي ٿيون وڃن. حيدرآباد وڃڻو هوندس ته موٽر ۾ ٻاءُ روڊ وڃڻ بدران ٻيڙي سنڀرائي ڦليلي جي وهڪري سان حيدرآباد اچي لنگر هڻندو. چي موٽر ۾ ٻوڙ ٻڏي ٿو وڃڻو پوي ۽ ٻيڙيءَ ۾ ساز سرود ۽ سنگت ساڻ ٿي هجي ۽ راسوڙا ڳائيندي سفر ٿو گذري. ڦليليءَ سان هونئن به دلي لڳاءُ هيس. پنهنجو گهر (ماءُ نيسٽ) يعني آڪيرو به ڦليليءَ جي هنج ۾ اڏيو هوائين، جتي سندس اوطاق هئي. جڏهن سندس واهيري جي ويل آئي ته پساهه به ان آڪيري ۾ ڏنائين جتي هاڻ پاڻ به آرامي آهي.

راڳ رنگ سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هيو. خاص طور لوڪ راڳ! توڙي جو ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي به ڄاڻ هئس. پاڻ به ڳائيندو هيو. بي سرو نه هيو پر آلاپ ٻاڙو هيس. جي ڳائڻ تي پيٽ گذران هجيس ها ته بک مري ها. سازن جي سرتار ۽ ناچ جو ڄاڻو ۽ ماهر هيو. جڏهن بدن پار ٿي ويس ته پوءِ ”ڊفلي“ ڪڍي فقط جهمر وارا هٿ ڪڻندو هيو. ڊفلي سدائين ساڻ هوندي هيس. محفل ڪنهن جي به هجي راڳ ڪوئي به ڳائي، پر رئيس کي رڀڪ پيو ته ڪڏي ڪاهي پوندو ميدان ۾. پوءِ ڪنهن کي وڻي نه وڻي، پاڻ نچندو ۽ ڳائيندو رهندو. سندس اهڙي هوزيائيءَ تي اڪثر دوست خفي به ٿيندا هئا. پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙو اشارو ڪندي ڄاڻائي ٿو ته ”منهنجي اها پراڻي عادت آهي ته هميشه ٻين جي رنگ ۾ پنگ بڻجي ٿي پوندو هيس . . . آءُ به خوديءَ ۾ اچي نچندو ڳائيندو وڃائيندو رهندو آهيان. پوءِ ڪي محبت خاطر تعريف

ڪندا آهن. مگر آڏان لاءِ قصوروار نه آهيان. ڇاڪاڻ ته ضدي جذباتي ۽ خود سرا هئڻ ڪري ڪنهن جي به راءِ يا اختلاف راءِ جو ڪڏهن خيال نه ڪندو آهيان. پوءِ اهي سڄڻ ساڻي ڇو نه هجن. هاڻي طبع ايتري پخته ٿي چڪي آهي جنهن کي نه توڙي ٿو سگهجي ۽ نه موڙي. وري الله جا احسان آهن جو لاڏ ڪٿڻ وارا به موجود آهن."

سونهن ڪنهن کي نه وڻندي هوندي. پر رئيس لاءِ هر حسن پوڄا پاڻ ۽ پرستش لائق هيو. سهڻين صورتن تي اکيون سيڪڻ يا سوييا جي ساراهه ۾ سرڪيون پرڻ سندس مجازي عشق هيو. سندس راءِ مطابق جسماني هوس به ايتري جائز ۽ لازمي هئي جيتري دولت جي چوس، سياست جو لڳاءُ يا ثقافت جي الفت. سڀ کان سلوڻي گفتگو هوندي هيس عشق محبت جي شعر شاعريءَ واري. نامور شاعرن جي صحبت ۽ سنگت ۾ گهڻو ڪجهه پرايو هئائين. هڪ وار شعر ۾ شروع ٿيو ته پوءِ ٻڪر وال جي وڏوڙي مينهن جيان جيسين گوڏي ٻوڙ نه ڪري ته بس نه ڪندو. پر سندس ڪمال هيو پنهنجي پچار ۾ جڏهن پري پرستانن جو ذڪر خير ڇيڙيندو هو. پنهنجي ذاتي اعمال کي يادگيريءَ جي گمناميءَ کان گهلي ٻاهر استيعاب تي آڻي کڙو ڪندو هيو. جيئن ڪو ڊاڪو پنهنجي چوري يا ڌاڙي واري مال مڏي بنان پونگي وٺڻ جي مالڪن کي موتائي ڏئي ۽ توبه تائب به نه ٿئي.

پنهنجي جنم پٿريءَ گڏ رئيس، پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ رجي مشاهدا ڏنا، جن شخصيتن سان لهه وچڙ ۾ آيو يا جن شهرن کان گذر ٿيس تن جو به پيرائڻو ۽ سرستو احوال رڪارڊ ڪيو اٿائين. جا هڪ وڏي تاريخي خدمت آهي. سندس ياداشت به نهايت پختي هئي. ويهه سال اڳ ماتليءَ ۾ جا موالين جي مجلس ڪونائي هئاسين. ان ميلي تي جي پيگ پاڻيءَ جو ٻاٽليون، پنگ جا ڪونڊا، جمنيون، چرس جون سلفيون يا نسوار جون دٻليون استعمال ٿيون هيون تن جا انگ اکر به ڄاڻايا اٿائين. شخصيتن جا خاڪا ڇٽيندي سندن طبع جا اتار چڙهه، سياسي اٽڪلون ۽ مصلحتون به ايمانداريءَ سان بيان ڪيون اٿائين. پنهنجي لاک لاهيندي يا يارن جي ساڪ ڪندي، ڪن شاهي ٿڙن جا چوڏا لاهڻ ۾ به ڪا ڪس ڪسر نه

ڪئي اٿائين. جيئن ته جرح ته مباح هئي، البت مرحومن تي ميار مناسب نه هئي. پر هاڻ ته پاڻ به وڃي وٽن پهتو آهي. ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن تي چوه چنڊن سندس نيت ٿي نه هجي. پر مدهوشيءَ ۾ پورس جي هاڻيءَ جيان پنهنجن کي لتاڙي ويو هجي. ڇاڪاڻ ته رئيس ذاتي طور تي هڪ محبتي ماڻهو هيو. منجهس ڪيئي اوڻايون پوڻايون هيون. پر ڪنهن جي ڄاڻي بجهي دل ڏکوئڻ ته ڇڏ پر ڪڪ کي به رنجائڻ جي عادت منجهس مور نه هئي.

ڪجهه عرصو اڳ سائين حسام الدين شاه جي فوتيءَ جو ٻڌي، ناچاق هوندي به پاڻ ڪشائي اچي تڏي تي ڪراچيءَ پهتو. سائينءَ سان سندس ڪيتري سڪ محبت هئي اهو اظهار سندس اکين زار زار ۽ بار بار ٿي ڪيو. پيلي روٽ ڏاڍو ڏکيو آهي. خاص طور وڏي عمر ۾. جڏهن ڳوڙهن جي ڪوٺائي پڙي ٿي پجي. ننڍي ۽ وڏي راشدي صاحبن سان افسوس ۽ عذر خواهي ڪيائين. پوءِ مون کي پاسيرو وينل ڏسي سرڪندي اچي ويجهڙو ويٺو. سس پس ڪندي چيائين ته ادا هي ڪهڙو قهر ٿيو. پير سائين کي جي مڪليءَ ۾ دفن به ٿيو هيو ته هڪ مولويءَ جي پيرانديءَ کان چو؟ پير سائين جي ملن مولوين سان ته پوت ڪانه هئي. گهٽ ۾ گهٽ ڪجهه ڳالهيون ته اهڙيون ڪندو هيو. مون کيس ٻڌايو ته شيخ السنڌ جي به قبر اتي ئي هئي ان لاءِ وصيت ڪئي هئائين. چي، عقيدتي مطابق ماڻهن جا رخ رواج به عجيب هوندا آهن. ڪن کي پنهنجي ايمان ۾ شڪ هوندو آهي. ڪن کي سفارش يا بخشش جي لوڙ هوندي آهي. پر سوال هي آهي ته جن سان جئري پٽ برادري نه هجي ته مٿي پڇاڻان انهن جي پيرانديءَ تائين پهچڻ عجيب ٿي لڳو.

فوت ٿيڻ کان اٽڪل مهينو ڏيڍ اڳ ساڻس ڪراچيءَ ۾ ملاقات ٿي. پاڻ پير پري آفيس ۾ اچي مليو. آءٌ هميشه ساڻس نوڙي ملندو هيس. منهنجي پيءُ جو نالي پاڻي هيو. ڪجهه اسان ٻنهي جا افعال به هڪ جهڙا رهيا هئا. مون هٿ ٻڌي رات جي مانيءَ لاءِ عرض ڪيو. کلي ويٺو. چيائين ته رات جي ماني ڄام انور عليءَ وٽ آهي ۽ آءٌ سندس پاران اوهان کي به دعوت ڏيڻ آيو آهيان. سومهڻي ڌاري رئيس سان ڪچهري ٿي. ست اٺ جڻا ٻيا به ڄاتل سڃاتل ۽ ادبي مذاق وارا دوست شامل هئا. اڌ رات تائين پاڻ ۾ محبت ونديسون. رئيس اسان سڀني کان عمر ۾ سرس هيو. پر الله ڄاڻي ته مڙني ۾ جوان سال ڳيرو ٿي ڏنو. نغاري جيان وڃندو

رهيو. پوءِ ڪڏهن ڊرامن جا پارٽ هئا ته ڪڏهن شعر ۽ شاعري هئي. وڻي سوچيم ته جي ۷۵ سالن ۾ رئيس جو اهو رونشو هيو ته چاليهه سال اڳ ڇا هوندو. سندس زندگي هئي يا طوفان؟ اڌ رات پڇاڻان رخصتي ٿي. پر رئيس جي مرضي مور نه هئي. ڇي رات اڃان بالغ مس ٿي آهي. اسان کي اها ڪل ته ڪانه هئي ته رئيس ۽ ڄام صاحب سان اسان سڀني جي اها آخرين مجلس ۽ موڪلاڻي هئي. انسان ڪهڙو نه بي خبر بندو آهي.

رئيس مرحوم انيڪ خوبين جو صاحب هيو. هميشه پنهنجي حال ۾ مست الست رهيو. جو ڪجهه به ڪيائين ته ڇاتي ٺوڪي ۽ پڙهو ڏيئي پوءِ پهريون سنڌي هيو جنهن فلم لائين اختيار ڪئي. جا فلم تيار ڪيائين ته اها به ”ايڪتا“ انساني اتحاد ۽ ميل ميلاپ خاطر. فلمي زندگيءَ ۾ ناماچار ڪڍي وري اچي سنڌ جا وڻ وسايائين. پنهنجي ڦليلي واري آڪيري ۾ وڻي راڳ ويراڳ جي رهاڻ ۾ روح ريجھائيندو رهيو. ثقافتي فنڪارن کان ويندي علم ادب جي صاحبن تائين صحبتون رهيس. سياست جي شغل ۾، ۽ خاڪسار تحريڪ ۾ به پهرو ورتائين. سنڌ جي مشهور معروف هستين سان دوستيءَ جو دم هيس. سن جي سيد وٽ سندس سالگرهه تي ڳاڻڻا وٺي وڃي ڇيڇ وجهندو هيو. هڪ دفعي اهڙي موقعي تي جڏهن رئيس ڳاڻڻن مٿان ڏهين پڙهين جا نوٽ ٿي گهوريا ته سيد پري کان هڪل ڪري منع ڪئي ته رئيس اسان وٽ اهو رواج نه آهي. جواب ۾ چيائين ته ”قبلا اوهين ڀلي پنهنجي رواج تي قائم رهو. پر اسان پنهنجي ريت ۽ روايت تي رهنداسين.“ سدائين پنهنجي روايت تي اڏول بيٺو رهيو.

ڊاڪٽر ڊرئگو

ويجهڙائي ۾ سکر براج جو پنجاهه ساله جشن ڏاڍي ڌام ڌوم سان ملهايو ويو جنهن ۾ ديس پرديس جي سيٽن ۽ سڄڻن دل و جان سان پريور بهرو ورتو. براج جي ۱۹۳۲ع ۾ شروعاتي اڏاوت کان پوءِ، هلندڙ صديءَ ۾، شايد هي پهريون ڀيرو هيو جو ملڪي ماڻهن کي پنهنجي وسريل سنڌوءَ جي سرت ۽ سمڪ پيئي ۽ ساڃهه آئي. لک لائق انجنيئر ڏهر صاحب جا، جنهن سونهري جشن ملهائڻ لاءِ ست سٽي، سڪ سان سانباھو ڪيو ۽ قرب جي ڪوٽ ڏيئي ميلو مچايو ۽ مهراڻ کي مهت ڏيئي سندس ڳڻ ڳائي اسان سڀني جو منهن مٽي ڪيو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو اسين ساڳي ريت، پنهنجي انهن سڀني حال پائي حمايتين جو قدر ڪيون ۽ سندن ٿورا مڃيون، جن ماڻهن، سنڌوءَ جيان هزارها ميل جهاڳي ٻاهران اچي، نه فقط اسان سان پال پلڙيا ۽ وڙ ڪيا، پر جي اڃان سوڌو اسان جي ڏک سڪ ۾ برابر جا ساٿي آهن. خاص طور اهڙا آديسي جن اسان وٽ ۽ اسان جي اڳڻ اچي اسان جي زخمن ۽ ڦٽن جي ملر پتي ڪئي ۽ اسان جي دڪي دل جي دوا دارونءَ گڏ آيل ۽ آئت ڏيئي اسان جي مسيحاڻي ڪئي.

اهڙن انسان دوست، خدا جي بندن ۾ هڪ آهي ڊاڪٽر ڊرئگو، جو ڪافي زماني کان سنڌ جي عام ٿري ماڻهن جي سماجي ڀلائي ۽ صحت سنوار ۾ رڌل آهي. ايندڙ سال جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو پنهنجي پنجهتر سال عمر ۾ پير پائيندو ته لاڙ ۾، سندس لڳاتار انسان خدمت جا پنجاهه سال پورا ٿيندا. مرڻ کان پوءِ ته اسين پنهنجي هر مهربان مٿان سندس خدمتن بدلي جو تاج محل اڏيندا آهيون اهو ته ظاهر آهي. پوءِ ڇو نه، اهڙي موقعي تي، اسين پنهنجي هن محسن مسيح جي جيئري، سندس ”سونهري جشن“ ملهائڻ جو فخر حاصل ڪريون ۽ اهڙي مانائتي ريت پنهنجي دلي شڪر گذاريءَ جي هڪ روايت قائم ڪريون؟

ڊاڪٽر ڊرئگو، گوئا (ڀارت) جي خوبصورت شهر ”انجيرا“ جو

رهاڪو ۽ ڪئٽولڪ ڪرستان آهي. ڊاڪٽري پيشو اختيار ڪرڻ کان پوءِ ”دين ڌرم“ جي تنگ ٽپن ۽ تعلقن کان ٻاهر رڙهي اچي عالمي انسانيت جي اتاهه حلقي ۾ داخل ٿيو. اڄ کان اٺونجاهه سال اڳ، ۱۹۳۳ع ۾ ڊاڪٽري پاس ڪري، ميرپورخاص ۾ پنهنجي مامي، ”سرجن رادركس“ وٽ روزگار سانگي سان اچي سهڙيو. سندس مامو، ۱۹۳۶ع ۾، سنڌ جي بمبئي کان الڳ صوبي ٿيڻ ڪري، پٺيان قرض ڇڏي، واپس لڏي پلاڻي وطن روانو ٿي ويو. ڊاڪٽر ڊرئگو، جنهن ان وچ ۾ اسپتال ۾ نوڪري شروع ڪئي هئي. سو هڪ الله ڪري ۽ هن ساڻيهه کي وطن بڻائي ميرپورخاص ۾ ويهي رهيو. کيس هڪ سٺي ۽ هڏ ڏوڪي ڊاڪٽر هئڻ ڪري، ڪيترن هنڌان سڀين نوڪرين جي آڇ ٿي، پر ڊاڪٽر کي پئسي جي لالچ ڪڏهن به نه گهيتاري سگهي ۽ نه ڌتاري. هو چند سڪن جي چمڪي تي انهن ماروٽن کان الڳ ٿيڻ لاءِ هرگز تيار نه ٿيو، جن کيس پنهنجي جيءُ ۾ جايون ڏنيون هيون. شهري ماڻهن جي شناسائي ته هونئن به ڪنهن مطلب ۽ مقصد خاطر هوندي آهي، پر ٿر ۽ برجا واهڻائي، ڪولهي، پيل ۽ واگهري، جي سڄي دل سان سندس شيدائي هئا، تن کي ڊاڪٽر ڪئن ٿي ڇڏي سگهيو؟

سندس اڻٽڪ ۽ لڳاتار ڪوششن جي نتيجي ۾ هن وقت ميرپورخاص ۾ درجن جي لڳ ڀڳ اسپتالون قائم ٿيل آهن. انهن ادارن ۾ عام اسپتالن کان الڳ ٻيا ڪيترا صحت گهر شامل آهن جنهن ته ٻارن لاءِ ”پوليو“ مرڪز، ڪوڙهه لاءِ مرڪز، ”موٽاج“ ٻارن لاءِ تربيتي مرڪز، مائٽن ۽ ٻارن جي پرگهور لاءِ سينٽر، ۽ سلهه گهر. سماجي ۽ ثقافتي مرڪز انهن کان جدا آهن، جنهن ته يتيم خانو، پاڙيسرين لاءِ صحت گهر، ”لوڪ ادب“ ڪلب ۽ لئبرريون. چونڊ شهرين کي ”سماجي پلائي“ لاءِ آماده ڪرڻ لاءِ ”روٽري ڪلب“ قائم ٿيل آهي، جتي تجارت ۽ ٻين ڌنڌن وارا ماڻهو پاڻ ۾ گڏجي انساني بهبودگيءَ بابت سوچ ويچار ۽ عمل ڪن ٿا. روٽري ڪلب جنهن جون ڪافي شاخون ڦهليل آهن، تنهنجو گورنر پاڻ آهي جو ”عالمي سطح“ تي مقرر ڪيو ويندو آهي. هن ڪلب سهارو، گلن ۽ ڦلن جي نمائش ۽ انساني سهائتا لاءِ چنده گڏ ڪرڻ ۽ غريب مسڪينن کي مدد ڪرڻ وارا ادارا قائم ڪرڻ سرفهرست آهن. جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو جي خدمتن جو پڙاڏو ٿرپارڪر ۽ سنڌ صوبي جي سرحدن کان پريرو ٻڌڻ ۾ آيو ته پاپائي روم کيس اٽليءَ ۾ گهرائي ”سر“ جو خطاب ڏنو. ”سر“

جو هي خطاب انهن نڙڪو لقبن کان گهڻو مختلف ۽ مڻپرو آهي جي اسان جي وڏيرن کي سندن چايلوسي خوشامند ۽ پنهنجي ملڪ سان دغا دولاڻي بدلي ۾ عطا ڪيا ويندا هئا. ڪجهه سال اڳ ڊاڪٽر ڊرئنگو کي آمريڪا گهرائي، اتي جي سماجي جماعتن پاران سندس آڌرڀاءُ ۽ آجيان ڪئي ويئي ۽ سندس انسان دوستيءَ کي هڪ مثالي خدمت سڏيو ويو.

انساني دڪ درد هلڪو ڪرڻ لاءِ دائمي ڪوٺا قائم ڪرڻ کان سواءِ ڊاڪٽر ڊرئنگو جي وڏي ۽ وڏي خدمت آهي ”پاڻ جهڙا هڏ ڏوڪي ورڪر تيار ڪرڻ“. ادارا ۽ جماعتون ته پلڪ پهر ۽ ڀري سگهن ٿيون. پر جيستائين انسانيت جو درد ۽ درد جي دور ڪرڻ واري صلاحيت رکندڙ ماڻهو موجود نه آهن ته پوءِ سموري ڪوشش ۽ سيڙپ بيسود ثابت ٿئي ٿي. هڪڙا اهڙا به انسان هوندا آهن جي بريتڻ ۾ باغ باغيچا ۽ محل ماڙيون اڏي جڏهن پاڻ لڏي ويندا آهن ته وري سندن تڏي اهائي سچ ۽ ويراني وڪوڙي ويندي آهي جهڙي اڳ هئي. سنڌ ۾ اهڙا ڪيئي ”دودو ڌوڙ ۽ چنيسر چائي“ ٿي گذريا آهن. جن آئي رتو چاڻ ٿي ۽ وئي خاڪ اڏائي. اهي ماڻهو ٿر واري برسات جي وسڪارن جيان آهن جي وسن ته ٿر نه ته بر ٿي بر. اسان وٽ سنڌ ۾ ڪيئي حاذق حڪيم هئا. جن وٽ نادر نسخ هئا، ڪيترا استاد ڪاريگر هئا جن جي فن جي ملڪان ملڪ هاک هئي. پر اهي سڀ سامان ساڻ ڪڇ ۾ ڪڍي وڃي قبر ۾ آرامي ٿيا پر فيض ڪنهن کي به نه ڏنائون. جنهن وٽ نانگ جي ڏنگ جو لاثاني علاج هيو ۽ فقط دوا پهچڻ جي دير هئي ته ان سائينءَ جي سنوارئي پنهنجي پٽ کي به ان حڪمت عمليءَ کان نراس ڪري مري ويو. ڊاڪٽر ڊرئنگو اسان جي اهڙين روايتن جي ابتڙ، ڪيئي ماڻهو پنهنجي همراهيءَ ۾ آئي کين تربيت ڏيئي اهڙي لائين تي لڳايو آهي جو نه کين لالچ جي لهس لڳڻ جو ڪو انديشو آهي ۽ نه سندن اخلاقي پٿريءَ تان ٽڙڪڻ جو ڪو خطرو.

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته دنيا ۾ سڀ کان اتر پورهيو آهي ڪيتي. ڇاڪاڻ ته هاري راتيان ڏينهن نانگ لتاڙي پوک پچائي انسانيت جي تباه پيٽ جي پالنا ۽ سندس اوگهڙ کي ڍڪائي ٿو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي اسان اهڙي پورهيت کي انگ اگهاڙي ۽ بڪشي پيٽ رکي پنهنجي آبائي فرمار واري روايت کي زنده رکندا ٿا رهون. پر خدمت خلق جي سطح تي سڀ کان اول ۽ افضل پيشو آهي ڊاڪٽر جو. هي برابر آهي ته

ڊاڪٽر ڪنهن کي نه زندگي بخشي ٿو سگهي ۽ نه عمر وڌائي ٿو ڏئي. پر انسان جي درد کي دفعي ضرور ٿو ڪري سگهي. جنهن ڏس ۾ هڪ رواجي ڏند جي سور لاهڻ واري احسان جو عيوضو به ڪو انسان چڪائي نه ٿو سگهي. جڏهن وري اهو ڊاڪٽر پنهنجي لوپ لالچ ۽ شخصي آسائش کي ترڪ ڪري ايمانداريءَ سان ”انساني خدمت“ کي پنهنجو مول مقصد بڻائي ٿو ته پوءِ سندس درجو وڃيولين ۽ قطبن جي قطار ۾ بيهي. هونئن ته زندگيءَ ۽ موت جي پورٽ فولئي ۾ الله ڪنهن کي به شريڪ ۽ شامل نه ٿو ڪري، سواءِ شفا جي. شفا پڻ الله جي ذات آهي ۽ جو به ان ذات کي ڏوڪڙن تي وڪرو ڪندو ته پوءِ نه اهو ان ذات جي مالڪ ٿيڻ جي لائق آهي ۽ نه ڪڏهن ٿي رهندو. پر اهي ڊاڪٽر جي وڏيون رقمون اڳاڙڻ ۾ پنهنجا هٿ ميرا نه ٿا ڪن ته سندن هٿ ۾ ”هٿ شفا“ سونپي وڃي ٿي ۽ ستين ڦڪين کي فرق ڪرڻ جو امر الاهي جاري ٿئي ٿو. اها رعايت هر ان ويڄ طبيب ۽ ڊاڪٽر لاءِ عام جامر کليل آهي جو مريض جي نبض کي ڏسي ۽ چڪاسي ٿو ۽ نه سندس کيسي کي.

ڊاڪٽر ڊرئگو جي اسپتالون، سماجي ۽ ثقافتي مرڪز قائم ڪيا، اهي نه راتو رات جادوءَ جي زور تي ٺهيا ۽ نه وري سندن تعبير ڪنهن الادين واري ڏيئي جي جنن طرفان ڪئي ويئي. ڪيتري ڏسڻ وائسٽن کي غلط فهمي به پيدا ٿي. خاص ڪري سرڪاري ڪامورن ته سندس رٿن ۾ روزا اٽڪائڻ جي ڪافي ڪوشش به ڪئي. هونئن به هر ضلع خواه ڊويزن جو حاڪم هر ان ڪارج جي مخالفت ڪندو آهي جنهن ۾ سندن بجاءِ ٻين جي نيڪ نامي ٿئي. اهڙا عملدار مينهن وسارڻ ۽ موسمي ٽڏن جيان ايندا ۽ گمناميءَ ۾ غرق ٿيندا رهيا. ڊاڪٽر ڊرئگو ڪڏهن پلجي به ناموس ۽ ناماچار جي پٺ نه ورتي ۽ نه ڪڏهن پنهنجي پذيرائي لاءِ لاف هڻي. هن پنهنجو رت ست، جسر ۽ روح بيمارن جي صحت ۽ سنوار ۾ سڙايو. ماڻهن کي اها ڄاڻ ٿي نه هئي ته کيس ائين ڪندي ڪيتري نه دلي راحت ۽ روحاني آسپس حاصل ٿي هئي. مريضن وٽ ڊاڪٽر کي ڏيڻ لاءِ فقط ٻه چيزون هيون: هڪ پئسا ۽ ٻيو شڪرانو بجا آڻڻ. ڊاڪٽر ٻئي نمبر واري عيوضي کي اکيون ٻوٽي قبول ٿي ڪيو. گذريل هفتي جڏهن شام ڌاري آءٌ سندس قدر چمڻ لاءِ ميرپور پهتس ته حسب دستور هو پنهنجي رفيقن گڏ بيمار ۽ لاچار ماڻهن جي دڪ ونڊڻ ۽ دوا درمل ڪرڻ ۾ مشغول هيو ۽ رات جي ڏهين بجي تائين اسپتال ۾

رھيو. ۷۵ سال عمر جو ماڻھو، اُپي پير ڪلاڪن جا ڪلاڪ ۽ لڳاتار مريضن جي چڪاس ۽ علاج ۾ بيٺو رھي اھا پڻ ھڪ عبادت آھي ۽ نہ ڏنڌو. ڊاڪٽر ڊرئگو جي ھڪ ٻئي رفيق ڊاڪٽر گفتگو ڪندي ڄاڻايو تہ ڪجھہ ڏينھن اڳ اڌ رات ڌاري ھڪ مريض سندس گھر جو ڪٿڙو کڙڪايو. ٻاھر اچي ڊاڪٽر کيس ميا رڌڻي تہ پائو دوا وٺڻ جو ڪو وقت ٿيندو آھي ۽ ھيءُ مھل تہ آرام جي آھي. مريض چيو تہ ”سائين اوھان جو وات ڳلاب. پر اوھان چئن ڪتن کي بہ ڪجھہ سمجھائي ڇڏيو تہ بيگامھ وقت وائڻ کي نہ ڏاڙھين ۽ نہ چڪ پائڻ، ڇاڪاڻ جو ان وقت ڊاڪٽر آرام ۾ ھوندا آھن.“

اسپتالون ۽ صحت جا مرڪز تہ ھر شھر ۾ موجود آھن پر فرق آھي فقط مريض جي سنڀال، صحيح علاج ۽ ڊاڪٽر جي فيءَ جو. ننڍن شھرن ۾ اسپتالون آھن پر دوا نڌارو. ڊاڪٽرن جي پائڻچاري ۾ دوائن جا دڪان شھر ۾ کليل آھن. اھي اسپتالون سرڪار تي بدنما داغ آھن ۽ خزانہ جي ڏيوالہ ھٿ جو ثبوت. سول اسپتال ۾ غريب مريضن کي دوا بچاءُ پاڻي پڙھي پياريو ٿو وڃي. وڏيون اسپتالون آھن وڏن ماڻھن جي مرڻ جا ٺڪاڻا. جتي سندس ناڻي جي حصہ رسيءَ کان پوءِ لاش وارثن حوالي ڪيو ٿو وڃي ۽ وارثن جون بہ ڊاڪٽر جيان فوتيءَ جي بئنڪ بئنس ۾ اڪيون کٽل ھونديون آھن. اڳ مرڻ وقت ملو اچي ”ياسين“ پڙھندو ھيو. ھاڻي ڊاڪٽر ”يا ڦٻان“ جو وظيفو ورد ڪندا ٿا رھن. پنج ٽي آگريون برابر نہ آھن پر ڳالھ آھي اڪثريت جي. ڊاڪٽر ڊرئگو کان پڇير تہ آخر اسان جي ديسي ڊاڪٽرن تي بہ ڪڏھن انسانيت جو پاڻي چڙھندو يا سندن سنوار لاءِ ڪو مھدي يا ھاڊي الڳ پيدا ٿيندو؟ ڊاڪٽر کلي چيو تہ اسان جون ذهني صلاحيتون ھر وقت اسان کي پنھنجن بدنصيب پائرن، محنتي مزدورن ۽ غريبن جي مدد لاءِ للڪاري رھيون آھن. پر شرط ھي آھي تہ اسان جو ضمير بيدار بہ آھي يا نہ؟ ٻي حالت ۾ اندر جو آواز ٻڌي نہ سگھنداسون. اسين پنھنجي زندگي فقط پنھنجي ذهن ۽ ضمير مطابق سڦلي بسر ڪري ٿا سگھون. اوھين دعا ڪريو تہ اسان جي ڊاڪٽرن جي اندر وارو ”سول سرجن“ شل سجاڳ ٿئي!“

”مون کي تہ پنھنجي چوگرد مفلسي ۽ مرض جي شڪار ٿيل ترين کي ڏسي ھڪ قسم جو دل ۾ ڌڪ ۽ سور اُڀرندو آھي. مون کي جسماني ۽ روحاني صدمو پڻ رسندو آھي. آءٌ سدائين سوچيندو آھيان تہ مون کي

جڳ جو مالڪ ايتري توفيق ۽ وصيعت بخشي ته آءُ انهن فاقه ڪش مرد ۽ عورتن جي سنوار ڪري سندن حياتين کي بهتر بڻايان. خاص طور بيڪس ۽ بيواه مائڻ ۽ پيئرن کي ڏسي روزمره مون کي پنهنجو واعدو نئين سر سان دل تي تري ايندو آهي ته آءُ پنهنجي سموري حياتي پنهنجو دماغ، رت ۽ وت ٻئي ڪنهن رخ ۾ ضايع ڪرڻ بجاءِ، الله جي ڌرتيل ۽ ڌڪريل مخلوق جي ڌڪ ۽ ڏهاڳ ڏور ڪرڻ ۾ صرف ڪندس.

الله جي مهربانيءَ سان اسان جي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڊاڪٽر ڊرئگو جهڙا رحمت جا فرشتا ٿورا يا گهڻا آهن ضرور. پوءِ آهن اتي ۾ لوڻ برابر، جي ماڻ ميه ۾، سواءِ ڪنهن شهرت ۽ شور غل ڪرڻ جي، اسان جي ديس جي ڊکي ماڻهن لاءِ اهو ڪجهه ڪندا ٿا رهن جو نه ڪا فوج، نه ڪا سياسي پارٽي، نه ڪو ملڪ جو گورنر يا ڪو صدر ڪري سگهي ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي جو اڄ سوڌو اسان جو ستايل ۽ ڌڪريل ماڻهو پيو پساه ڪٿي ۽ جيئي. اهي الله جا نيڪ پانه پنهنجن جاکوڙن ڪيڏن ۽ ڏاکڻن سهڻ سان انسانيت جي زخمن ۽ دڪن جو، دارون ۽ مله پتي ٿي انسان ۽ الله اوڏو اچي سندن خوشنودي حاصل ڪن ٿا.

ڊاڪٽر ڊرئگو پنهنجي پنجاه سال زندگي مرض ۽ موت جي مقابلي ۾ وس ڪندي گذاري آهي. ان سان گڏ سماجي ڀلائيءَ جي دائري ۾ ڪم ڪرڻ جو ڳوڙهو تجربو به پرايو اٿس. خاص طور پهراڙين ۾ ڳوٺاڻن سان لهه وچڙ ۾ رکڻ جو. سندس آزمودي کان فائدو وٺڻ خاطر ساڻس سنڌ جي ڳوٺن جي سنوار ۽ سڌار جو ذڪر ڪندي هي سوال وڙو ڪري پڇندو رهيس ته جيڪڏهن ڪي دلي درد رکندڙ ماڻهو ان ڏس ۾ ڪجهه ڪرڻ چاهين ته کين ڇا ڪرڻ چڱائي؟ ڊاڪٽر ڄاڻايو ته اسان جي مان شان ۽ عزت پري زندگي تڏهن سڌي جڏهن اسين پنهنجن لکها ڳوٺاڻن جي ”حياتي بهتر“ بڻائينداسين. ان ڪارڻ اسان کي پهراڙين ۾ سماجي ڀلائي وارو تحرڪ هلائڻ بلڪل ضروري آهي. شروعات ۾ اسان کي هر وهڻ ۽ هر ڳوٺ خواه شهر ۾ سماجي ڀلائي جي تحريڪ لاءِ چئن يا پنجن ورڪرن جا جٽا ”سنگت“ جي بنياد تي قائم ڪرڻا پوندا. اهڙي سنگت جو پايو طبع يا ڌنڌي جي هڪ جهڙائي تي نه پر هن اصول تي رکڻو پوندو ته اسان کي گڏجي ڳوٺ يا شهر جي سڌار ۽ سنوار لاءِ ڪم ڪرڻو آهي. ان سنگت لاءِ هي شرط ضروري آهي ته هڪ ٻئي سان حسد يا ضد بجاءِ ڀائپي ۽ ڀائيچاري وارو ورتاءُ هڻڻو آهي. مول مقصد ٿيندو عام

ماڻهوءَ جي زندگي بهتر بڻائڻ لاءِ جنگ جوڻ، پوءِ ڪيتري به قرباني ڇو نه ڏيڻي پوي. اهڙا جڻا هر هنڌ ترتيب ڏيئي پهريون پنهنجي شخصي سنوار ڪرڻي پوندي جيئن هر ورڪر پنهنجي اوڻاين ۽ ڪمزورين کي دور ڪري پاڻ کي ثقافت ۽ تهذيب جي اوجي منزل جي لائق ثابت ڪري. پوءِ ٻين جي ڀلائي لاءِ هٿ پير هڻڻ گهرجن.

انهن جڻن لاءِ پهريون قدم ٿيندو صفائيءَ لاءِ بهراڙيءَ ۾ تحريڪ هلاڻ. ننڍن ٻارن کان وٺي وڏن تائين ڪين هي احساس ڏيارڻو آهي ته ”سنڌين جو بدترين دشمن آهي گندگي.“ مرض ڄمي وڌي ۽ رهي ٿو گند ۾. عزت ۽ آزادي بيئي صفائيءَ جون سڳيون پيرون آهن. چڱي حڪومت اها جا ماڻهن کي پيئڻ لاءِ صاف پاڻي ۽ اونده تڙڻ لاءِ روشني پهچائي. ڳوٺاڻن جا اصلي دشمن آهن ئي غربت ۽ مرض. ڳوٺن جي گهرن ۽ گهٽين کي چٽائي ته ڏسو. ڪين هي ٻڌائڻو پوندو ته هو گند کي ڏسڻ لاءِ اکيون ۽ بدبوءِ لاءِ نڪ کي استعمال ڪن. هر گهٽي ۲۴ ڪلاڪن ۾ هڪ دفعو ضرور صاف رکڻي پوندي. هر هڪ کي هٿ ۾ بهارو کڻڻو آهي. مٽيءَ تي چٽڪار ڪرڻو پوندو. گند کي ساڙڻو پوندو. اهڙي طرح ڳوٺاڻن کي صفائي جو مذهب سيکارڻو آهي جنهن لاءِ رقم جي نه پر ادم ڪرڻ جي ضرورت آهي. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته صحت صفائي يا تعليم جا وسيلو سنڌ ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ اهڙائي ڪمزور قدم آهن جڻن ڪنهن ستل هاڻيءَ کي مور جي ڪنڀن (مورچل) سان جاڳائڻ. ڇاڪاڻ ته جي ماڻهو پنهنجي جياپي لاءِ بيت پوڄا کان پل وائدا نه آهن انهن جو ترقي، تهذيب ۽ آزاديءَ سان ڪهڙو واسطو؟ سماجي انصاف ۽ اقتصادي عروج ته حاصل ٿيندو رت ولوڙڻ سان ۽ نه ڌڌ جهڳڻ سان. صفائي، صحت ۽ تعليم آهي پهرين وڪ. پر هزار ميل جي مسافري به ته پهرين قدم سان شروع ٿيندي آهي. گهٽ ۾ گهٽ اهو ڏاڪو ته طئه ڪريو!

مرزا فضل حسين

شهری ماڻهن وٽ پئسو ۽ عقل آهي، ۽ ڏيک ويڪ به آهي، پر
الاجي ڇو مون کي سڀ سڪا، پاڙا ۽ بي سرا لڳندا آهن. ٿي سگهي ٿو ته
اهڙي سمجهه ۾ منهنجو قصور هجي. منهنجي ننڍپڻ گذري ننڍڙن واهڻن
۾. جيئن ته ڪنڀڙا جتي آءُ ڄايس، ڳڙهي ڳاهيج ۽ دودو ڳوٺ جتي نيباج
ٿير، ۽ پير ڳوٺ جتي آءُ پڙهيس. واهڻ ۾ هر وهنوار جو واسطو آهي
سريلي ۽ رس پري آواز سان. چوپائي مال جي تلين ۽ گهنگهرن جي چمر
ڪار کان وٺي ڇچ جي ڇيڇ تائين، وري اٺت جي رون رون کان ويندي
امڙين جي لولين ۽ ڌنارن جي جهونگارن تائين اوهان کي راڳ رس جو وزن
بحر ۽ سر ميسر ٿيندو. شايد اوهان سانگي سان، ڳوٺاڻين مائين کي
اُڪري مهريءَ ۾ ساريون ڇڙيندي، جند پيهندي يا ڪوه تان ٽي دلا، به مٽي
تي بيلھ ۽ ٽيون ڪڇ تي ڪڍي ايندي ڏٺو هجي. صدقو ان لوڏ تان.
ٻانهينءَ واري هٿ جو چنڊڪو، نٺ واري نڪ جو موڙو ۽ جهانجهرن واري
وک جو لهروئي ڪجهه اور آهي. آءُ گهروري ان گهڻ تان. اهو مور وارو
ٿلڻ بوري بزار ۾ ڪٿي. شهر ۾ عورتون ائين ٿيون گهمڻ ڇڻ کيسي
ڪتيريندڙن کان پاڻ ٿيون بچائن. شاهي بزار حيدرآباد ۾ ته عورت ائين
ٿي هلي پائڻ ته ڪهر لوڙهي ۾ پيئي ٿي ڦٽڪي. ڳوٺاڻن جو ڪاٺيو ٻڌي
حالي احوالي ٿيڻ ته ڏسو. گاڏي يا گاڏي هڪلڻ وارن جو ڪن تي هٿ
رکي الوميان ٻڌو يا ڌنارن جو ڪلهن تي لٽ رکي پيئي هٿ مٿس اٽڪائي
گهمڻ ته ڏسو!

الله اڪبر. اهي لستون ۽ چسڪا اهو وٺي سگهندو جنهن ڏنڊ جي
ماڻهڻي پائيءَ ۾ پڪين کي ترندو ۽ تڙگندو ڏٺو هجي يا وري ڪونجن
جي قطارن کي گونجندو ٻڌو هجي.

اصل ڳالهه آهي سر تار جي. جي راڳ رس رڳ رڳ ۾ سمايل
آهي ته پوءِ جسر هالن جي هندوري جيان پيو جهولندو ۽ جهومندو توڙي جو
ماڻهو ڪٽ پيو وائيندو، ۽ جي عورت، ته اٿو ڳوهيندي به ائين لڏندي ڏني

ويندي ڄڻ لاڏو ٿي ڳاڻي. پر جي اندر ۾ هونديون ئي اڳڙيون ته ٻاهر جهلڪ به هوندي ڇڳل وهائي جي يا وري پراڻي رهڻي واري. شهرن ۾ آهي رکڻائين جو وڳوڙ ۽ موٽرن جي غرغراھٽ. جن جا اندر ملاوٽ ۽ پلاٽن واري ڳڻتئين جي روڳ ۾ آهن اڏهيءَ کاڌل. سندن شڪل ڏسندي ئي معلوم ٿيندو ته ڄڻ کنڊ جا جهاز ٻڏي ويا اٿن. اهڙي سر تار جي ڏيوالي واري ماحول ۾ هڪ ڳوٺاڻي ذهن جو گذارو ٿئي ته ڪيئن؟ جيسين وڃي هو ذوق وارن جي پٺاري پوي جي کيس سهارو ڏيڻ جي سخا ڪن. اهڙن جو دم غنيمت هيو ورنه زندگي ته هونئن به گذري وڃي ها پوءِ ويڳاڻي اباڻڪي ۽ بي مزي ئي سهي. ان ڏس ۾ جن جو ڳين منهنجي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي انهن ۾ سرفهرست آهي مرزا فضل حسين صاحب!

مرزا صاحب سان منهنجي ڏيڻ ويٺ اڄ کان ٽيهارو سال اڳ ٿي جڏهن مرزا صاحب کي سکر تاور لڳ بندوقن جو شاهي دڪان (Pakistan Armoury) هيو جنهن ۾ هٿيارن جي وڪري کان وڌيڪ ناياب ۽ اوچي قسم جي بندوقن ۽ رائيفلن جي مرمت جو ڪاروبار پڻ هلندڙ هيو. هٿيارن جي ڪاريگري مرزا صاحب جو آبائي پيشو آهي ۽ جنهن سلسلي ۾ سندس وڏڙا پنج پيڙهيون اڳ، شايد ميرن جي زماني ۾، سيالڪوٽ کان لڏي اچي سکر ۾ آباد ٿيا هئا. منهنجي نه فقط سائنس نيازمندي آهي پر آءٌ سندس انهن اڻ ڳڻت عاشقن ۾ هڪ آهيان جي سندس درويشي، انسان خدمت ۽ فن جي ڪماليت جا قائل آهن. گهٽ ۾ گهٽ مون سندس پايه جو علم موسيقي ۽ علم هئييت يعني علم نجوم جو ڄاڻو پنهنجي زندگيءَ ۾ نه ڏٺو آهي. توڙي جو مون به اڌ صدي عمر کان وڌيڪ وقت ماڻهن جي ڳولا ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ جي مٽي ڇاڻي آهي ۽ آءٌ ڪو فقط چڙيا گهرن ۽ پوتخانن جا چڪر ڪائيندو ته نه پئي رهيو آهيان.

مرزا صاحب لاءِ موسيقي ۽ جوتش جو علم پراڻو هڪ عجيب اتفاق يا اڃان به حادثو هيو. ڇاڪاڻ ته سندس خاندان جا مربي شريعت جا سخت پابند هئا ۽ سندن نقطه نگاهه کان اُهي ٻئي فن دين جي دائره کان ٻاهر نڪتل هئا. اهو حادثو هي هيو جو مرزا صاحب کي جوانيءَ ۾ دل جي تڪليف پيدا ٿي جنهن جي علاج لاءِ ڊاڪٽرن دوا سان گڏ کيس هي ڏس پڻ ڏنو ته هو پاڻ کي اهڙين مشغولين ۾ رنيائين رکي جي کيس دل جي دهر ۾ مبتلا ٿيڻ کان دور رکن. هي هڪ نهايت دوراندوشيءَ وارو

مفيد مشورو هيو ورنه دل جي بيمار جي آخر حالت وڃيو هڪ سودائيءَ جي ٿئي، جو يا ته پنهنجي ڪرائيءَ تي هٿ رکيو نبض جا ڌڪ ڳڻيندو رهي يا وري رت جو دٻاءُ چڪاسيندو وتي. اهڙي صلاح تي عمل ڪندي مرزا صاحب موسيقي ۽ ستارن جي سائنس ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي. ملاقات واري گهڙيءَ کان ويندي چار سال پوءِ، سکر کي الوداع چوڻ تائين اهو ڏينهن ڪو ڏاڍو چنڊو هيو، جو مون مرزا صاحب وٽ به-تي پيرا وارو قبرو نه ڪيو هوندو. نه فقط واندڪائي جي وقت، پر سعيو ڪري فرصت ڪڍي وٽس وڃي فرحت وٺندو هيس. مون کي سندس ويجهڙائيءَ ۾ اهو ڪجهه حاصل ٿيندو هيو جو ٻين کي درياهه جي ڪنڌي يا پهڙ جي چوٽي تي ويهڻ ۾ ٿيندو آهي. ڪن انسانن جو وجود پڻ مسجد نبويءَ جيان آهي جتي پناهه وٺڻ سان هن جهان جا جملي جهنجهت ڪافور ٿي وڃن ٿا. ۽ جتي پناهگير پاڻ کي هريلا کان محفوظ سمجهي ٿو. ان تسڪين جو طالب آءٌ ڪو اڪيلو ڪونه هيس. مرزا صاحب وٽ هر وقت ماڻهن جي اچ وڃ جاري هئي، جن ۾ اڪثريت انهن جي هئي جي مون جيان پریشانين کان عاجز اچي چڪا هئا. مون ڪڏهن به ڪنهن سائل يا سواليءَ کي مرزا صاحب وٽان خالي هٿين ويندو نه ڏٺو. بقول منهنجي مرحوم دوست مظفر جي، مرزا صاحب يا ته سون ٺاهيندو هيو يا وري مصلحي هيٺان غثبي آمريڪي ايڊ ڪٽندڙ هيو.

اها پوري ۽ پڪي پروڙ هيم ته موسيقيءَ جي ڄاڻ ۽ مهارت گڏ مرزا صاحب کي علم نجوم تي پڻ ڪافي دسترس هئي. وٽس پري پري جا پانڊيٽڙا اچي ڏس پتا وٺي واپس ورندا هئا. ڇاڪاڻ جو منهنجو انهن ڳالهين ۾ ويساهه گهٽ هوندو هيو، ان ڪري اهڙي بحث ۾ ڪا دلچسپي نه وٺندو هيس. ٻه چار دفعا ته اهڙيون اڳڪٿيون، ڪيائين جو آءٌ ڏکڻيءَ ۾ پئجي ويس. ڪجهه عرصي بعد انهن پيشنگوين کي پورو ٿيندو ڏسي آءٌ وڌيڪ پریشان ٿيندو رهيس. منهنجو ته ايمان هي هيو ته ”غشب جي گدو چوي خبر خاوند کي.“ موت ۽ مقدر واري لکڻي جي انساني علم ۽ عقل وسيلي ڄاڻ هئڻ ۾ يقين ئي ڪونه هيم. هڪ ڏينهن مصر جي ڪرنل نجيب جي تصوير اخبار ۾ ڏسي مرزا صاحب چيو ته فقط ٻن هفتن جو مهمان آهي ۽ وچان ئي ٻيو ڪو ڪرنل پاور ۾ ايندو. ڏهين ڏينهن تي ريڊيو جي خبر آئي ته نجيب کي لائو ويو آهي. ساڳي ريت خان لياقت عليءَ بابت سندس اڳڪٿي سچي ٿي. مون کي اٽل هميشه اها

رهي ته جيڪڏهن ڪنهن کي انهيءَ راز جي ٻاٻور پيئي ته مرزا صاحب جي بقايا زندگيءَ شاهدين ڏيڻ ۾ گذرندي. هڪ ڀيري منهنجي همشير زهره بروهيءَ پنهنجي هڪ ڪاليجي چوڪريءَ بنسبت مرزا صاحب کان پڇا ڪئي ۽ ان چوڪريءَ جو فوتو به کيس ڏيکاريو. مرزا صاحب پهريون سوال هي ڪيو ته ان چوڪريءَ کي منهن ۾ بدبوءِ ”پائرا“ جي بيماري هئي يا نه. جا هڪ حقيقت هئي.

۱۹۵۳ع ۾ مون خانگي ملازمت ڇڏي قرض فرض ڪڍي هڪ ننڍڙي پريس کولي هفتيوار اخبار جاري ڪئي ته وِتر زماني جي جنجل ۾ چوڪنپو جڪڙجي ويس. سرڪاري ڏنڊ پريندي منهنجو ڏيوالو نڪري ويو. ڪامورن جي ڪاوڙ ۽ پوليس وارن جون سازشون ان کان الڳ هيون. مرزا صاحب منهنجي مونجهه ۽ گهٻراهٽ کي اڻسڌيءَ طرح دفع ڪرڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي. چيائين ته پاڻو هي آرين جو ملڪ آهي ۽ تون آهين اڻ آريه يعني اناڙي. تون پرايا جهيڙا پنهنجي ڳچيءَ ۾ چوڻو وڃرائين؟ هي قدرت جو ڪارخانو ڪو تون ۽ مون ته نه ٺاهيو آهي. قاضي ڄاڻي قيام ڄاڻي. پرائي ڇڄ تي تون ڇيڄ ڇا لاءِ ٿو وجهين؟ وڃ ڪڏندي آهي ڪلي آهر. تون پاڻ اتي تي چئي. وتين ٿو سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ ڪنڌ وجهندو. ڪجهه ڪن لاتار ۽ ڪجهه اک پوٽ کان ڪم وٺ. پر آءُ به هيس جوانيءَ جي جنون ۾. پنهنجي هوڏ ۽ هٿ تي قائل رهيس. شايد مون هيءُ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ته فقط جهنگ واري جانور کي ڪنڌ ۾ ڪلي ٿوروئي هوندي آهي. مون کي به هئي.

ماه مئي ۱۹۵۴ع جي آخر ڌاري مون کي خبر پئي ته سنڌ سرڪار مون کي ۽ منهنجي اخبار ”منشور“ ٻنهي کي بند ڪرڻ جو قطعي فيصلو ڪيو هيو ۽ فقط حڪم جي تعميل ٿيڻ جي دير هئي. پاڻ ۾ وڌيڪ مقابلي جو پوتو نه پائي، مون سکر ڇڏي پڇي ويڄڻ جو سانباھو ڪري، الوداع ڪرڻ لاءِ مرزا صاحب وٽ وڃي حاضر ٿيس. حال احوال ٻڌي ڪلندي چيائين ته پاڻو، فيصلو ته ائين ڪيو اٿئي، ڄڻ زندگي کان جنڊو پاڙو لڪائي ورتو اٿئي. وڏو ڳهيلو آهين. چڱو ويهه ته اڄ تنهنجي جنم پتري ٿا ڄاڇيون. اُتي دڪان جو دروازو بند ڪري، سامهون ويهي رهيو. هي پهريون دفعو هيو جو مون ڪڏهن ڪنهن اڳيان پنهنجي قسمت جي حال ٻڌڻ لاءِ پاڻ کي پيش ڪيو هيو.

نه هٿ ڏنائين. نه ڄر جي تاريخ پڇيائين. اکيون بند ڪري حسب

دستور نهايت جهيڻي آواز ۾ ڳالهائيندو رهيو. "تون ته تيارِي ڪئي آهي
 پاڇ لاءِ. پر قسمت جي ڪاغذ ۾ ڪجهه ٻيو درج ٿيل آهي. توکي
 سرڪاري نوڪريءَ ۾ ٿو ڏسان. نوڪري به تنهنجي ڏانهن واري ۽
 جنهن ۾ تنهنجي ٽڪري ترقي به ٿيندي. اڻويهه سالن تائين اهو ساڳيو سلسلو ٿو
 ڏسان. پوءِ جي خبر نه آهي ڇاڪاڻ ته ان بعد دونهون ئي دونهون ٿو نظر
 اچي." اهو دونهون منهنجي نصيب جي چمڪي جو آهي، مون تهڪ ڏيندي
 چيو. مرزا صاحب واٽرو ٿي مون کي ڏسڻ لڳو. مون کيس چيو ته مرزا
 صاحب. "آءُ آهيان فقط مئٽرڪ پاس ڪيل. منهنجي عمر هن وقت آهي
 ۳۴ سال. آءُ به دفعا جيل جي سزا کاڌل آهيان ۽ هڪ دفعو بغاوت جي
 سنگين ڏوه ۾. هاڻ تون ٿو ڏسين ته سرڪاري نوڪريءَ ۾ آهيان، اهو
 سڀ تنهنجي مون لاءِ خوش فهميءَ سبب آهي. باقي دونهين واري ڳالهه
 دل سان برابر لڳي ٿي.

ان واقعي کان ڏهاڪو ڏينهن پوءِ بهني ترٽ ئي منهنجي قسمت "لال ڦيري"
 ڏيئي اوچتو پلٽو کاڌو جو خود هڪ عجيب قصو آهي. پر هن مضمون ۾
 سريستي بيان ڪرڻ جي گنجائش خير ڪي آهي. قصو ڪوتاهه ماه جون
 جي پهرين هفتي ۾ مون کي خيرپور رياست ۾ نوڪري لاءِ آڇ ٿي ۽ ويهين
 جون ڌاري مون خيرپور ۾ اسسٽنٽ انفارميشن آفيسر جي چارج سنڀالي.
 ۱۹۵۵ع ۾ رياستن جي خاتمي کان پوءِ مغربي پاڪستان سرڪار جي
 ملازمت ۾ داخل ٿيس. چئن سالن ۾ ٻه چار ڏاڪا مٿي چڙهي ڊپٽي ڊائريڪٽر
 ٿيس. پوءِ لاهور، ملتان، ڪوئيٽه ۽ ڪراچيءَ جا انفارميشن ڊائريڪٽر طور چڪر
 ڪائيندو رهيس. ۱۹۷۰ع ۾ ون يونٽ جي ڊهڻ تي صوبي سنڌ جي اطلاعات کاتي جو
 ناظر مقرر ٿي واپس وطن وريس. مرزا صاحب واري اڳڪٿي ته سچي
 ٿيندي رهي. پر هاڻ اڻويهه سالن جي مدت ويجهي ايندي اُن "دونهين" جي
 اُتڻ اچي ورايو جو مرزا صاحب علم نجوم جي پڙدي تي ڏٺو هيو.

۱۹۷۲ع جي مارچ مهيني ۾ نوڪريءَ کان نيڪالي ملي. ٽيئي
 تپڻي کڻي لڏي لطيف آباد جي هڪ ڊنل گهر ۾ اچي پناه ورتي. نوڪرين
 لاءِ در در جا ڌڪا ٿا ڀا کائيندي، ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمون ڪندي پيسا
 پاليندو رهيس. ڪجهه عرصو حبيب بئنڪ ۾ هزار رپئي تي نوڪري
 ڪيم. پر جڏهن کين خبر پيئي ته وڏي درگاهه جو ڌڪاريل آهي ته انهن به
 ڪڍي ڇڏيو. آخرڪار ڪارخانن ۾ نوڪريءَ لاءِ رٿيندو رهيس. مجبوري
 هئي، اُن پاتي ڪاٺ وارا ۽ ڇهه ٻار جي سڀ اسڪول ۽ ڪاليج ۾

پڙهندڙ. مالي حالت پتڙي هئي. لک گهر ۾ ۽ ٻه لک اوڌر. پهريون ٽئڪسٽائيل مل ۾ ۽ پوءِ پنجاب جي شگر مل ۾ نوڪري ملي. اها وري هئي ”ليگل ائڊوائيزر“ جي، يعني قانوني صلاحڪار ۽ منهنجي تعليم هئي مئٽرڪ! اها به ڳيتون ڏيئي پاس ڪئي هيم. جڏهن صادق آباد ۾ روز صبح جو اٿي شگر مل جو چڪر ڏيندو هيس ته مون کي مرزا صاحب وارو دونهون برابر سمجهه ۾ اچي ويو. ڇهه سال سانده ان دونهين سان گذران ڪرڻو پيو. الله منهنجي جي قدرت! اٺ سؤ رپين تي نوڪر ٿيو هيس. ۽ جڏهن نوڪري ڇڏي ته منهنجي پگهار ساڍا ست هزار رپيا مهينو هئي ۽ هر سال چوڏنهن بونس علحدده ملندا هيم ۽ ستن خانگي ڪارخانن جو قانوني صلاحڪار هيس!

مرزا صاحب جي پيڻ اڳڪٿين جو هتي وڃور سان بيان ڪرڻ مناسب نه آهي ڇاڪاڻ ته انهن واقعن سان ٻين انسانن جي خانگي زندگي واسطو رکي ٿي. ان کان سواءِ علم نجوم يا علم موسيقيءَ جي ڄاڻ، مرزا صاحب جون تفريحي مشغوليون آهن ۽ نه ڏندو. منهنجي خيال مطابق مرزا صاحب جي قسمت تائين پهچ، علم نجوم جي علم بدولت نه آهي پر سندس روحانيت سبب. مرزا صاحب جي سموري زندگي پاڪيزگي ۽ پرهيزگاري ۾ گذري آهي. نماز روزه ۽ تهجد گڏ هو ۽ ان فهر ۾ به مالا مال آهي جنهن ذريعي نگاهه کان ڪجهه اڳيرو پسي ٿو سگهجي. خدمت خلق سندس عبادت جو هڪ اهم حصو آهي. اڄ ڪلهه ضلع سکر هلال احمر جو روح روان آهي ۽ ٻن اسپتالن جو ناظم ۽ نگران آهي. هي سندس دعائن ۽ شخصي دلچسپيءَ جو نتيجو آهي جو اڄ سندس پنهنجي گهراڻي ۾ ستن کان وڌيڪ ڊاڪٽر ۽ ڊاڪٽريائيون اٿس. جي سندس اجازت حاصل ٿي ته ٻي مضمون ۾ ڪجهه وڌيڪ احوال پيش ڪيو ويندو.

هو جي رنگ رنگين سي کٽي کٽي ڪٽي ويا،
اتاهون آئين ماڻهو ميرا ڪپڙا!

سردار علي گوهر خان مهر

سند ۾ سخي ۽ مانجهي مڙسن جو ڪال اهڙو ڪڏهن ڪونه ٿيو،
جهڙو ڏيهه ۾ ڏڪر هاڻ توڙي ڏسجي. جتي اڳ وڪ وڪ ۽ گراڻ گراڻ ٿي
مهمير ۽ شهير وسندا هئا، اتي اڄ ڪوهن ۾ ڪو مائيءَ جو لال اکين ٿي
نه ٿو پسجي، جنهن مڙس جي لٽ هجي ساڪ ۽ ناموس هجي. آخر ايڏي
آپدا ته ڪانه آئي آهي جو ڪوڙيءَ کي ٿي گهمرو اچي. پر جي ”ويا مور
مري هنج نه رهيو هيڪڙو“ تڏهن به سندن ڪي ته وارث حال حيات هوندا؟
ڪنهن ته سندن جتيءَ ۾ پير پاتو هوندو؟ سندن گهراڻه ۾ ڪو ته مهانڊو
آخر ساماڻو هوندو جو سندن سڪون لاهي؟ پر ٿيو ڀلو، ڪاري وارا ڪڪ.
ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته قدرت اهڙا لڪ پال ۽ لڄ پال آپائڻ کان ٿي بس
ڪري ڇڏي آهي. جي ائين نه هجي ها ته ايڏي نيت نافذ ڪونه ٿئي ها.
ڪٿي نه ڪٿي ڪو ڪٿو داڻو ضرور نظر اچي ها. ٻيلي اها ”اڻهوند“ ته نه
آهي پر ڪو ”پاراتو“ توڙي ڏسجي.

اهڙا جڪرا جنگ جوان جي ڪڏهن ڪاٺيارا نه ٿيا، مون پنهنجي
سانڀر ۾ سوين ڏٺا. سند ۾ ته اڻڳڻت هئا. پر پنهنجي ڳوٺائي ضلعي سکر
۾ پڻ اهڙيون ڪئي هستيون ڏٺم جي پنهنجو مٿ پاڻ هيون. جن جي جاءِ
پرڻ وارو اڃان سوڌو ڪو ڄاڻوئي ڪونه آهي. هئا به گهڻو ڪري سڀ
وڏيرا. پر ”پوءِ ڍاوا“ نه، پر آڏي بڻيادي، راڄ مهاڄڻ وارا. اڄڪلهه جي
ٽڙڪو ۽ ”لر نپ“ تي گذران ڪندڙ يا پلائن ۽ پرمٽن ڪڍڻ وڌندڙ يا
بانڊڙا ڏيندڙ وڏيرا نه هئا. هو راڄوڻا سردار هئا. وڏيرپ سندن وڏڙن جو
ورثو هئي. جنهن کي هنن امانت ڄاڻي ايمانداريءَ سان نباهيو. هي برابر
آهي ته انهن ۾ ڪي سردار بهادر هئا، خانصاحب يا خانبهادر به هئا، پر
لقب ۽ خطابن جو سندن ”شخصيت“ سان ڪو لڳ لاڳاپو ڪونه هيو. هي
پنهنجي سر هڪ قسم جا ”ادارا“ هئا.

روھڙي ڊويزن جي غير آباد ۽ وارياسي تعلقه ميرپور ماٿيلي ۾، جتي منهن جي ننڍپڻ گذري، مون اهڙا ٻه عدد داڻا ڏنا جن جهڙا بلا جا سياڻا، سورهي ۽ سروچ مون کي ڪٿي ڪونه سجهن. جي هئا سردار بهادر قيصر خان بوزدار ۽ دادن خان لنڊ. ٻيئي سنڌي خواندا ۽ سرائڪي ڳالهائيندڙ زميندار هئا. سندن زمينداري به ڪا ايڏي وڏي ڪانه هين. نه وري انهن ڏينهن ڪو اناج جو ايترو اگهه هيو. پر وڏي دل گڙدي وارا انسان هئا. سندن دسترخوان ۽ دوستيءَ جو دائرو ڪشادو هيو. دوستي ۽ دشمني به واه جو نياهيندا هئا. پنهنجي ننگ ناموس تي داغ اچڻ نه ڏيندا، ۽ پوءِ ڀلي لک لتجي وڃن. هٿ جا چوٽ ۽ سخي مرد هئا. پوليس توڙي روڻيو جو عملو ۽ عملدار، پگهار سرڪاري ڪٽندڙ هئا پر نوڪري سندن ڏيندا هئا. کين راشن پاڻي، گاه پنو، ڪاٺيون ۽ ڪڪڙيون گهر وٺي پهچايون وينديون هيون. انهن ڏينهن ”رستائيءَ“ کي ”مهمني“ ۽ رشوت کي ”پيدا“ چيو ويندو هيو. پڙدي پوشيءَ جو زمانو هيو. هر برائي کي برقعو پارائي پوءِ ڪتب آڻيو هيو.

ورهاڱي جي لڳ ڀڳ روھڙي ڊويزن ۾ هڪ نئين ۽ انوکي شخصيت سامڻي، جا تر جي مڙني راڄن کي تر ”پنهنجو“ ڪري وئي. اهو اُڀرندڙ ستارو هيو سردار علي گوهر خان مهر. جو منهنجي خيال ۾ نه فقط اڀرندڙ جي قومي سردارن جو نڪ هيو پر ان ناياب ”نظام“ جو اعليٰ ۽ آخرين نمونو هيو. جهڙو نالو هيس اهڙوئي گوهر هيو. مون قربانجا ماڻهو گهڻا ڏٺا آهن. سنڌ آهي ئي ميناج وارن ماڻهن جو ملڪ. پر نوڙت، نياز ۽ نهٺائيءَ ۾ سردار مهر جو مت مقابل مون ڪونه ڏٺو. ڪنور ڀڳت جيان ٻانهون ٻار هوئي ٻڌل. چڻ هر هڪ جو زر خريد غلام هيو. سڀ کي سيراندي ويهاري پاڻ پيرانديءَ کان بيٺو رهندو. مرڪنڊڙ منهن، بهڪندڙ چهرو ۽ اٿاه چاتي- چڻ پوري دنيا کي پڪ ۾ پناه ڏيئي هيس. رعبدار اوراپ. انهن حسين ماڻهن ۾ هڪ هيو جن جي ڏسڻ لاءِ ڳوٺاڻيون مايون پيهر ۽ پلوڙن کان ليٽا پائڻ لاءِ اوسيڙي ۾ رهنديون آهن. سردار علي گوهر جي سياست سنگت هئي. دوستيءَ جو دم نباھڻ سندس زندگي هئي. وڏي ڳالهه ته سندس دوستيءَ جو بنياد ڪنهن به شخصي مقصد ۽ مطلب تي رکيل هرگز نه هوندو هيو. ان ڪري سندس سنگت جي حلقن ۾ وڏن ماڻهن کڏ ڪيترا مون جهڙا عام مسڪين ماڻهو پڻ داخل هئا. روھڙي ڊويزن جا اڪثر وڏيرا وڙا سندس ڳچيءَ ۾ گھنڊئين

جيان وڇڙيل هوندا هئا جن کي گلن جا هار سمجهي اکين تي رکندو هيو. جڏهن سانگي سان ڪو دوست کائونس ڪاوڙجي ويندو هيو ته سردار جو ساڻس پرڄاءُ ڪرڻ ڏسڻ وٽان هوندو هيو. مارڪا ۽ مهاندا ميٽر ڪري ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي پانهون ٻڌي اڳيان اچي بيهندو. "ادا سائين بخش. خطاوار آهيان." اڀي پير بيٺو هوندو. جيسين وڃي رڻل يار ريجهي. شايد اهوئي سبب هيو جو مرندي دم تائين مون کائڻس ڪو دوست پاسيرو ٿيندي نه ڏٺو. روهڙي ڊويزن جون جملي قومون ۽ سندن سردار، جيئن ته گهوت، ڌاريجا، بلا، چاچڙ ۽ بوزدار سڀ سندس محبت جي ڏوريءَ ۾ عمر پڙ ٻڌل رهيا.

پاڻ روهڙي ڊويزن جو وڏو زميندار ۽ مهربن جو سردار هيو، جا قوم سنڌ جي ڏاکڻي سرحد تائين پکڙيل آهي. سندس زمينداريءَ جو وڏو حصو وارياسي ۾ هئڻ ڪري غير آباد هوندو هيو. تڏهن به ٿلهي ليکي يارنهن هزار پيل گاڏيون ته فقط ڪڙپ جون سندس حصي ۾ اينديون هيون. ان هوندي به پاڻ وٽ بئڪ بئلس پڙي هوندو هيس. اٽلندو دائما ڪئن تائين قرض ۾ ٻڌل هوندو هيو. ون يونٽ جي دور ۾ تر جا سمورا ننڍا وڏا زميندار سندس خرچ پاڙن تي لاهور جا گشت ڪندا هئا، ڪاٺ پيئڻ ۽ رهڻ ته الڳ، پر سندن ويس وڳا ۽ خريداريون پڻ سندس بلي ڪيون وينديون. لاهور ۾ ڪجهه سنڌي ميمبرن توڙي سنگتي وزيرن جي ڪوٺين جي کاڌ خوراڪي رسد پڻ سردار صاحب جي موديءَ ڏمي هوندي هئي. الله نه پلائي. گهٽ ۾ گهٽ قاضي فضل الله جو مهمان خانو ۽ اٽالو ته هلندو ئي سندس خرچ تي هيو.

مرحوم ايوب خان سان گهاتي دوستي هيس. ان زماني کان وٺي جڏهن ايوب خان اڃان نه پورو جرنيل ٿيو هيو ۽ نه وري ڪا ڪيس ملڪ گيريءَ جي هوس ٿي پيدا ٿي هئي. هر سياري ايوب خان پنهنجي اتالي سوڌو شڪار سانگي اچي وٽس مهمان ٿيندو هيو. سردار هونئن به مهمانوازيءَ جو ڪوڏيو هوندو هيو. شڪار جي موسم ۾ ته وٽس مهمانن جا ڪٽڪ اچي گڏ ٿيندا هئا. جن لاءِ رڻ پٽ ۽ بيابانن ۾ طنبو طولان ۽ شاميانن جا شهر ٻڌجي ويندا هئا. جنرل ايوب خان جي فيلڊ مارشل ۽ ملڪ جي صدر ٿئي به پنهني جي دوستيءَ تي ڪو فرق نه آيو. نه وري سردار مهر ڪو سندس دوستيءَ جو اجايو فائدو ورتو. اٽلندو ايوب خان جي زرعي سڌارن جي ضد ۾ پنهنجي اڌ کان گهڻي زمينداري گنوائِي

وينو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته مرحوم ايوب به ساڻس سنگت جو ناتو واه جو ملهايو. جڏهن آخري وقت ۾ سردار مهر اوچتو بيمار ٿي پيو ته ايوب خان کيس ڪٿائي فوجي اسپتال ۾ پنهنجي خاص ڊاڪٽر جي علاج هيٺ رکيو. ملڪ جي صدر هوندي به ايوب خان روزانه ٻه چار ڪلاڪ وقت سيٽائي وٽس اچي ڪچهريون ڪندو رهيو. جڏهن سردار مهر اسپتال ۾ گذاري ويو ته سندس لاش فوجي جهاز ۾ روانو ڪري پاڻ به ڪڍي ٻئي جهاز ۾ اچي خان ڳڙهه پهتو.

سردار صاحب کي الله پاڪ سڀ ڪجهه ڏنو هيو، پر کيس اولاد ڪانه هئي. پٽ قائم نه هئڻ جو ملال هر وقت سندس سر تي سوار رهيو. اهو عجيب اتفاق هيو يا منهنجو خالي خيال ۽ وهه، ته سندس دلي لڳاءُ به اڪثر اهڙن ماڻهن سان هيو جي پاڻ به اولاد کان محروم هئا. جيئن ته سندس پيارو دوست پائند خان پٺاڻ، آغا بدرالدين خان دراني ۽ قاضي فضل الله. ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو ٿيڻ واري مايوسيءَ جي زماني ۾ هڪ ڏينهن شام ٽائي، قاضي فضل الله کيس چيو ته سردار صاحب، اسان جو سڄ به ته ڪڏهن اُڀرندو؟ سردار علي گوهر تهڪ ڏيئي چيو ته قاضي صاحب نه اولاد توکي ۽ نه مون کي. مون کي ته اڃان به ڪا رن روڳڙي ته آهي. تون ته انهن بلاجن جي آزار کان به آزاد. اڌ کان گهڻي عمر جهڳڙي اچي اڳيڙا ٿيا آهيون. ڪجهه گذري آهي، ڪجهه گذري ويندي. تو اسان وٽي پوءِ سڄ اُڀري ته ڇا ۽ جي لهي ته ڇا.

منهنجي سردار صاحب سان ڏيڻ ويٺ ته اڻٽياليهه واري زماني ۾ ٿي جڏهن آءُ آغا بدرالدين درانيءَ جو سياسي سفير ٿي وٽس وارد ٿيندو هيس. پر مون کي ساڻس قربت تڏهن حاصل ٿي جڏهن آءُ روزانه انقلاب جو ايڊيٽر ٿي اچي سکر ۾ سهڙيس. ضلع لوڪل بورڊ جي صدارتي چونڊ جي موقعي تي، سردار علي گوهر خان مهر، مون تي ۽ رحيم بخش سومري، تنهن تي فوجداري ڏوهه جا کيس داخل ڪيا ويا. الزام هي هيو ته اسان تنهنجي گڏجي گهوٽڪيءَ جي مڪيءَ کي سندس گهر کان ڀڄائي سکر ۾ آڻي ناحق بند رکيو هيو. ان سلسلي ۾ اسان تي ڏاڙو ناحق بند ۽ هٿيار ڪسڻ جا جدا جدا قلم لاڳو ڪيا ويا. اهي سڀ ڏوهه درست هوا پر ان واردات ۾ سردار علي گوهر اسان سان شامل ڪونه هيو. پر هڪ پارِي ڏوهه ۾ گڏ جوابدار هئڻ ڪري به اسان کي پاڻ ۾ ويجهو اچڻ جو موقعو مليو جا ويجهڙائي مرندي گهڙيءَ تائين قائم رهي.

ون يونٽ جي نوڪريءَ واري دور ۾ اسان پنهنجي لاهور ۾ وقت بوقت ملاقات ٿيندي رهي. ان زماني ۾ گهاتي سنگت هوندي به مون هي ڀليءَ پٽ ڄاتو ٿي ته سردار صاحب ۽ مون وچ ۾ ”وڇوٽي“ هئي. اها ”وٽي“ شايد هن ڪري هئي جو عورتن جي حق ۾ پنهنجي جا رايو ۽ رستا الڳ هئا. غلط يا برابر، عورتن جي آءُ عزت ۽ حرمت جي حق ۾ هيس. مون لاءِ عورت هميشه زندگيءَ جي هڪ پراسرار پرولي پئي رهي آهي جنهن جو ڪو سر ۽ پاهوئي ڪونه مليو اٿس. منهنجا به انهن حورن سان ڪيئي ٽڪر ضرور ٿيا جي لاهور جي سوڙهين گهٽين ۽ تنگ پاڙن جون زينت هيون. پر هر ڀيري آءُ پنهنجي ضمير جي لعنت ۽ ملامت کان پريشان ٿيندو رهيس. مون ڏٺو ته جسور کي ڏوٿي صاف ڪرڻ ته سولو هيو پر ضمير جا داغ ۽ ڏها مٽائڻ اهڙا هئا. منهنجي اهڙن بي سود واعظن يا ممڪن آهي ته ڪنهن ٻئي سبب، سردار صاحب مون کان ڪجهه عرصه لاءِ پاسيرو ٿي رهيو.

۱۹۵۸ع واري مارشل لاءِ ان جي نتيجي ۾ ماڻهن تي مڙهيل جدا جدا مصيبتن سنڌ جي سياست ۽ سياسي شخصيتن جي جٿا اڪيڙي ڇڏي. زرعي سڌارن جو اصلي مقصد هيو ته جيئن موروثي مالڪن جو حق ريتي زمين جي مالڪيءَ جي نئين سر ورڇ ڪئي وڃي. جنهن عمل جو زمين جي سڌاري، پوک يا آبِتي جي واڌاري سان ڪو واسطو هيوئي ڪونه. بنيادي جمهوريت جي جا سوغات آندي ويئي اها هر پاڙي اوڙي کي سياسي آکاڙي بڻائڻ جي ترتيب ثابت ٿي. ون يونٽ کان مراد هئي ٻين جٿرن جا ڳنڍڻ صوبن کي زندهه دفن ڪري هڪ سڪيلڊي صوبي کي ورسائڻ. انهن اوطاقي سازشن سبب سنڌ جي سياسي ۽ سماجي زندگيءَ ۾ ٻي پناهه ٻي وسي، مونجهارو ۽ مايوسي ڦهلي. اهڙي ٻوسٽ ۽ هيس ۾ سنڌ جون ڪيئي املهه شخصيتون دل هول جي هاويءَ ۾ هڃي ويون. سردار علي گوهر مهر به انهن ۾ هڪ هيو.

سياست ۽ سنگت سنڌي وڏير کي زندگي جون دلچسپ ۽ دل پسند مشغوليون هيون. خاص طور ان ماڻهوءَ لاءِ جنهن کي نه هئي آل نه اولاد. ورونهه جي وسيلن وٽي پڄاڻان جياپي جي آس ۽ اميد کي لهس لڳڻ هڪ لازمي امر هيو. زندگي جي آخري ايام ۾ عشق جو سهارو ورتائين، جو خودڪشي ڪرڻ جو اثر اٿتو ۽ ڪامياب طريقو هيو. وري غضب خدائ جو. اهو به لاهور ۾! جتي جون چورون فقط ڏن دولت چوسڻ تي

راضي رهن تڏهن به چڱو. پر هو ته ڏاڏنن جيان هنياءَ ڪڍي ڪاٺڻ تي به هريل هيون. مرحوم عزيز الله پيرزادو جو منهنجو ڳوٺائي ۽ سردار جو مخلص دوست هيو. هڪ ڏينهن مون وٽ ڪهي آيو ۽ اچي احوال اوريائين ته سردار صاحب ڪنهن فريب ۾ ڦاسي لڏي پلائي وڃي مريءَ ۾ ديرو دمايو آهي. سندس گهران به پيغام آيل آهي ته کيس رهي رهي بلا جي چنبن کان آجو ڪرائي اچون. جنهن ڪر لاءِ توکان وڌيڪ پيو ڪو دوست ڪارائتو ثابت نه ٿيندو.

بيٺي چٽا سنبري جهاز ۾ چڙهي وڃي پنڊيءَ پهتاسين. ٽئڪسي پاڙي ڪري مريءَ وڃي سردار صاحب جا سلامي ٿياسين. سانجهيءَ ٿاڻي گهمڻ بهاني کيس ٻاهر وٺي اوتائڻا ٿي پنهني واري وٽيءَ تي مٿس خوب چوه چنڊيا. کيس سندس حسب نسب ۽ حيثيت جي ياد تازي ڪرائي سون. ۽ ياري دوستيءَ جا واسطا وجهي اخلاق ۽ تهذيب جو ذڪر چيڙيوسين. سردار صاحب ماڻ مٺ ۾ اسان جي بڪوات کي برداشت ڪندو رهيو. فقط هڪ ڀيرو منهنجي چهرې کي چٽائي ۽ گهوري ڏنائين جڏهن مون هڪ غير عورت لاءِ ”ڪسيرڪ ۽ ڪسبن“ جو گڻو اُچارڻو. جنهن عورت کي فقط مون فقط هڪ ڀيرو مس ڏنو هيو. جڏهن اسان جي اپٽار پوري ٿي ته پڇي پڪ ڪيائين ته اڃان ڪجهه وڌيڪ چوڻو ته نه هو. پوءِ وارو آيو سردار صاحب جو.

”چي چڱا مٿس ڳالهه ته ٻڌو. مارشل لا آيو، اسان جي سياست ويئي جا اسان جي مشغولي ۽ وندر هئي. لئنڊرفارمس آيا ته اسان جي زمينداري ختم ٿي جنهن دولت جي دمر سان اسان جي رهائي رسائي، دوستي ۽ دسترخوانو ڦاٽي هئا. آله اولاد، اوهان کي خبر آهي ته مون کي آهي ئي ڪانه، جنهن جي پالنا ۽ پرداخت لاءِ آءٌ ويهي مٿا ڪٽا ڏيان. باقي وڃي رهي هڪ رن. اها به اوهان جي اندازي مطابق هڪ ڪسيرو به ڪونه لهي. ان لاءِ به اوهين پٽڪا ٻڌي آيا آهيو ته کيس ڇڏيان! اڙي اوهان کي ڪو حياءُ ۽ شرم به آهي؟ ڪو خدا جو خوف يا ڏر، يا نه؟ اسان وٽ باقي بچيو ڇا آهي؟ جنهن جي ڏاڙي هڻڻ لاءِ اوهين سنبري هٿ آيا آهيو؟ . . . هاڻي حڪم اوهان جو“. . . اسان پنهني جا ڪنڌ شرم ۾ هيٺ هئا. جيڪر زمين ڦاٽي پوي ها ته آءٌ ته هوند ٿيو ڏيئي ٻڏي مران ها . . . اهو ڏينهن اهو شينهن مون وري ڪڏهين ڪنهن کان ڪجهه ڪسڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي.

سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ

پاڻي ڪنور

راءِ ڏياچ گرنار جو هاڪارو حاڪم هيو. سندس سخا جي ساڪ
ملڪان ملڪ مشهور هئي. ڪنهن سمي، پيڄل نالي هڪ چارڻ پنهنجو
سرنڊو سينگاري وٽس ڪهي آيو. چنگ چوري، تند تنواري ساز جي آواز
۽ پنهنجي آلاپ سان راءِ ريجها يائين. راجا راضي ٿي چيو ته مڱڻا ”گهر
جيڪي گهرڻو اٿئي.“ سائل سٺن هنئين ته ”جا مٿي تو مٿيا تنهن سر
سوالي آهيان“ راجا ورائيو ته بس! گهري گهري به مٿو گهرئي. چڱا مڙس
سڪڻي هڏ کان توکي ڇا هڙ حاصل ٿيندو؟ چڱو ڀلا ٻڌاءِ ته سر ڌڙ سوڌو
ڏيان ۽ يا ڌڙ سواءِ؟ سائل سر جي سوڌي تي اتل رهيو. ڏياچ ڪنڌ نوايو ۽
مرڪندي هڪل ڪيائين ”ته وڃ سر ٿي سرهو.“ پوءِ بقول پٽائيءَ جي ”تند
ڪتارو ڪنڌ ٿيئي پرتا پاڻ ۾.“

مون نه پيڄل کي ٻڌو ۽ نه راءِ ڏياچ ڏٺو. پر مون هڪ اهڙو لکن
جو رانجهو ضرور ڏٺو ۽ ٻڌو جو سريلو به رس پريو هيو، سخي به اهڙو جو
ڏيئي نه پڇاري ۽ پڇاڙيءَ جو سر ڏيئي ان عيوض ابدي حيات ماڻيائين.
اهڙو مائيءَ جو لال ۽ سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ هيو پاڻي ڪنور پڳت.

پاڻي ڪنور، ميرپور ماٿيلي تعلقي جي هڪ واهڻ ”جروار“ جو
ڳوٺاڻو ۽ هڪ مسڪين ۽ فقير منش هت وائيو هيو. سندس علمي لياقت
ته پنجن سنڌي درجن ۽ هٽڪي اڪرن جي سڃاڻ تائين محدود هئي. پر
اندر جو سوجهرو الاهي هيس، جنهن جو جرڪو سندس پيشانيءَ ۾ پيو
بکنڊو هيس. ڏيک ويڪ کان ڪوهين ڏور، ڪپڙي لٽي ۾ سادڙو، ڳالهه
ٻولهه ۾ سباهڙو نماڻو ۽ قريائتو. ٻڌا جوان ۽ ٻار ته ڇڏ پر اڌ اگهاڙي
پينو فقير سان به ڳالهائيندو ته پيئي هت ٻڌي! ڇڻ هت جوڙي معافي وٺي
رهيو هيو. مون کي ياد نه آهي ته ڪنور، سواءِ ٻانهون ٻڌڻ جي ڪنهن سان
به مخاطب ٿيو. معلوم ائين ٿيندو هيو ڇڻ سندس ٻنهي ڪراڻن ۾ آزي ۽

عاجزيء جون هٽڪڙيون پيل هونديون هيون.

جي عاجزي سندس عادت هئي ته راڳ سندس عبادت هئي. ننڍڙي لاکر ڳاڻڻ سان دلي لڳاءُ هيس جو وڌندي وڻ ويڙهي ٿي، سندس رڳ رڳ کي وڪوڙي منجهس سمائجي ويو. ڳاڻڻ ذات آهي جنهن کي ڏاڻر ڏئي، پوءِ کي ان کي پيت پوڄا جو وسيلو بڻائن، کي ان پاڪيزه سوغات کي جسماني خواهش ۽ نمائش سان ڳاڏڙ ڪري پنهنجي ڪاڪ ڪاري ڪن. پاڻي ڪنور ”آلاپ“ کي سڄي سائينءَ جي سوکڙي ڄاڻي کيس پڳوان جي پڳتي لاءِ اڀڻ ڪري ڇڏيو. پڳت ۾ آئي پنهنجي آلاپ جي ابتدا ”سائين جي ساراھ“ سان ڪندو ۽ هميشه پوئين اسر کان شروع ٿي پره ڦٽيءَ تائين وڃندو ۽ نچندو رهندو هيو. سر آسوري ۽ پرياتي سندس دلپسند سر هوا. اسر ويل اتي ”الڪ اورڻ“ جي لئه ۽ سواد جو پتو انهن کي بخوبي هوندو جن پٺي رکي جو اتي پنهنجو رام رجهايو هوندو. مون جهڙن گڏهن کي ڪهڙي خبر اهڙي موج ۽ مزي جي، جن پنهنجي عمر ۾ سڄ کي اڀرنديئي به چار دفعا مس ڏنو هوندو.

پاڻي ڪنور جي پڳت ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جهڙي هوندي هئي. توڙي جوان لاءِ اوجاڳو ۽ اوسيئڙو ڪيڏو پوندو هيو. ڇاڪاڻ ته جڏهن هڻو مٿو ٿري، اڌ رات وهامي اسر ٿئي ته پوءِ ڪنور نڪري نروار ٿيندو. جسمر تي جامون جلويدار پهري، مٿي تي پڳڙي ۽ ڳچي ڳل بوجڻ جو ڳارو ۽ پيرن ۾ گهنگهرو. چير چير ڪندي ايندڙ ڏسو ته اهوئي پئي ٻانهون ٻڌل، ڪنڌ ۽ ڪياڙي نوڙت ۽ نياڙيءَ ۾ جهڪيل، هر آئي وئي ۽ هر وينل ۽ بينل کي نمسڪار ۽ پرنام ڪندي، ميڙ جي وچ ڌاري اچي پنهنجي جاءِ تي بيهندو. جوڙيل هٿ توڙي هڪ ڪن تي ۽ ٻيو هٿ ٻڌندڙن جي سڌ ۾ سڌو ڪندي چپ چوريندو ته پهرين هڪل اها هوندي ته ”شل ڪا ٻاجه پويئي.“ پوءِ شروع ٿيندو ڪلام عارفانو يا فقيرانو، ڪڏهن ڪبير يا فرید جو، ڪڏهن بيڪس ۽ بيدل. پر عام طور تي ”شاھ پٺائي“. ڪنڊڙيءَ جي فقيرن يا گهڻو ڪري پٺائي گهوت جي ڪلام ڳائيندي ڪنور جي ڪيفيت ڏسڻ وٽان هوندي هئي. آلاپ کي عروج ۽ اوج تي آئي موج ۾ مست هاتيءَ جيان پيو نچندو جهومندو ۽ رڙندو. ”مون کي تن ماروئڙن جي، تن سانگيئڙن، تن ڏوٿيئڙن جي.“ آءُ کانگا آءُ کانگا، آءُ کانگا ڪر ڳالهه مون کي تن پانڌيئڙن جي“ ايو اوساريندي سندس نمائي نيشن کون نير جاري ٿيندو. اکين جو آب چلڪندي ريل ڏيئي پيو وهندو ۽

نچندي وڌڙي جيان پيو ٿمندو. آلاپ جو اهو پتو نه پوندو ته گونج آهي يا گاج. ”ڪين وٺن، ڪين وٺن . . . ڪين وٺن تنهنجا ماريون ۽ بنگلا . . . مصرع تي اچي سندس ڪنڌ ڌوڙ به لهر ۾ ايندي. ڪين وٺن . . . سون ڪڙيون ڪنمال . . . مون کي تن ماروڙڻ جي . . .“ پهريون پاڻ اڪيلو ٿي رنو ۽ رڙيو پوءِ ته ”ڪيئي وڌيرا روئندي ڏنر راج ۾.“ ڪنور جو ڪمال اهو جو هر جيءَ ۾ جادو لائي ڏيندو ۽ محسوس ائين پيو ٿيندو ته هر ٻڌندڙ جو اندر مالڪ اڳيان پيو پاڪاري ته ڪي بندياڻي هن بند کان، آءُ هن ڏيان هن خاڪي ڪوٽ ۽ سندس سونهري ڪنگرن کي.

ورهاڱي کان اڳ ”پڳت“ هندو سنڌي ثقافت جو اهم حصو ليکي ويندي هئي. هر ڳوٺ خواه شهرن ۾ عام ڏٺن، ورسين يا خوشيءَ جي موقعن تي ”پڳت“ جو انتظام ڪيو ويندو. اڄ ڪلهه جي قوالن جيان پڳتن جون به ڪيئي ٽوليون هونديون هيون. پڳتئين ۾ شهري ۽ ڳوٺاڻا هر قسم جا ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا ۽ ماڻهن جي ميڙ جو دارومدار پڳتن جي ساک تي هوندو هيو. ڪنور جي پڳت هڪ عوامي ميلي جو ڌڪ ڏيندي هئي. ماڻهن جي پيهه جو سبب ڪنور جي آلاپ علاوه سندس سخا هئي. جو ڪجهه معاوضه ملندو هيس، اهو ٿڌي تي غريبن ۽ فقيرن درميان ورهائي ڇڏيندو هيو ۽ کيس ڪافي ڪجهه پلٽ پوندو هيو. هڙان ۽ وڙان ته ڏيندو هيو پر جي حاجتمند ۽ محتاجن جي حاج پوري ٿيل نه ڏسندو هيو ته پڳت دوران پنهنجي جهولي جهليندو هيو. پهريائڻ جو پاند هٿن ۾ ڦهلائي هوڪو ڏيندو ته ”پائي ڏهه هزاري جهولي آهي جو پريندو جس ڪٽندو ته سچو سائين سندس پلو ڪندو.“ مون کي ياد نه آهي ته ڪڏهن سندس جهولي خالي ويئي. جهوليءَ واري رقم سفيد پوش محتاجن وچ ۾ ورهائي ويندي. ڪن کي نياڻيون اُٿارڻيون هونديون هيون ۽ کين ڏاج ڏيڻ جي پهچ نه هئي، ڪن مٿان وري قرضن جا انبار چڙهيل هئا. ڪي وري اهڙا ڦڏن ۾ ڦاٿل هئا جن جو حل سواءِ ناڻي جي نه هيو. رقمون اهڙي مخفي ۽ ڳجهه ڳوهه ۾ تقسيم ٿينديون جيئن لوڪ لڪا نه پوي ته سوالي ڪير هيو ۽ کيس ڇا مليو.

ڪنور جي سخا ڪنهن خاص فرد يا طبقي تائين محدود نه هئي. محتاجن ۾ اڪثريت مسلمانن جي هوندي هئي. هندن ۾ پٺڻ جو شوق ۽ شغل البت گهٽ هوندو هيو. خير خيرات ۾ ڪنور ڪنهن جي منهن کي ڪڏهن نه ڏنو. جو آيو سو اگهيو. کيس فقط هي احساس هوندو هيو ته ڪو ماڻهو

تڪليف ۾ آهي ۽ سندن ڏک ۾ پاڻي پائيواري ٿيڻ سندس فرض ادا ٿي هئي. جڏهن ڪنور جي شاديءَ جي ٽٽ ٻڌي ويئي ته تن ڏينهن بعد هڪ شائق، ڪنور کي سندس ڪنوار لاءِ چار جوڙا ڪپڙن جا ڀرت ڀريل هڪ بوسڪيءَ جو ٿان ساڻ ڪري کيس نذراني طور ڏيئي ويو. پاڻي ڪنور ڪپڙن جي ڳنڍ وٺي گهر رکي ڇڏي. ساڳي ڏينهن شام ٽائپي هڪ مسڪين مائي اچي سندس گهر جو ڪڙو ڪڙو ڪاڍيو. ڇي ابا نياڻيءَ جي شادي رجائي اٿر. سپاڻي گهوٽي اچي گهر سهڙندا. ماني ته آهي الله جي، پر گهوٽ ڪنوار لاءِ جوڙا پوتا ڪٿان آڻيان؟ آءٌ ٻيواهي رن زال! ڪٿي در در وڃي هٿ ٽنگيان؟ پاڻي ڪنور اندر وڃي ڳنڍ ڪٽي اچي ٻڙي مائيءَ جي حوالي ڪئي. ڇي امڙ وٽ پنهنجي امانت. مون صبح کان وٺي سانڍي. شڪر ٿيو مال اصلي مالڪن کي مليو. پاڻي ڪنور ڀلجي به ڪڏهن پاڻ تي سخاوت جو الزام مڙهڻ نه ڏنو، هميشه چونڊو هو ته پاڻي مون وٽ آهي ڇا جو ڪنهن کي ڏيان؟ ڏيڻ وارو ٿو ڏئي ۽ وڃ ۾ آءٌ اچي خواصخواه ڦاٽو آهيان. چئي لڪندڙ هڪڙو چئي وٺندڙ ٻيو پر سرنامون هميشه هوندو. ”معرفت منهنجي ۽ ڦري ملي فلاڻي ڪي“ ڏيئي نه پڇارڻ جي ذات جا ڪنور کي حاصل هئي ان لاءِ ڪيئي روئندا ڏٺم. جمشيد مهتا جي سوانح حيات پڙهندي جڏهن سندس هي دعا پڙهيم ته ”اي جڳ جا ڌڻي مون کي ويساري جي ايتري توفيق عطا ڪر جو جڏهن به تنهنجي نالي تي ڪجهه ڏيان ته اهڙو عمل هڪدم ڀلجي وڃان ۽ اهو ڪڏهن ياد نه رهيم ته مون ڪجهه الله ڪارڻ ڏنو.“ ته مون کي ڪنور ياد اچي ويو. ڪيترو نه خوش نصيب انسان هئو جو کيس اهڙي دعا گهرڻ جي لوڙ ٿي نه هئي.

زندگي ۽ موت الله پاڪ جو خاص پورٽ فوليو آهي جنهن ۾ ڪنهن کي به پائيواري نه بڻايو اٿس. ها البت سندس دائره اختيار ٻيا به گهڻائي آهن. جهڙو شفا، انصاف ۽ سخا، جن جي نقش قدم تي انسان جيڪڏهن دز برابر به پيروي ڪري ٿو ته قدرت کيس نعمتن سان ايترو مالا مال ڪري ٿي جو سندس هيٺي هٿ طفيل هزارها حاجتمندن جي مشڪل ڪشائي ٿي ٿئي. دراصل پوءِ اهو انسان قدرت جي ڪاروبار جو هٿيو بڻجي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ ماڻهن جا جملي مسئلا ۽ معاملن انسانن ذريعي ئي ادا ٿين ٿا. قدرت جو اولين ۽ ائتر قانون هي آهي ته جيئي رزق ۽ بهاني موت. ”الله ڏنو“ ضرور ٻڌندا ٿا اچون، پر هي ڪڏهن به نه سڻيو سون ته ڪو ”الله ماريو“ به ڪنهنجو نالو آهي!

جئن جئن وقت گذرندو رهيو پائي ڪنور جي وسيلي آلاپ جو پڙلاءِ، سندس سنت ۽ سخي هئڻ جي ساڪ چوڏس چوڏار هڪ ڪستوريءَ جي خوشبوءِ جيان ڦهلندي رهي. پري پري جا ماڻهو سفر جا جاکوڙا ڪڍي وٽس اچڻ لڳا. پوءِ ڪي سندس راڳ ٻڌڻ، ڪي آسيس ۽ آشيرواد وٺڻ ۽ ڪي فقط درشن پسڻ لاءِ. اسان جي ملڪ ۾ عام ماڻهن خاص طور غريب ۽ مسڪين عوام جي ڏکڻي وقت پرگهور ۽ پرداخت لاءِ ڪي به ادارا وجود ۾ نه آهن. ان باعث اسان جي ديس جا اڪثر ماڻهو ڪنهن سهارو ايل ۽ آسري جي تلاش ۾ رهن ٿا. اسان وٽ ويچاري ماڻهوءَ جي بيڪسي ۽ بيوسيءَ جو عالم هي آهي جو جيئرا ماڻهو ”مئن“ وٽ فقط هن لاءِ حاضري ڀرين ٿا ته جئن سندن روزمره جي ضرورتن جي پورت ٿئي ۽ سندن مشڪلاتون آسان ٿين. پائي ڪنور ته جيئرو جاڳندو ديوتا هيو. سو ماڻهن ۾ سندس مڃتا ۽ مقبوليت ۽ عقيدت ان قدر عام ٿي چڪي جو واڻين آخر کيس ”اوتار“ ڪري پوڄڻ شروع ڪيو. جو سلسلو اڳتي هلي پائي ڪنور جي سر ڏيڻ جو ڪارڻ بڻيو.

ماه جولاءِ ۱۹۳۹ع جي هڪ ڏينهن نياڳي سکر جي اناج بزار ۾ هڪ مسلم نوجوان جو ڪنهن هندو دڪاندار سان ”تون ڇا تون ڇا“ ڪندي تڪرار ٿي پيو. انهيءَ دور ۾ بدقسمتيءَ سان هندو مسلم چڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هئي، ساڪرو هندو تعصبي آڱ ۽ فساد ڦهلائڻ جا ڪوڏيا هوا. مسلمان نوجوان کي اڪيلو ۽ بي هٿيار ڏسي چند بي خير هندو دوکاندارن نه فقط سندس بيعزتي ڪئي، پر کيس مارڪٽ پڻ ڪئي. اهو نوجوان پير پرچونڊي شريف جو نينگر هيو، جو سکر شهر ۾ اناج جي سودي لاءِ آيل هيو. نوجوان واپس ڳوٺ ورنڊو ويو. ۽ پنيپور کي باهه لڳندي ويئي.

پرچونڊيءَ جي مريدن ۾ تاءُ اچڻ هڪ لازمي امر هيو، پر سکر جي ڪليڪٽر مسٽر ڪونا والا جي بروقت جوڳا قدم کڻڻ ڪري هندو مسلم فساد ٽري ويو. هندو پڻنچات طرفان معافي ورتي ويئي ۽ اهو اڻ وڻندڙ واقعو وقتي طور تي لٽ مٽي ڪيو ويو. پر پرچونڊيءَ جي ڪن شيدائين ۾ شورش بدستور قائم رهي ۽ انتقام وٺڻ جو بهترين طريقو هي رهيو ته جملي هندو جاتيءَ کي اهڙي پارِي سزا ڏني وڃي جو عمر ڀر ياد رکن. ان فيصلي جو نزلو اچي ڪنور تي ڪريو ڇاڪاڻ ته هوسنڌ جي هندن جو مقبول عام، مهاتما ۽ مهاپرش هيو. هي هيو ڪنور جو قصور! ڪنور جي ڪوش جو ڪارڻ!

✓ مولوي شير محمد قريشي مرحوم

۱۹۳۳ کان ۱۹۳۶ع تائين، ٽن سالن وارو عرصو مون لاءِ ڪمال در بدرائيءَ وارو زمانو هيو. ڪجهه بابي مرحوم جي تڪڙين بدلين ڪري ۽ ڪجهه پنهنجي اڍنگي افعالن سبب منهنجي پڙهائي رولٽي ۾ پئجي ويئي. ابو امڙ آخر ان نتيجي تي پهتا ته مون کي وڌيڪ گت مت پڙهائڻ پائي ولوڙڻ برابر هيو جنهن کان ڪو ڪڙ تيل نڪرڻو نه هيو. ان ڪري فيصلو هي ڪيو ويو ته مون کي ڪنهن ڪاريگر وٽ هنر سکڻ لاءِ ڇڏيو وڃي. امڙ جو وري هي خيال به هيو ته دنيوي هنر سان گڏ چوڪر کي ڪجهه ديني سمر به ساڻ هجي ته چڱو. ٻئي منايون گڏ ۽ ساڳئي ڏينهن تي ورهايون ويون. مون کي صبح جو ميان احمد وٽ سونارڪو شام تائي ڪم سکڻ ۽ مولوي شير محمد صاحب وٽ ڪلام الله پڙهڻ لاءِ ويهاريو ويو. ميان احمد ڏهرڪيءَ جو ويٺل هيو ۽ روزانه صبح جو پنهنجي پراڻي ڦٽ ڦٽيءَ تي چڙهي اوٻاڙه پهنندو هيو. آءٌ سويري سندس دڪان کولي ڇنڊ ڦوڪ ڪري سونارڪا سنج سنواري ويهندو هيس. جڏهن سندس ٻڌا گراهڪ جي اڳواٽ اچي دڪان جو در وٺندا هئا تن کي به آٽ ڏيندو رهندو هيس ته ”استاد“ اجهو ڄاڻ آيو ڪي آيو. منجهند تائي آءٌ ڄام پنيي جي بنگله لڳ واري قديمي مسجد ڏانهن وڃي مولوي صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هيس. ٽپهريءَ تائين جهلي به چڪيندو هيس ۽ پنهنجو سبق به پڪو ڪندو هيس. وري جي جهلڙيءَ جو وارو ٻيو ڪو وٺرائيندو هيو ته آءٌ مولوي صاحب جي پيرن کي مروڙا ڏيڻ ۽ مڪڙيون هڻڻ ۾ جڻبي ويندو هيس. سومهڻي ويل واپس اچي گهر پيڙو ٿيندو هيس. بادشاهي الله جي آهي پر اهن ڏينهن اوٻاڙه ۾ راڄ ڄام پنيي خان جو هيو جو راجا ڏاهر جي زالي وارث هئڻ ڪري سرڪارڪان اٺوگه (مالي اُپت جو اٺون حصو) وٺندڙ هيو ۽ ڏهر قوم جو لٺ سردار پڻ هيو. ڪامورن ڪڙن جي اڇ وڇ وٽس ڄام هئي. باقي غريب غريبي جو وهڪرو

مولوي صاحب جي رخ ۾ هيو. مسجد ماڻهن سان چلڪندي هئي. هڪڙيون بهيرون وينديون هيون ته ٻيون سندن جڳهه والارينديون هيون. سائين جي دوا، دمر ۽ دعا گڏ ”هٿ شفا“ جي به هڪ هئي. هٿ هميشه حاج ۾ هوندا هئس. بيمارن جي نبض شناسيءَ کان وٺي ٿيندا ته وري بيڪسن ۽ بي سهارن جي دعا لاءِ اڀا ٿيندا. ڪي ته فقط اها آس به ڪڍي پنڌ پوندا هئا ته سائين جي هٿين پٺي ٺپائي اچون.

هٿن تي ڀرتا ڏسندي مون هميشه ائين پئي سمجهيو آهي ته دل يا دماغ ته فقط نالي ماتر انساني اڏاوت جا تهه خانا آهن باقي سخا ۽ شفا جي مٿيا ته انساني ”هٿن“ ۾ سمايل آهي. چون ٿا ته قسمت جون ليڪون به هٿ ۾ ليڪيل آهن پوءِ هي خبر نه آهي ته انسان جي هٿ وس به آهن يا نه. الله نه ڀلائي ته سڪندر اعظم دنيا جو پهريون ماڻهو هيو جنهن ان ڏس ۾ ويچار ڪيو هيو. چوي ٿو ته ”سنڌي“ دنيا جي اڪيلي قوم آهي جا پنهنجي ”زبان“ جو ڪم ”هٿن“ کان وٺندي آهي، پوءِ ڪڏهن هٿ ”اڀا“ ڪري ڪڏهن ”سيني تي ڌري“ ۽ ڪڏهن وري پيئي ”هٿ جوڙي“.

ارسطوءَ جو چوڻ آهي ته ”خوبصورتي“ پنهنجي سر هڪ بهترين سفارش آهي. برابر هوندي. پر ڪنهن کي پيرائڻي ۽ سرستي سونهن عطا ٿيندي ته ڪنهن ڪانه ڏئي. هونئن به قدرت پنهنجي حسن جي خيرات قناعت سان ڪندي رهندي آهي ۽ ڪو ونواھ جي ٻڪيءَ جيان ٻڪ پري ته ڪونه ورهائيندي آهي. ائين نظر وڌائيءَ خاطر ڪنهن جي تريءَ تي ڪو داڻو ڪٽو رکندي آهي. پوءِ ڪنهن کي ”اڪيون رب رکيون“ ته ڪنهن کي ”ڏند دلبنڊ“ اهڙو بختاور ڪو لکن ۾ ورلي جنهن کي پنڊارو پري ورسايو هجي. سائين به هڪ اهڙو خوش نصيب هيو جنهن کي هڪو ڏئي چرڪ نڪري ويندو هيو. امالڪ اڪيون مهڻيون پونديون هيون ته خواب هيو يا ساڀيا. هي ته سندس جلوو هيو سٺ سال عمر ۾. جهلڙي چڪيندي مون به سائين جي سونهن تي ڏاڍيون اڪيون سيڪيون. جڏهن پاسو ورائي آرامي ٿيندا هئا ته منهنجون اڪيون وسامڻ جا ٻه پڇاڻينديون هيون. ڪنهن ٻڌايو هير ته الله وارن جي سڃاڻ ڪرڻي هجي ته سندن پٺيءَ پوڻان ڪا آيت پڙهي وڃي ته هڪدم کين ڄاڻ ٿيندي آهي. ڇاڪاڻ ته اها الله جي ڪلام جي ٻي ادبي آهي. مون به ان نسخي کي آزمائيندي سائين کي سک سمهڻ نه ڏنو. ڪڏهن ته چرڪ پري وڻي ويهندو هيو. مون کي ان زماني ۾ اها خبر خير ڪا هئي ته سائين ساري رات جاڳي سببان

ساريندو آهي.

عام ماڻهو پنهنجا ڏک سور سهيڙي ۽ سهڪندي اچي وٽس دم پٽيندا هئا. ڪي ته دل جا غبار ڪيندي ڪڪر جيان ڦسي پوندا هئا. سائين وٽ دم دل لاسا ۽ دعا جي ڪا ڪوٽي ڪانه هئي. ”الله خير ڪريسي“ جي دم متل هوندي هئي. ڪڏهن ڪنهن سان ڪوڙي منهن پيش نه آيو ۽ نه وري ڪڏهن سندس پيشانيءَ تي ڪو گهنج يا گهنڊ آيو. سواءِ هڪ دفعي جي، جڏهن هڪ ڏسڻو وائسٽو ماڻهو وٽس اچي هڪ عجيب و غريب قسم جو سوال ڪيو. احوال اوريندي چيائين ته سائين، منهنجي هڪ پياري دوست تازو عشق ۾ شادي ڪئي آهي. پر بدقسمتي سان هاڻي ٻنهي زال مڙس وچ ۾ رنجش پيدا ٿي آهي. هاڻ عرض هي آهي ته اوهين مون کي اهڙو تعريف لکي ڏيو جيئن منهنجي دوست جي گهر واري مون سان ٺهي وڃي ته پوءِ آءٌ کيس ويهي سمجهايان ته ڏاهي ٿي ۽ ۾ مڙس سان ڇا لاءِ ٿي رسين. مولوي صاحب جي منهن جو رنگ تامشي هڻي ويو. پر پاڻ تي ضبط ڪري ۽ ڪنڌ هيٺ ڪندي فقط ايترو فرمايا ٿين ته ”ابا باقي دلالي ڪنهن ڪون آڪندين؟ الله تسان ڪون هدايت ڏيو. مين هڻ ڪي آڪان.“

اڪثر وٽس اوجھ ۽ سادا سودا ماڻهو ايندا هئا. هڪ ڀيري هڪ ڏونڌو ذات جو ماڻهو پنهنجي بيمار ڀاءُ لاءِ دوا وٺڻ آيو جو ٻن هفتن کان سخت بيماريءَ ۾ مبتلا هيو. مولوي صاحب حال ٻڌي نسخو لکي کيس ڏنو ۽ کيس ترڪيب سان گڏ رک پڻ ڏسي. ڏونڌو پڇيو ته ”سائين دوا ڪنهن ڪنون گھنان؟“ سائين سمجھائين ته بزار ۾ سانول ۽ طوطو مل به پيساري هئا ۽ ڪنهن به هڪ وٽ وڃي دوا وٺي. چي ”پڇي ڪيرن ڪران“ سائين وري ٻڌائين ته پڙين کي پاڻيءَ ۾ پسائي ۽ ٽهڪائي جڏهن پاڻ پاڻي ٻڄي ته به ويلا ڪري بيمار کي پياري ڇڏ. ”پڇي ڪنهن ڪنون گھنان؟“ پڇي ڪيرن ڪران؟ اهي سوال واري وٽي ته ڪلاڪ کن پڇندي ڏونڌو سائين کي ٽڪائي ڇهه ڪري ڇڏيو. پر مولوي صاحب مرڪندي هر وار حيلو وسيلو ٻڌائيندو رهيو. هفتي ڏيڍ بعد ساڳيو ڏونڌو پاڻ سان پتاشا کڻي اچي مولوي صاحب جو منهن منو ڪرايائين ۽ مبارڪ به ڏنائين ته سائين بيمار بلڪل ٺيڪ ٿي ويو. مولوي صاحب مرڪندي

سندس سوال ورجائڻ شروع ڪيا. ”ڪنهن ڪنهن ڳڏيءَ؟“ پڇي ڪيون ڪتو؟“ سائين تسن جهڙي چني ڏني ها اونڪون پاڻي وچ ٽڪا ٽڪا ڪر پراءِ نون پلا ڏٺر.“ معلوم اهو ٿيو ته ڏونڌوءَ مورگو دوا ورتي ٿي ڪانه هئي ۽ فقط نسخي کي پاڻيءَ ۾ تهڪائي مريض کي پياريندو رهيو. رب مني جي قدرت. بخار غائب ٿي ويو. رب جن سان جيڏو تن سان ٿيڏو.

هڪ ڏينهن ڏٺر ته ڪو ماڻهو مسجد جي دريءَ ٻاهران ليٽا پاڻي وري هليو ٿي ويو. پهر پلڪ کان وري ٻيهر اچي واجهائي واپس ٿيو. آخر پنهنجن جو سائين کي اڪيلو ڏسي اندر گهڙي آيو ۽ مون لاءِ به مرضي هيس ته جيڪر هليو وڃي ته بهتر. آءٌ بهي حياتي ڪيو جهليءَ کي زور سان چڪيندو رهيس. اچڻ شرط سائين جي قدمن تي ڪري زارو زار روئندي احوال اوريائين ”سائين مون سان وڏي ويدن آهي.“ جڏهن به آءٌ ڪنهن مسلمان لاءِ ٻڌندو آهيان ته کيس پاڳ بخت وارو ڏٺو: کيس مال ملڪيت ملي آهي، يا کيس سونهن پري سهاڳڻ پلٽ پيشي آهي يا اولاد صالح اٿس، ته مون کي روحاني تڪليف شروع ٿيندي آهي. سمورو وقت جلندو پچندو ۽ ڪامندو رهندو آهيان. اهو ساڙ ۽ حسد فقط مسلمانن لاءِ آهي باقي ٻئي ڪنهن دين ڌرم واري کي بخت پڙائي ته مون کي ڪا ڪوفت ڪانه ٿيندي آهي. مولوي صاحب سندس لاءِ دعا جا هٿ ڪنيا ۽ کيس وظيفو به ڏسيو. ويڃڻ وقت کيس ڳرائڙي پاڻي پنهنجي سيني سان لڳايائين. کيس مبارڪ ڏيئي چيائين ته هو مومن هيو جو کيس پنهنجي ڪدورت جو احساس هيو ۽ اهڙي احوال ڪرڻ جي جرئت به هئي، ورنه هن زماني جي گهڻن مسلمانن جي دلين جي روڻداد ساڳي هئي.

مولوي صاحب جو وڏو ڪرشمو هي هيو جو پوليس وارا جي عام طور بهي پير ۽ بي مرشدا سمجهيا ويندا آهن سي سڀ سندس سڳي ڏاڳي ۾ هئا. نه فقط اوڀاڙهه، ڏهرڪي يا ميرپور ماٿيل جي پوليس. پر سموري سکر ضلعي ۽ سنڌ جي اڪثر پوليس سندس مريد هئي. هي اهو زمانو هيو جڏهن نه فقط پوليس تائين پر مسجدون تعمير ٿيڻ لڳيون پر نمازين سان تمار ڏنيون وينديون هيون. پوليس وارن تي ڪا اپڊا آئي ته کين ڄاڻ هوندي هئي ته سندن داد فرياد ڪٿي ٿيندو.

هڪ ڀيري اوڀاڙهه تائين جا پوليس وارا بابي مرحوم جي اڳواڻيءَ ۾ مولوي صاحب وٽ اچي عرض ڪيائون ته سندن ضلعي سکر وارو ڊي ايس پي صاحب ڪنهن انڪوائري جي سلسلي ۾ اوڀاڙهه اچڻ وارو هيو.

اهو ڏي ايس پي (جنهن جو نالو ته پرتاب راءِ هيو پر پوليس وارا حقارت کان کيس پيشاب راءِ سڏيندا هئا) اهڙو ظالم عملدار هيو جو جتي منزل انداز ٿيندو هيو ته اڌ کان گهڻي ٿاڻي کي سسپينڊ ڪري ڇڏيندو هيو. وفد پاران دعا لاءِ التجا ڪئي ويئي ته جيئن اهو نياڳو اوبارو نه اچي. مولوي صاحب پنهنجي دستوري ”الله خير ڪريسي“ چئي کين دلداري ڏيئي واپس ڪيو. ٽئين ڏينهن تي ساڳي وفد وري اچي مولوي صاحب کي اطلاع ڏنو ته هو ڪمبخت سکر کان ريل ۾ چڙهي چڪو هيو. سانجهي ٿاڻي وري به پوليس وارا سهڪندي اچي سائين کي ٻڌايائون ته ڏهرڪيءَ کان ٿانگي ۾ چڙهي اوبارو پهچڻ وارو هيو. مولوي صاحب غضب ناک ٿي چيو ته ”الله ڪريسي نياڳا اٿي نه آسین.“ رات جو پتو پيو ته پرتاب راءِ جو ٿانگو ڏهرڪيءَ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي اونڌو ٿي پيو هيو ۽ سندس تنگ ٽن هنڌان ٽڙڪي پيئي هئي ۽ هو پاڻ ڪٿائي واپس ريل ۾ سکر ويل هيو. ٻئي ڏينهن تي سڀئي پوليس وارا سائين جي حضور ۾ آيا. باغ بهار هٿ ڪري سڀني جا چهره سرها هوا پر ڪچيو ڪنهن به ڪونه. فقط هڪ فقيري نالي پوليس واري سائين کي عرض ڪيو ته ”سائين هڻ ايجهي دعا هوي جو ڪوئي فقير منش دال کاوڻ والا بنڊا ڏي ايس پي بڻ ڪي آوي.“ سائينءَ مرڪي پڇيو ته ”ابا ڪهڙي دال کاوڻ والا آوي، منڱان دي يا چٽيان دي دال.“ فقيري چيو ته ”سائين چٽيان دي دال والا آوي.“ ڏيڍ هفتي کان پوءِ هڪ ٽئين ڏي ايس پي صاحب جو آرڊر ٿيو جنهن جو نالو ته چرنجي لال هيو پر اوبارو ۾ ”چئن جي دال“ نالي سان مشهور هيو. هو هڪ درويش صفت همدرد ۽ هڏ ڏوڪي عملدار هيو جنهن جا ڳڻ اڄ ڏينهن سوڌو پيا ڳائجن.

آخر اهو سمون به آيو جڏهن اوبارو پوليس باجماعت مولوي صاحب جي بيعت ڪري رشوت حرام خوري ۽ ظلم کان توبه تائب ٿي ايمانداري ۽ عبادت ڏانهن رجوع ٿي. سال ڏيڍ جي عرصي اندر سندن زندگيءَ ۾ هڪ عجيب انقلاب اچي ويو. بوسڪيءَ ۽ هرک جي پوشاڪ جي جاءِ کٽل خاڪي قميص، نيري پٽڪي ۽ ڇڳل بوٽن ورتي. سندن وڏا شاهي پيٽ، جي انهن ڏينهن معتبريءَ جي نشاني سمجهيا ويندا هوا ۽ جن تي ڪمپيو مشڪل سان چڪي ٿاڻي پڌرو هيو، اهي سسي وڃي پٺين سان لڳا. سرڪاري گهوڙا جي اڳ وچ ڪنڌي جي داڻه تي مچي مچ ٿي پيا هوا سي اهڙا ڏبرا ٿي ويا جو سندن پاسريون آنگر رکي ڳٽجي ٿي سگهيون.

پوليس وارا جي اڳ پنهنجن شهرن کي تاءُ ڏيئي ٻين جي ڏاڙهي پٽ
ڪندا هئا تن گير قسمر جي مڃڻ ۾ ڪئنجي وجهي سستي سونهاريون
رڪيون. هاڻي سندن چهرن تي ظلم جي رعب ۽ دٻدي بجاءِ ماڻهپي واري
رونق وري واپس آئي.

روزانو هڪ نه ٻيو پوليس وارو ڪڪڙيون ۽ ماکي جا شيشا هٿن
۾ کڻي مسجد ۾ هي ڀڄڻ لاءِ ايندو هو ته قبلاهي سوڪڙيون مٿن زوريءَ
مڙهيون ويون آهن ۽ اسين وٺون يا نه؟ مولوي صاحب مرڪندي فرمائيندو
هو ته ”ابا ڪڪڙي شڪڙي مالڪان ڪو ولا ڏي ڇوڙ، باقي ماکي تسان
ڪو مباح هي.“ جڏهن ڪڪڙيون پوليس ٿاڻن تان صحيح سلامت ۽ ثابت
مالڪن کي واپس ملنديون هيون ته ماڻهو ته ڇڏ پر خود ڪڪڙين کي به
حيراني ٿيندي هوندي. امن امان واپس وريو. چورن چوري ڇڏي. واڻين ۽
بزار جي دڪاندارن جو پاڳ ڪليو. استاد ميان احمد سونارو جو چوريءَ
جي ڊپ کان سون چاندي اسان جي گهر امانت رکي ويندو هيو تنهن
پنهنجي دڪان ۾ مال رکڻ شروع ڪيو. ماڻهن جا ڪڪڙ ۽ ڇيلا چيڪ
گهمندا رهيا. اڄ اهو حال آهي جو ڪو ڪڪڙ جتي ٻانگ ٿو ڏئي ته نڪ
ڪونه ڪو پوليس وارو بندوق ۽ وارنٽ سوڌو جاءِ واردات تي جاچ لاءِ
پهچي ٿو وڃي، جيستائين ڪڪڙ خود ڪشي ڪري سندس پيٽ ۾ آرو نه
ڪري. ڪڪڙ ته ڇڏ پر ماڻهو ڪاريون، لاريون ۽ ريل کي به پٽڙيءَ تان
لاهي گر ڪري ٿا ڇڏين. نه آهي ملڪ ۾ خدا جو خوف ۽ نه وري مولوي
صاحب!

استاد عطا محمد حامي مرحوم

نيٺ استاد حامي به اسان کي ڇڏي ويو. وڃي اصلوڪي ماڳ جا وڻ وسا بائين. ڏاڍي تڪڙ ۾ ٿي ڏٺو. پائڻن ته آتو ويٺو هيو. جيئن ڪو تيشن تي ٽپڙ رکي گاڏيءَ جي اوسيٽري ۾ هجي. ويو به اڪيلو ۽ اوچتو. وات ٽڪائي به ڪانه ڪيائين، ته ڪا هلندي جيڏيون؟ خير، جي وڃان وڃان ڪن سي رهي رهندا ڪيترو؟ هونئن به هتي رکيو ڇا هيو؟ صبح منجهند ۽ سانجهي. وري سورن پري جبل جيڏي رات! زندگي ته نه هئي ڪو تمجهڻ هئي. ٻار هوئي پندڻ. وري ڪو هڪ اڌ سور هجي تڏهن به چڱو. هتي ته ڄڻ گڏاڙي ويائل هئي. اڃا به شڪر، جو هر روح پٺيان ڪونه ڪو روڳ لڳل هيو. جنهن رڃ جي لقاء ڪڍ هر ڪو چرين جيان ڊوڙندو ٿي رهيو. ڪو دنيا جو پوڄاري هيو ڪو ڪنهن ديويءَ جو ديوانه هيو. ڪو ڪرسيءَ جو پروانه هيو. هر هڪ پنهنجي روح جي ورونهه ٿي ڳولي يا ڪو راءِ ٿي ريجهايو. پوءِ ڪنهن ڦيريون پائي، مڙليون وڄائي يا نرڙ نوائي!

استاد حامي اهڙين مڙني مشغولين جي جهنجهٽ کان آڄو هيو. وٽائي فقير جيان هونءِ هيو ڪنهن جي ڦيريءَ ۾ نه ميريءَ ۾. هن جي ڪنهن جي آڻ يا اڪاري ۾ ڪا گهري دلچسپي ڪانه هئي. هو ڪڏهن ڪڏهن پري کان بيهي جڳ جو تماشو ڏسندو ٿي رهيو. اهو به فقط روشني خاطر. جيئن ڪو بهراڙيءَ جو ٻار ڊونڊي پير تي چڙهي ملاڪڙه جو مزو وٺندو رهي. پوءِ ڪير ڪٿي ته ڇا يا ڪير هارائي ته ڇا؟ اڃان به هارائڻ واري لاءِ ڪجهه هڏ ڪرڪندو هيس. الله پاڪ کيس دل ٿي اهڙي نازڪ ڏني هئي. جهڙي نرم ۽ ڪومل مڪڙي. ڪنهن جو ڌڪ سور سهي نه سگهندو هيو. شاعريءَ کي به شايد ان ڪري نپايو هوائين ته جيئن سندس دل کي ڪو ڳڻو ملي، جنهن وسيلي سندس غم جا غبار دور ٿي

سگهن. عاشق مزاج به بي انت هيو. سونهن سندس روح جي غذا ۽ جيءَ جو جياپو هئي. آخري ڏينهن هڪ سٺ ور ور ڪري ٿي ورجاڻائين. ”محبت نه جن جي من ۾ تن جي مٽي اٿاسي.“

مون ته استاد حاميءَ کي هر دم کلندي ڏٺو. الله پاڪ کيس خلقيو ٿي اهڙو خوش خلق هيو. ننڊ ۾ توڙي سجاڳ. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ کلي رهيو هيو. اسپتال ۾ بيماري جي بستري تي ته سندس ڪل عجيب لڳندي هئي. خاص طور جڏهن کلندڙ ڪئنسر جو مريض هجي. وري مرض جي کيس ڄاڻ به هجي. اندر ۾ وڏ ڪٽ جي پيڙا به چوٽ تي هجيس. آءٌ ته کلندو هيس کيس ڪلاڻ لاءِ. جڏهن پيٽ جي زخمي مٿان هٿ ڌري کلندي، وري سور جي ٿاٺ اُڀرڻ ڪري ڪنجهندو هيو، ته آءٌ چرڪي ويندو هيس. ڪڏهن ته ائين پائيندو هيس ته ڄڻ موت مون تي کلي رهيو هيو. موت هيو يا ڪا ٻي هستي؟ بنگال جو مشهور شاعر قاضي نذراالاسلام جڏهن ڪنهن ڪوڙهه جي مريض کي کلندي ڏسندو هيو ته چونڊو هيو ته ”قدرت پاڻ کلي رهي هئي.“ استاد حاميءَ کي کلندي ڏسي مون کي به اهڙو هر گمان اڪثر ٿيندو رهيو.

سموري زندگي ائين مرڪندي مشڪندي ۽ کلندي گذريس. ائين به نه هيو ته ڪو هميشه حورن جي هنج ۾ رهيو. بلڪل نه. پليو نپنو ۽ پڙهيو ٿي ڏکڻ ڏوجهرن ۾ هيو. گذريل سال ته مٿس قيامت ٿي گذري. سندس ڪٽنب جا چار ڏيڻا هڪ ٻئي ڪڍ اُجهامي گل ٿي ويا. انهن ۾ هڪ ته سندس ڳيرو پٽ هيو جو ڪاليجي شاگرد هيو. اوچتو مٿي ۾ سور پيس. چئن ڪلاڪن جي ڇٽ گهٽ ۾ نه توڏو نه مون ڏٺو. خيرپور جي خلق شاهد آهي ته استاد حاميءَ ڳوڙهو اکين نه ڳاڙيو. چي ”جنهن مالڪ ڏٺو ان سنڀالي واپس ورتو. منهنجو آڌ يا تهائي؟ آءٌ وڇوارو ۽ ٽياڪڙ. ڪير جو اهو ٿيان.“ هن پيري البت آڻو پتو دلگير ٿي ڏٺو. پنهنجو غم ته خيرڪي هيس. چيائين ته نبين جي وصال واري عمر اٿم. تيهٺ سال پورا ڪري چڪو آهي. وڌيڪ ڌرتيءَ تي ڌڙو ماري ويهڻ جي آس به ڪانه اٿم. پر يار امڙ جيئري اٿم. ڪراڙي ٻڌندي ته مري ويندي. صدمي سهڻ جهڙي آهي ٿي ڪانه. گهٽ ۾ گهٽ آءٌ ڇو سندس دل ڏکوئڻ جو بهانو بڻجان؟

اٿين چوندي سندس اڪڙين، جي ڪامڻ ڪارڻ سايون ٿي چڪيون هيون،
 ۾ ڳوڙها تري آيا. ۾ اڪيون چنپيائين نه. مٿان ڳوڙها چلڪي قطار ڪري،
 هيٺ نه وهي ڇڙن.

منهنجي استاد حاميءَ سان ڏيٺ ويٺ اڄ کان اٺاويهه سال اڳ
 خيرپور ميرس ۾ ٿي جتي مون نوڪريءَ سانگي وڃي ديرو دمايو هيو. ان
 دور ۾ منهنجي ڄاڻ سڃاڻ ۽ سنگت ڳچ اهڙن انسانن سان ٿي، جن جي
 ياد ۽ ساٿ اڃان سوڌو پنهنجي زندگيءَ جو املهه سرمايو ٿو سمجهان.
 مرحوم اميد علي شاه، مرزا نور حسين، هادي بخش لاڙڪ، قائر علي
 شاه، منظور حسين پنوهر، ۽ عطا محمد حامي. سموري ڪهل ۾ استاد
 ۽ آءُ ٻيئي عمر ۾ لڳ ڀڳ هواسون. استاد ۱۹۱۹ع ۾ ۽ آءُ ۱۹۲۰ع جي
 پيدائش هيس. پاڻ ۾ ويهاڻو هئڻ کان اڳيرو اسان ٻنهي جي پاڻ ۾
 ڪا خاص نسبت نه هئي. اڃان به افعالن ۾ هڪ ٻئي جي ابتڙ هواسون. آءُ
 چلتو پرزو ۽ ڇيڙاڪ هئڻ سان گڏ سڀني ٻڇڙين جو بولتن مارڪيٽ هيس.
 برعڪس ان جي، استاد حامي سادو سودو، ماڻيٿو، حلير، با اخلاق ۽
 هڪ درويش صفت انسان هيو. جهڙس محبتي ۽ مٽرو ماڻهو مون مشڪل
 ڏٺو.

اها سندس مناسب ٿي هئي جنهن جي سبيل هئڻ ڪري استاد
 ڪيئي مرض پرايا. ڪجهه سال اڳ کيس ذيا بيٽس وڇڙي. پوءِ کيس
 ساڻي يا یرقان جو عارضو ٿيو. مهينو اڳ سندس نياڻيءَ پٺيءَ تي ٿڌڙا
 ڪڍندي ۽ پٺ ماريندي استاد جي ڪڪ وٽ ڪجهه ڳوڙهي ڏني. ٻئي
 ڏينهن استاد اسپتال وڃي آموسيل هنڌ ڊاڪٽر کي ڏيکاريو. ڊاڪٽرن
 کيس وڌيڪ تپاس لاءِ جناح اسپتال ڪراچي ڏانهن روانو ڪيو. داخلا جي
 چوٿين ڏينهن تي سندس آڀريشن ڪئي ويئي. ٻن هفتن کان پوءِ وري ٻي
 آڀريشن جي تياري ٿي. ٽئين ڏينهن صبح جو يار ويندا ڏيکاريندا، تن
 هفتن ۾ ٽيهٺ ورهين جو اپريل ۽ اپريل وڻ ڪاتا-

انا لله وانا اليه راجعون!

صاحب جي صاحبي عجب ڏني سون، ماکي ۽ مصريءَ جهڙي
 مٺي ماڻهوءَ کي ڪئنس جي مرض ۾ نهوڙي نيڻ! الاهي اسرار هيو يا

آزمائش؟ چئي نه ٿو سگهجي. پر هر حالت ۾ اها قدرت جي ڏاڍ مڙسي ضرور چئبي. ڪئنسر ڪو انساني مرض ٿورو ئي هيو. هي ته ڪا ڪاسائڪي ڪار هئي، اها به مڏي ڪاتيءَ سان مارڻ هيو. اهو به اهڙي ماڻهوءَ کي جنهن زندگي ۾ شايد ڪڪ کي به نه رنجايو هجي. اهڙي اپبهاه کي اها بيماري پيچندي قدرت کي ڪجهه ڪهڪاءَ ته اچڻ گهريو هو. ان بيماري ۾ جنهن کان دشمن کي به الله شل پناه ۾ رکي، پنهنجن ڪجهه پيارن عزيزن ۽ دوستن کي بک ٿيندي ڏٺو هيم، جي بيحد شريف ۽ نهايت نيڪ انسان هئا. جيئن ته پنهنجي مرحوم همشير، منشي نور قادر علي ملنگ ۽ استاد حامي، تنهي جي بيماريءَ واري مدت ساڻن گڏ گذاريم. آخرين گهرين تائين. ڇڻ تربيت ٿي حاصل ڪيم. هاڻ ته اهو ايمان ٿي چڪو اٿس ته ڪئنسر ڪجهه به آهي، پر سزا هرگز نه آهي. ٿي سگهي ٿو فقط موت جو سڏ هجي. آءُ به ايندڙ نومبر ۾ عمر جي ٽيهٺ ڏاڪي تي پير رکڻ وارو آهيان. جي الله پاڪ اها عنايت مون تي به ڪئي ته اکين تي. پر مهاڀي پاڪ رسول جي. ان نوازش گڏ شل اهڙي سور سهڻ جي توفيق مون کي به ڏئي، جا استاد حامي کي بخشي هوائين.

هڪ ڏينهن پٽ شاه ويڻ ڪري استاد وٽ وڃي نه سگهيسن. ٻي ڏينهن تي ڏوراپو ڏنائين، ”ادا سائين ائين بيوفائي ته نه ڪر. آءُ هتي علاج لاءِ ٿورو ئي آيو آهيان، مان ته ظالم توسان ڪچهريون ڪرڻ آيو آهيان.“ لاڏاڻي کان پنج ڏينهن اڳ وري به تغاتو ڪيائين. ”پائو مٿان پيرو پڳو اٿئي. باقي ڏهاڙا آهن چار.“ مون وائڙو ٿي پڇيو ته پوءِ؟ ”پوءِ اڌل وينداسين اباڻي وطن.“ پر ڊاڪٽر توکي ڳوٺ ويڻ جي اجازت ڏيندا؟ ڪلي چيائين ته ”دلبر ڏاڍو ظالم آهين. سمجهين به ٿو ته ڪهڙي ڳوٺ جي ويٺو ڳالهه ڪريان. پوءِ به پڇي پڪ ٿو ڪرين؟“

بين يارن آئي آءُ ڳالهه کي لنوائي ويس. موقعو وٺي استاد سان ڳوٺ هلڻ جي ڳالهه چوريم. چيائين ته پلي. پر ڊاڪٽر کان اجازت وٺي پوندي. اهو ڏمون پاڻ تي ڪنيم. چاڪاڻ ته منهنجي خيال ۾ مرض دوا درمل جي سطح کان مٿي چڙهي چڪو هيو. ٻيو استاد کي وڏي اُن تڻ هئي پنهنجي امڙ سان ملڻ جي جيئن ته هوءَ ڪراچي اچڻ جهڙي نه هئي.

ٻئي ڏينهن شام کان وٺي رات تائين آءٌ ڊاڪٽر جي ڳولا ۾ رهيس. پر ڪو پتو پئجي نه سگهيو. ٽئين ڏينهن تي نيرن مهل اسپتال پهتس. معلوم ٿيو ته استاد کي ٻي آپريشن لاءِ وٺي ويل هو. پاڻو منگيءَ احوال اوريو ته ڪالهه شام ڊاڪٽر سمورو وقت هتي استاد وٽ، ٻي آپريشن جي اجازت وٺڻ لاءِ آيل هيو. ان آپريشن کان پوءِ حالت تيزي سان بگڙندي رهي. تانجو هي فانوس اجهامي ويو.

حامي مرحوم هڪ مخلص ۽ محنتي انسان هيو. ٻاراڻي اسڪول جي ماستريءَ سان زندگيءَ جي شروعات ڪيائين. نوڪريءَ سان گڏ پڙهائي به جاري رکيائين. گريجوئيٽ ٿيڻ بعد ”ناز هاءِ اسڪول“ ۾ ماستر ٿي خيرپور ۾ آيو. جڏهن يونيورسٽي ڦاٽر ٿي ته سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو. ان مدت ۾ تحقيقي مضمون لکي علمي ڊاڪٽريءَ جي ڊگري به حاصل ڪيائين. چاليهه سالن کان وڌيڪ عمر جو عرصو علم ۾ سڙايائين. خيرپور ضلعي ۾ ورلي ڪو لکيل پڙهيل نوجوان هوندو جو سندس شاگرد ٿي نه رهيو هوندو. سندس سموري عمر علم جي ڏس ۾ هڪ لڳاتار جدوجهد ۽ خلق خدمت هئي. ساڳي ريت ادب جي ميدان ۾ نثر توڙي نظم ۾ سندس نالو سنڌ جي چوٽيءَ وارن اديبن ۽ شاعرن ۾ شمار ٿيندو هيو. سندس سنگت جو دائرو به سموري سنڌ جي آراضيءَ تي پکڙيل هيو. هر هڪ سان ياري دوستي ملهائي پاڻ موڪيائين. پنهنجي گهرائڻ، ڳوٺ ۽ پسگردائيءَ جي رهاڪن لاءِ ته حامي صاحب هر حاج ۽ هر مشڪل ۾ خواجه خضر جي حيثيت رکندڙ هيو. سنڌي ٻوليءَ جو سچو خادم، عاشق ۽ سنڌ جو صحيح معنيٰ ۾ سڀوت هيو. سندس زندگيءَ سڦلي گذري- ۽ پوءِ اڳيرو رواني ٿي. زندگي ڪا الله جي ڏنل سوکڙي ته نه هئي. پر موت کان ورتل هڪ قرض هيو. جو هڪ نه هڪ ڏينهن ضرور واپس ٿيڻو هيو. اها اوڌر واپس ٿي. ليڪو ٿي ختم.

استاد حاميءَ سان روزانه به ٽي ڪلاڪ کن روح رهاڻ ٿيندي رهي. ان گفتگو ۾ موت جو ذڪر ڪڏهن به زير بحث نه آيو. توڙي جو موت اسان ٻنهي جي سوچ ۽ خيال تي پوري شدت ۽ دهشت سان ڇانيل هيو. اهو به الله پاڪ جو اسان مٿان وڏو احسان آهي جو موت کي انساني اکين

اڳيان غائب رکيو اٿس. پر جي موت ظاهر ظهور گهٽين ۽ بزارين يا اسپتالن ۾ گهمندي ڦرندي ڏٺو وڃي، ته شايد گهڻن جو خون خشڪ ٿي وڃي ۽ چرين جي آدمشاريءَ ۾ چڱو واڌارو ٿي پوي. اسان کي اها ڀليءَ يت ڄاڻ آهي ته موت اسان جي پُٺ وٺندو ۽ پير کڻندو ٿو رهي ۽ اسين سندس عقابي نظر کان ڪڏهن به لڪي چپي نه ٿا سگهون. عجب هي آهي ته جو جيئن اسين قبر جي ويجهو ايندا ٿا رهون اوترو موت اسان جي خيالن ۾ ڀريو ٿيندو ٿو رهي. تحقيق اهو معجزو فقط الله پاڪ ئي سر ڪري سگهي ٿو.

اها به خاطري آهي ته هڪ نه هڪ ڏينهن اسان کي ضرور مرڻو آهي. دراصل زندگيءَ جي اصل حقيقت ئي موت آهي. باقي ته آهن ٻڌل ڳالهين يا گشا پتا ۽ اهي ڏکا به اسين اڪثر غلط ٿا هڻون. جيئن ڪي ٻار هڪ گهاٽي جهنگل ۾ بنان خوف خطري جي گهمندا ڦرندا رهن. تيئن اسين به زندگيءَ جي اوڙاه ۾ هٿوراڙيون ڏيندا رڙهندا ٿا رهون. اسان کي ته اها ڄاڻ ئي نه آهي ته سڀاڻي ڇا ٿيندو آهي؟ ڪهڙا مامرا درپيش ايندا؟ حضرت موت سان ميلو ملاقات ڪڏهن ٿيندي؟ شڪر آهي جو ان بي خبري ۽ اڻ ڄاڻائي ۾ ئي اوچتو اجل اچيو سهيڙي. اسين پوءِ خواب جي دنيا ۾ داخل ٿي ڪنهن خيال جي اڏاڻ ۾ مست رهون ٿا. ٿي سگهي ٿو ته مرڻ کان پوءِ اسان کي اها سڌ ئي نه رهي ته ڪو اسين مري چڪا آهيون!-

پائند خان پناڻ

اُتر سنڌ ۾ پائند نالي سان ٻه هستيون مشهور آهن. هڪ سيد پائند شاه بخاري ڳڙهي ياسين ۾، ۽ ٻيو پائند خان پناڻ پراڻه سکر ۾. پائند شاه اصلي بلخ بخارا جو رهاڪو هيو جتان تاتارين جي شورش واري زمانه ۾ لڏي پلاڻي سنڌ ڏانهن آيو ۽ ڳڙهي ياسين ۾ اچي گهر ڪري ويٺو. چون ٿا ته سيد پائند روحانيت جو صاحب ۽ وقت جو ولي هيو ۽ پنهنجي هٿن جو پورهيو ڪري گذر سفر ڪندڙ هيو. جا روائت سندس پويان به اڄ ڏينهن سوڌو قائر رکندا ٿا اچن. پائند خان پناڻ ڪابل قنڌار جي سدو زئي حڪمرانن جي آخرين ڪڙي آهي جي ابدالي سلطنت جا شڪارپور ۾ گورنر ٿي رهيا هئا. پاڻ هڪ مسڪين ۽ ملنگ ماڻهو آهي پر کيس اهو هنر ضرور حاصل آهي ته سڪڻ هٿن تي سفيد پوشيءَ جي زندگي ڪيئن گهارجي. وٽس جيڪڏهن ڪا پنهنجي ڇڏيل موڙي آهي ته اها تهڪڙن جي. جا ڏن دولت نه چور چورائي ۽ نه باه ساڙي سگهي. ان روڪڙي سرمايه ۾ پائند خان جهڙو ٻيو آغا خان مون کي ڪونه سجهي.

پائند خان جو اباڻو ڳوٺ گوسڙجي آهي جو سکر ۽ شڪارپور جي وچ ڌاري آهي. تيهارو سال اڳ درياه جي لپٽ ۾ گهر لڙهي ويڃڻ ڪري لڏي اچي پراڻو سکر ۾ واسو ڪيائين. چوندو آهي ته لپٽ به ٻين آسماني آفتن جيان فقط اها چڪاس ڪرڻ لاءِ ايندي آهي ته متان ڪو غريب غريب پل چوڪ ۾ سڪيو ستابو نه ٿيو هجي. جي هاڻو، ته پوءِ ان رخ ۾ وهڪ آڻي سندس اگر تگر ٻوڙي پوءِ مڙي سان واپس ماڳ ورندي آهي. پراڻه سکر ۾ به پنهنجو ڪو گهر گهاٽ ته خير ڪي اٿس. پر سندس پار پتو ڳولڻ سولو آهي. جتي به چار ماڻهو تهڪ ڏيندي ڏسو، پڪ ڄاڻو ته اتي پائند خان ضرور موجود آهي. نه ته اڄ ڪلهه جي مايوسي ۽ مهانگائي واري دور ۾ ڪنهن جي مجال جو مرڪي به سگهي. تهڪ ڏيڻ وارو ته

اڃان ڪو ڄاڻوڻي نه آهي، سواءِ سڄي ڀائڻد خان جي. ٻهراڙيءَ جي ڳوٺاڻن ۾ ته اڃان ڪو ٿرو ٺڪاءُ ٻڌجي به پيو. ٻي شهرن تي ته ڪو الله جو ڏم آهي. ماڻهو ائين ٿا منهن سڄائي ۽ پيلو ڪري گهمڻ ڄڻ سندن هڙتي ڦرجي ويئي اٿن. بقول ڀائڻد جي ته ”ادا دل چوندي اٿم ته پاڻ تي گاسليٽ هاري باه ڏيئي ڪوٺا ٽپندي شهرن کي آگ ڏيئي ائين رک ڪريان، جيئن هنومان پنهنجي ٻچ کي ڪپهه ويڙهي چوپڙي ڏيئي رانوڻ جي سري لنڪا ساڙي هئي.

ڪجهه عرصو اڳ ڀاڻس چيس ته پائند، پنج سؤ روپيه مون وٽ آهن. باقي ڏوڪڙ تون ڏئي ته بابي ڏاڏي جون بُنيون مرمت ڪرايون. پائند ورائيو ته هاڻي هيئن ڪر، جو اهي پاڻ وارا پنج سؤ روپيا به مون کي ڏي ته تريڪٽر پاڙي ڪري پوءِ سڀني وڏن جون قبرون ڊهرائي پٽ ڪريان. چي ماريون ڦنڌار کان هليا هئا هتي ڳوٺ ٻڌا! کين گوسرجيءَ سواءِ ٻيو ڪو هنڌ ئي نه ٿي سمجهيو. هڪ ته درياه آمهون سامهون. جا لپٽ اچي ته اول مهمان اسان وٽ. ٻيو ٻارهوئي دوزخ جي گرمي. يارنهن مهينا

سانده تنور جي چر ۾ پيا سڙون. اسان جي وڏن کان ته ٿئي جا مهاڻا سياڻا هئا. اتي وڃي جڳهيون اڏايائون جتي گهٽ ۾ گهٽ ڪاٺ لاءِ هوا ته هئي. اها به ٿڌيڙي.

سڄي عمر چڙو چانڊ رهيو. ٿي سگهي ٿو ته ننڍپڻ ۾ ڪا شادي ٿي هجيس ۽ پوءِ گهر واري گذاري ويئي هجيس. مون ڪڏهن سندس خانگي زندگيءَ ۾ نه جهاتي پاتي ۽ نه سندس شخصي معاملن جي جهڙتي ٿي ورتي، نه وري پاڻ ڪو اهڙو قصو چيڙيائين. توڙي جو چاليهارو سالن کان گهاتي دوستي آهي. البت ايترو سو هڪ ڏينهن ٻڌايائين ته شادي لاءِ ارادو هير ۾ اڃا سڀان ڪندي اڌ عمر گذري ويئي. پوءِ پنهنجي عمر ايترو چڙهي ويئي جو ڪاسائين ڪوس لاءِ وٺڻ کان به انڪار ڪيو. انڪري ”جوڙ واري جنجال“ جي پچرئي ڦٽي ڪيم. نوڪريون به ڪيئي ڪيائين. گهڻو ڪري سئنيما جي مئنيجري. چوي ٿو ته فلر عوام لاءِ وڏي نعمت آهي. عام ماڻهن جا اڻپورا خواب ”ڪيل“ ۾ اچي ٿا پورا ٿين. خاص طور عورتن جي روج ۽ ٻارن جي سرچاڻڻ جو فلر بهترين وسيلو آهي. ڪجهه عرصو سردار علي گوهر خان جو اسٽيٽ مئنيجر ٿي رهيو. سردار مرحوم مٿس ساهه ڏيندو هيو ۽ اڌا پائوڻ ڪانسواءِ سڏيندو نه هيس. جڏهن مرحوم گذاري ويو ته پائند خان خالي هٿ لوڏيندو موٽي ماڳ آيو. جي چاهي ها ته گهڻو ڪجهه ٺاهي سگهي ها. ڇو ته سڄي مال جو عام مختيار هيو. پر بقول پائند جي ته ”جا مايا مالڪ جي نه ٿي ته اها وري نوڪر وٽ ڪهڙو ٽڪاءُ ڪندي؟“ ٻي مهياڀاري لڙائيءَ واري زمانه ۾ ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ ويو. پڇيائونس ته تيز ڊوڙ ڀري سگهندين؟ چيائين نه. ٻيڙي پيئندڙ آهيان. سڏ پند ڪرڻ تي به سهڪو وٺندو اٿم. پر ڪي ”باهه“ ٻريل هجي ته پوءِ گهوڙا ڪڍي لائي ڇڏا.

پائند خان چنگو خاصو پڙهيل ڳڙهيل آهي. يتيميءَ جي مڪتب ۾ تعليم پرايائين ۽ غربت جي ڪاليج ۾ علم جي تحصيل ڪيائين. جتي زندگيءَ جي يونيورسٽيءَ جا وڏا امتحان ڏيڻا ٿا پون. پر غربت سان ڪو عشق ڪونه اٿس. سندس خيال موجب مفلسي هڪ مرض آهي. جنهن عذاب کان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ هر آدمي ۽ هر قوم جو منزل مقصود

هئڻ گهرجي. پر اڄڪلهه واري چوري ڌاڙي ۽ ڪپٽ واري ”بلصراط“، ڏاڍو ڏکيو ۽ اوکو پيڇرو آهي. باقي وار کان سنهي ۽ ترار کان تڪي ڪا پل ٿوروئي ٿيندي آهي. جي قيامت ۾ ڪا اهڙي بليڊ جهڙي ٻنڌ آهي ته فقط اهوئي پار ڪري ٿو سگهي جنهن ٺاهي آهي. باقي اسان جي ته ڪا پيڻي ڪانهي. گنهگار ته ڇڏ، پر اسان جا علماءِ دين جي سئين سڌي رستي تي به لٽ جي سهارو هلندي ٿا پڙجن ٿا، سي ڪيئن اها پل پار ڪندا؟ يا وري زڪوات جي پئسن کان ڪو هيلي ڪاپٽر هٿ ڪري اڏامي پار پهچن ته اها ٻي ڳالهه آهي.

سڌائين اچي اجري پوشاڪ تن تي اوڙهيل. جسر جو سنئون سڌو ۽ سڄين لڱين. شڪل جو سهڻو. اهڙو جو پاڻ کي پاڻ خلقي ها ته به ان کان وڌيڪ موچارو نه ٺاهي سگهي ها. راڳ جو ڄاڻو. طبله جي وڄت جو ماهر. هٿ جو سڌو ۽ ساڄو. بندوق جي نشانہ ۾ سندس مٿ مشڪل. مرحوم ايوب خان جي شڪار ۾ جيڪڏهن پائند نه پهتو ته پوءِ يا شڪار ملتوي يا ڊپٽي ڪمشنر جي بدلي. پر پائند جي فن جو ڪمال آهي سندس مذاق ۾. جتي ويٺو ته ڇڻ ناٽڪ شروع. پوءِ ٻڌندڙن جا ڪڪين تي هٿ، ڪي ته ليٽڙين ۾ به هوندا. هر اکر موتيءَ جو داڻو. هر جملو لا جواب. پر مردانو مذاق. نقل ڪرڻ به ڏکيو ۽ بيان ڪرڻ اڃا به اوکو. سندن سوچ ۽ فڪر جو اندازوئي انوکو ۽ اهو به اڻ ڪٽ. اسان اُٺ ڪتابن جا پڙهيا آهن پر پهر پلڪ ڳالهائڻ کان پوءِ اسان جو اندر ”خالي“ اڇڻ هڪ ۾ پاڻي ڀريل هيو جو وئين کان وهي ويو. پر پائند خان، هل هلندڙن جا ماڳ. پاڇي جيان هڻ هڻ ته وڌجي ٿي نه!

ڪوٽائي پٺاڻن جي هڪ شاديءَ جي موقعي تي سلامت علي ۽ نزاکت علي مشهور گوريا راڳ لاءِ آيل هوا، جن جي تڙ پاڻيءَ لاءِ پائند نوڪرن کي ڀارت تي ڪئي. اوطاق ۾ هڪ وڏو زميندار ويٺل هيو جنهن توک ڪندي پائند کي چيو ته ”ميراسين جي تڙ پاڻي جو وڏو اونو اٿيئي.“ پائند ورائيو ته ”هاڻو سائين، هي ميراسي آهن ان ڪري ڏينهن ۾ تي پيرا تڙ ڪندا آهن. ڪو سنڌ جا وڏيرا ته نه آهن جو ٻارهن مهيني نه جو ڏندڻ به يا نصيب!“ وري مزو اهو جو ان وڏيري جا نه فقط اڌ منو انچ ڏند ٻاهر

نڪتل هوا. پر سندن آڌ حصي تي هٽيو تهه پڻ چڙهيل هيو. مون ڏانهن رجوع ٿي پائند پڇيو ته ”ادا ڪو اهڙو يورپي ملڪ آهي جتي مڪين جو ايڪسپورٽ ڪري فارين ايڪسچينج ڪمائجي“ ڇو ته اسان جي وڏيرن جي ڏندن کي مک لڳي خودڪشي ڪري مري پوندي آهي. فقط هڪ وڏيري کان ئي ڏهه گاڏا مڪين جا روز گڏ ڪري سگهجن ٿا.“

هڪ دفعي ڪوٽ سلطان ۾ سنڌ جي وزير آغا غلام نبي خان جي مان ۾ دعوت ڪئي ويئي جنهن ۾ پائند ۽ آءُ ٻئي شريڪ هئاسون. پائند جنهن کي ماڻ ڪري ويهڻ اصل ڪونه اچي تنهن ٻئي ڪنهن موضوع نه هئڻ ڪري وزير صاحب جي گنجي ٽڪڻ تي وٺي تبصرو ڪيو ته سال آڌ کان پوءِ سندس ٽپر تي ڪو بلو به چڙهي ڪونه سگهندو ۽ پير ڪسڪي ويندس توڙي جو بلو بجليءَ جي ڪنپي تي به لس چڙهي ويندو آهي. وزير صاحب اهو پشڪو ٻڌي ورتو ۽ جواب ڏنائين ته پائند اڃان ايترو ته گنجو نه ٿيو آهيان.“ پائند چيو ته قبل مون ته ادب کان گهڻائي ڳالهه ٿي ڪئي. نه ته اوهانجي ٽڪڻ تان ته ڪرڙي به ترڪي ڪري پوندي، جا ڇت تي به اُٻتي گهمندي آهي. کيس نهه ٻه جواب ڏيئي مون سان پڻ پڻ ڪندي وري پنهنجي ڪامينٽري جاري رکيائين. ڇي ادا منهنجو اهڙو مٿيا وارو مٿو هجي ته آءُ جيڪر مٿي کي ”روهي“ ۽ ”سراڻ“ جيان استعمال ڪري ماڻهن جون مڏيون چريون چاقون ۽ پاڪيون تڪيون ڪريان ها. آءُ فقط بزار ۾ مٿو اگهاڙو ڪري ويهان ۽ جو گراهڪ اچي ته پاڻيءَ جي لپ مٿي تي هڻي پنهنجو اوزار گهڪا ڪندي تڪو ڪري وڃي. تڪو في ٽپر وٺان، تڏهن به جيڪر سو ڏيڍ ڏوڪڙ روز ڪمايان!

دين ڌرم سان پائند جي ڪا پوت ڪانه آهي. چوي ٿو ته هي جهان آهي ئي جهنم. ماڻهن کي اجائي غلط فهمي آهي ته قيامت اڃان پوءِ اچڻي آهي. جا دراصل ڪڏهوڪو لاڪر اچي ۽ گذري چڪي آهي. اسين سڀ سزاياب ٿي پنهنجا ڪيتا لوڙي رهيا آهيون. پيڙهي به پيڙهي ۽ نسل در نسل. هر جنم جي پيڙا ۾ ڇيچلائي پيڙجي مرون ٿا ۽ وري نئون جنم وٺي اچون ٿا هاويءَ ۾ هڃڻ لاءِ. نئين سر. دوزخ کي ٻيو وري سنگ ٿوروئي ٿيندا آهن؟ اسين ٻيا ڇا ٻار، تندرست ۽ بيمار، غريب توڙي

شاهوڪار سڀيئي آزار ۾ آهيون. اهو دوکو آهي ته اسان ۾ ڪي عيش يا آزار ۾ آهن. فقط هڪ ٻئي جي ساڙ کان ائين ٿا چئون. اها خبر ائين ته ڪو مزي ۾ نه آهي. هر هڪ سان ڪونه ڪو روڳ لڳل آهي. دوزخ جو طلسم آهي ئي اهو. مسلسل خوف. نند ۽ سڀنو. اڄ ۽ رڃ وچ ۾ ڊوڙندي چڙهه ٿي نڪري ويئي آهي. مسيح مهدي ۽ امامن جي اوسيئڙي ۾ ۽ اوتارن جي راهه ٽڪيندي ماڻهن جون اکيون سايون ٿي ويون آهن. ڪي اونڪ پينڪ ڪندي، ڪي سجدن ۾ نور ۾ رڳڙيندي ڪي روج راڙو ڪندي انسانن جا لاهه نڪري ويا آهن. وري قهر خدا جو. جو آهيون ته سڀ سوريءَ سزاوار. پر تڏهن به پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان ڪا همدردي ڪانه. اٿلندو پيا هڪ ٻئي جي زندگي زهر ڪريون. جيئن جبل ۾ هڪ قبدي ٻين مٿان مقادر ٿي ڏنڊو ڦيرائي يا جيئن هڪ جانور ٻئي کي چيريندو ڦاڙيندو رهي!

ماڻهن جي ڄاڻ سڃاڻ ۽ پرک لاءِ ڪسوتي به پائند خان پنهنجي الڳ ٺاهي ٿي ڏسجي. چوي ٿو ته جي ڏوه گناه وارا اڏا آهن اتي نه آهن ڏوهاري ۽ نه ڏوه. اڄ ڪلهه جي دلالي بجاجيءَ جا ڍنگ ٿي بدلجي ويا. جتي ”خلق خدمت“ جي هاڪ هجي ته ماڻهن جي لاک ٿي اتي ٿي لائي وڃي. جي اصلي ۽ نج ڳنڍي ڪپ ۽ راج جا رهن ڏسڻا هجن ته پوءِ اهي بگهڙ تازو جي روڊن جي لباس ۾ ماڻهن جو ماس رهڙي رهيا آهن. جن کي جسمر تي جبا جامان ۽ چوڦا چڙهيل ڏسو ته الله کان امان گهرو. جي اوهان وٽ پنج سؤ رپيا ڪونهن ته نه اوهان جي آپريشن ٿئي. نه انصاف ٿئي ۽ نه ڪو فرياد ٿي وٺي. انصاف جو نشان آهي هٿ وائڻي واري تاراڙي. پيو پڙ آهي فقط نوٽ وجهڻ لاءِ. الاجي آخرت ۾ عمل ڪهڙي تاراڙيءَ ۾ ٿرندا؟ وري جڏهن ڪنهن شاگرد کان سوال ٿو پڇجي ته پڙهي پوءِ ڇا ٿيندين؟ جواب ٿو ملي ته خدمت غريبن جي، خدمت قوم ۽ ملت جي، پر اسان ته هر وڪيل، انجنيئر، ڊاڪٽر ۽ عملدار کي مڏيءَ يا اُٻتي ڪاٽيءَ سان ٽڪير وجهندي ٿا ڏسون. پوءِ يا ته وڏي هوندي نيت ۾ فتور ٿو اچي. يا وري جنهن کي هو خدمت ٿا چون اها شايد حجامت آهي.

پائند خان عجب جهڙو انسان آهي. سندس شخصيت کي هڪ اڌ

جهلڪ ۾ اُجاگر ڪرڻ اوکو آهي. هو نه فقط غم تار آهي پر پنهنجي وقت جو ”وتايو“ آهي. ڪل چرچي ۾ اهو ڪجهه آکيندو آهي جنهن جي ٻاهر ٻاڻ اکر نڪري ته جيڪر ٻڌندڙ به ڦاهي چڙهن. ڏکي انسانن لاءِ سندس دمر غنيمت آهي. سائنس گذر وڃي زندگيءَ جي زخمن جي ملر پتي ٿئي ٿي. سندس سنگ ۾ جي بنان غم جون گهڙيون گذاريون اتر انهن جو عيوضو عمر ۾ ادا ڪري نه سگهندس. زندگي گهارڻ جا جي ڳر ۽ ڳٽا کائونس پرايا اتر ان استاديءَ لاءِ جان جيئندس سندس شڪر گذار رهندس. ڇاڪاڻ ته منهنجي سائنس ملاقات ان وقت ٿي جڏهن آءُ اها اميد لاهي وينو هيس ته هن زماني جي ماڻهن کان ڪجهه سبق حاصل به ڪري سگهجي ٿو.

اها سوچ پائند سڪاري ته ڪتابن جا ورق ورائڻ ڇڏي ماڻهن کي پڙهڻ شروع ڪريان. ڏنر ته واقعي ئي هر ماڻهو نه فقط ڪائنات جو عجيب ڪرشمو هيو پر پنهنجي سر هر هڪ هڪ الڳ ”جهان“ هيو. مون لاءِ اها نئين ڳالهه هئي ۽ آئون نئين سر انسان جي عزت ۽ احترام ڪرڻ سکيس. جي پائند پارا دوست وقت سر دستگيري نه ڪن ها ته آءُ هوند پنهنجو پاڻ کي رڻ ۾ ائين رولي ماريان ها جيئن درياه ۾ ڪڇي گهڙي سهڻي ٻوڙي هئي. هاڻ گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي ڪڇ ڪوڏي هڻڻ جي ڄاڻ ته اتر. مون لاءِ پنهنجي اها سڃاڻ به ڪافي آهي. جنهن ساڃهه لاءِ سلام لالا پائندڪي-

خان صاحب خان محمد خان

گار ڪا دعا يا بد دعا ناهي پر انسان جي ڌڪار يا ڪاوڙ جو اظهار آهي، پوءِ غلط اظهار ئي سهي. گار جي اثر جو دارومدار ان ماڻهوءَ جي رد عمل تي آهي جنهن کي گار ڏني وڃي ٿي، پر جي ٻڌندڙ ٻوڙو آهي ته پوءِ گار جو وار چٽو. ڏسڻو هي به ضروري آهي ته گار ڏيندڙ ڪير آهي. جي پيءُ پنهنجي پٽ کي گار ٿو ڏئي ته پوءِ گار جي حيثيت هڪ هدايت ۾ بدلجي وڃي ٿي. ڪي ماڻهو پاڻ ۾ بيحد گستاخ هڻڻ ڪري هڪ ٻئي کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ، ليڪن اهڙي حالت ۾ گار حجابتي هڻڻ جي علامت آهي. پر جي گار ڪنهن کي هنڌائتي لڳي ته پوءِ مٿن مچي پوندو ۽ ٿي سگهي ٿو ته نويت مرڻ مارائڻ تائين اچي بيهي. اهڙي نتيجي آهر گهڻا ڊڄڻا ۽ ڊريوڪ ماڻهو سر بچاءِ خاطر روبرو گار ڏيڻ بجاءِ پر پٺ گار ڏيڻ کي وڌيڪ پسند ڪن. ڪي وري ٿڌي رت ۽ ٿلهي ڪل وارا پريا مٺ، جي گار ٻڌي ڪن لاتار ڪيو لتوايو ڇڏين. فقير هلندو رهي ۽ ڪتو پلي پوئڪندو رهي.

گار جي جواب ۾ عام ماڻهن جو رد عمل پنهنجو پنهنجو آهي. ڪنهن کي وانگڻ وائي ڪنهن کي بصر بادي. ڪنهن کي شينهن جو پٽ سڏيو ته پيو ٿڙندو ۽ قونڊجي بود ۾ اچي ويندو. پر جي ساڳي ماڻهو کي ”گڏه جو پٽ“ چئو ته گرم ٿي محشر مچائي ڏيندو. حالانڪ ڳالهه مڙوئي ساڳي آهي. شينهن خواه گڏه پيئي جانور آهن ۽ اڃان به شير جهنگلي جانور ۽ گڏه پالتو ۽ محنت ڪش جانور آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته ماڻهو گار سلسلي ۾ پنهنجي تصور کان متاثر زياده ٿا ٿين. امڙ چوڻ تي هر عورت پيئي ٿرندي پر ”ابي جي جوءِ“ سڏي ڏسوس ته پوءِ پادر لاهي پٺيان پوندي. توڙي جو سڳي ۽ اصلي امڙ چئبو ئي ”ابي جي جوءِ“ کي آهي. فقط سمجهه جو فرق ۽ ڦير آهي. ڪنهن ايمان واري اڻپڙهيل کي عربي ۾ گاريون ڏيوس ته مرجبا ڪندي ڳرائڙيون پائيندو.

دراصل گار ڏيڻ هڪ وڏو هنر آهي ۽ ان فن جا ماهر مون گهڻا ڏٺا. مري ويندا پر ڪچي ڦڪي، ٻاڙي يا اگهاڙي گار مور نه ڏيندا. گار

ڏيندا ته سرائتي ۽ سربلي، جنهن ۾ ٻڌندڙ کي به سرور پيو ايندو. اسان جي ڳوٺ جو مرحوم خان محمد خان پنهنجي وقت جو سٺو گاريل هيو. هواءِ ۾ ڪل ٽريل هيس ۽ شايد ان ڪري شاعر به چڱو چوڪو هيو. وري سون تي سهاڳو جو ڳائڻو به ڀلو هيو. هارمونيم تي سو گاريون نه ڏيندو هيو پر گارين ڏيڻ مهل ڪن تي هٿ رکندو هيو ڇڻ ڏوهيڙو ٿو ڏئي. مهل موسوم ۽ ماڻهو ڏسي گار ڪيندو هيو. بدقسمتيءَ سان پاڙيوارا بدذوق هئس، جن پاڻ ۾ ٻڌي ڪري کيس مار ڪڍي. ان حادثي بعد گهڻو ڪري پنهنجي اوطاق جا دروازا بند ڪري ويٺو رياض ڪندو هيو. ماڻهو سڀ ”بي سرا“. ڪاٺن اهو به سٺو نه ٿيو ۽ چوڪرن کان بچ ڪرايائونس جن کيس چنگڙي ڦيه ڪڍي. ان بعد خان محمد خان مايوس ٿي فقط سمهڻ وقت سوڙ پائي پوءِ گاريون ڏيندو هيو، انڪري سندس ورونه صرف سياري جي موسم تائين محدود رهجي وئي.

سائين جئندل شاهه ”ڌنڌو“ جو ليک کان پوءِ لڏي ڳڙهيءَ اچي ويٺو. چنگڙي گار ڏيندو هيو. ”ڌنڌو“ سندس تڪيه ڪلام هوندو هيو. کيڪر ڪندي يا حال احوال ڏيندي هر جملي بعد ”ڌنڌو“ ضرور چونندو هيو. ”توهان کي الله آندو، اهو ڌنڌو، رب ملايو، اهو ڌنڌو. ٻيو مڙهي خير، اهو ڌنڌو. انهيءَ ڪري کيس سڏيندا ٿي ”ڌنڌو شاهه“ هئا. صور صلات جو پابند هيو. هڪ هٿ ۾ هاسو ۽ ٻئي ۾ هزار داڻن واري تسبيح جو ورد جاري هوندو هيس. داڻن جي هيرا ڦيريءَ وچ ۾ ڪو موقعو يا موضوع ملي ويس ته پنهنجي وندر به وظيفي سان گڏ جاري رکندو هيو. ڪڏهن ڪڏهن ته سندس ذڪر ۽ گارين جي وندر پاڻ ۾ ايتريقدر وڃڙي ۽ ڳنڍجي پوندي هئي جو ماڻهن کي صلاتون ۽ الله سان گارين جو وهنوار شروع ٿي ويندو هيس. پر پوءِ اها ڀاڱي بخت جي ڳالهه آهي ۽ ڪنهن جي نصيب سان ريس ٿوروئي آهي.

اهڙا نڪ پانها الله جا اسان جي ملڪ ۾ ڪيئي ٿي گذريا آهن جي نهايت معزز هئڻ گڏ وڏن عهدن تي پڻ ممتاز پئي رهيا آهن پر سندن گار جي تنوار ۾ ڪو تفاوت نه آيو. مرحوم غلام محمد جو بيمار قوم جو بيمار گورنر جنرل هيو. سو پنهنجي زماني جو عظيم گاريل هيو. البت جڏهن کيس اڌ رنگي جو عارضو ٿيو ته پوءِ سندس زبان ٽڙڪندي ۽ ٿاڙبي

هئي ۽ سندس چچريل گاريون ترجمو ڪري ملاقاتين کي ٻڌايون وينديون هيون. خود مرحوم سڪندر مرزا جڏهن هڪ دفعي سندس گفتگو سمجھي نه ٿي سگهيو ۽ هر دفعي ”حضور ني ڪيا فرمايا“ ٿي چيائين، ته ملٽري سيڪريٽري سندس رهنمائي ڪندي ۽ گارين جو تفسير ڪري کيس ٻڌايو ته ”صاحب فرما رهي هين ڪه آپ ٻڙي حرامزادي هين.“ سنڌ جي اڳوڻي گورنر مرحوم دين محمد کي البت ماهرن جي ڳاڻاڻي ۾ شمار نه ٿو ڪري سگهجي ڇاڪاڻ ته هو غليظ قسم جو گاريل هو ۽ سندس گارگند ٻڌندڙ کي اڪثر اُلتِي اچي ويندي هئي. مون هڪ سنڌي ڪليڪٽر کي گورنر جي ميٽنگ ۾ نڪهيو وهائيندي ڏٺو جا گورنر جي گار واري نتيجي ۾ جاري ٿي هئي. آخر سڀ ڪليڪٽر هڪ جهڙا ٿوروئي آهن. ڪي ته نڪ وارا به آهن!

اسان جي سنڌي ٻولي دنيا جي ٻين قديمي ٻولين جيان نهايت ڳري واري ۽ وزندار ٻولي آهي جا نجي نموني فقط پهراڙيءَ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. باقي شهرن ۾ ٻوليءَ جي اڌ کان گهڻن اکرن ۽ اصطلاحن کي گاريون سمجھي خارج ڪيو ٿو وڃي يا وري اڳهاڙن الفاظن کي برقعو پارائي پوءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو. زبان تي اهڙي سخت ضابطي رکڻ سبب ڳالهائيندڙ جي رت جو داپ وڌي وڃي بلد ڀرپور جي بيماريءَ جي صورت اختيار ڪري ٿو. آخر ڪيستائين انسان پوڻ ٻڌي ويهي ۽ دل جي غبار ۽ بخار کي ٻاهر نه ڪڍي؟ ان ڪري اڪثر شهري ماڻهو اهڙي مرض ۾ مبتلا نظر اچن ٿا جن جو علاج گاريون ڪڍڻ سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي. اسان جي ڳوٺ جو شمون خان، حڪيم جي اهڙي نسخي ڏسڻ تي، ڏينهن ۾ ٻه چار دفعا گاريون ڏيندو هيو پر پوءِ پشيمان ٿي انهن ماڻهن کي گارين جو حساب ڪري في گار ائين آڻڻ سان عيوضو ڏيندو رهندو هو. انهي ڪري سندس ڪچهري ۾ اڪثر اهڙا ماڻهو اچي ويهندا هئا جن کي پئسن جي ضرورت پوندي هئي. اسان جو مائٽ عارب ٻروچ جنهن کي ڏند نه هئڻ ڪري ”تغو“ چوندا هئا، ان جو جڏهن به آفيم کڻندو هو ته مرحوم خان صاحب جي ڪچهريءَ ۾ اچي ويهي سندس ڳالهه کي خواه مخواه رد ڪڍ ڏيندو هو. ظاهر آهي ته گاريون گهري وٺندو هيو ۽ اٺن مهل

حساب ڪري پنج ست رپيا ڪمائي گهر موٽندو هيو. آخر ۾ خان صاحب قصي کي سمجهي ويو ۽ پئسن بچائڻ خاطر گاريون گهٽائي ڇڏيائين ۽ فقط زبان جي ذاتي بدلائڻ خاطر رپئي ڏيڍ جيتريون گاريون مس ڏيندو هو.

اسان جي پاڙي جو سائين صوفن شاهه نانگو هڪ مست سيد سگورو هيو ۽ ڏاڍي ڏور ۾ گار کي اُڇليندو هيو ۽ جنهن کي لڳندي هئي ته ڪرڙيون پيون هڻندو ڇڻ ته سروتو لڳس. گارين ڏيڻ جو سليقو ضرور هيس پر سندس زبان ۾ اهو سواد ۽ رس ڪونه هوندو هيو جو هڪ سادات جي چپ ۾ هڻڻ گهرجي. ڪورين جي پاڙي جي اوستي پنجيل وري گارين ڏيڻ جو نرالو طريقو ايجاد ڪيو هيو. هو بزار ۾ بيهي ماڻهن کي چپن ۾ پڻڪندي گاريون ڏيندو هيو. سندس اهڙي عادت کان هرڪو آگاه هوندو هيو پر سندس گاريون بي آواز هڻڻ ڪري اثرائتيون ثابت نه ٿينديون هيون.

سند ۾ سهڻي ۽ سواڊي گار فقط ڪوٽ سلطان جا خان ڏيئي ڄاڻن. ڪچي ڦڪي يا اگهاڙي گار ڪڏهن به نه ڪيندا. ٻاهران ڪو ٻڌندو ته ائين سمجهندو ڇڻ اندر اوطاق ۾ ڪا بيت بازي ٿي رهي آهي يا ڪو سگهڙ ڏٺ جي گجهارت وٺو ڳولي. ٻڌندڙ جي دل هميشه ائين پيئي چوندي ته سندن ست سريون جاري رهن ته چڱو. سندن گاريون اسان جي سنڌي زبان جو بي بها سرمايو آهي ۽ سراپا علم و ادب پڻ آهي.

مولانا دين محمد وفائي

ڏهاڪو ڏينهن اڳ براج جي جشن ۾ پاڻي پائيواري ٿيڻ لاءِ سکر پهتس. سانجهي ٽاڻي دل ۾ آيو ته ڇو نه خيرپور وڃي پنهنجي منڙي دوست ڏاڏا شاه جي پٺڙيءَ تان پيرو ڪري اچان. ڪنهن جي وڻي ڪا ياري ختم ٿورو ئي ٿي ٿئي. پاڻو ڏهر ڪي سوال ڪري گاڏڙي وٺي پٺين سيٽ تي سوار ٿي خيرپور روانو ٿيس. واٽ تي ڊرائيور، شايد پنجل نالو هيس، ٽيپ کولي پنهنجو شغل شروع ڪيو. راڳ جو شونقن آهيان. پر لڏي ويل جي ياد سر تي سوار هئي. غمگينيءَ سان ماڻ جو وڌيل لاڳاپو آهي بجاءِ جلال چانڊيه جي. ڊرائيور سڀاڻو هيو. آئيني ۾ ٻوٽ ٻچڙو ڏسي تاڙي ويو. وري به پڪ ڪرڻ لاءِ پڇيائين ته ”سائين اوهان ڪي وسوءَ وڻي ٿي يا دٻوئي گل ڪريون؟“ وسوءَ جو منڙو ۽ نيٺ سنڌي اکر ٻڌي مون کي مزو اچي ويو. کلي چيومانس ته گاڏي هڪ پاسي بيهار. هيٺ لهي پاڪر پائي کيس سؤ رپين جو نوٽ انعام ڏنر. ”هاڻ پلي هل پر سگهو هل.“ غريب واٽرو ٿي ويو. سمجهو هوندا ٿين ته ڪو گير انجنيئر آهي ۽ شايد تازو سيڪڙو مليو اٿس. هن کي ڪهڙي خبر ته مون وٽ اها اڪيلي مڏي هئي، جا گهر واريءَ اڌ ڪلاڪ قناعت تي ليڪچر ڏيڻ کان پوءِ، سکر جي خرچ لاءِ کيسي ۾ وڌي هئي. وڌيڪ ساڻس نه ڳالهائيم. ڇا ته ته سهڻا ٻول ٻولڻ وارو ڍولڻ هيو. سڄي وهواه ۽ سڪڻي دعا هئي پٽ برابر. مون وٽ ته هاڻ سواءِ لٽا لاهي ڏيڻ جي باقي ڪجهه به نه هيو. هونئن به منهنجي موج لاءِ سندس هڪ اکر وارو ”ڊوز“ ڪافي هيو. انسان جي خوشي ڪهڙي نه سستي آهي. پوءِ اها ڏيندي به ماڻهو الاجي ڇو ڪيڀائيندا آهن!

ٻئي ڏينهن پئسن نه هوندي ۽ پيڻين لاءِ پاڻون ضرور ڪاڌم پر ڏهني وسوءَ واھ جو رهي. گهڻن ڏينهن کانپوءِ اهڙي ملوڪ سان ميلو ٿيو هيو جنهن جي هڪ اکر، دل ۽ من جي دامن کي تر ۽ پُر ڪري ڇڏيو هيو. ماڻهو ته اڃان سوڌو انهن تنجين لاءِ روئندا آهن جي گهڻا ڏيندا هئا. گهڻا ته وڃي ڪڏ پون. اسان لاءِ ته اصلي نافٽ آهي انهن اڪابرن جي؛ جن جي مک کون هروقت گلن ۽ گوهرن جون لڙهيون چڻديون هيون ۽ سندن اکر

اڪر جي واس سان چوڏس چوڌار هٻڪار ٿي ويندي هئي.

اهڙو هڪ اهل دل، اهل قلم ۽ سخن جو صاحب هيو مولانا دين محمد وفائي مرحوم. جو نه فقط مون جهڙن پڙهندڙن لاءِ چپر ۽ چانو هيو پر سڄي سنڌ لاءِ علم ادب ۽ عرفان جي وسوءَ هيو. هونئن به ڪنهن ڪنهن انسان جي هڏ ڏوڪي ۽ پرجهلو هئڻ ڪري ماڻهن ۾ ايترو آسرو ۽ ڀروسو اڀرندو آهي جو سندن وجود گهر، گهرائڻ ۽ راڄ لاءِ ”دلچاءُ“ هوندي آهي، ته الله حياتي ڏيڻيس. مڙس ماڻهو وينو آهي. اسان کي ڪهڙو فڪر. هي اهي ئي انسان آهن جن وٽي ديرا، مڪان ۽ اوطاقون ائين اُمالڪ سڃيون ٿي وينديون آهن جيئن اسڪول ۽ عدالتون، موڪلن ۾ پسيون ۽ بيچسيون لڳنديون آهن. اڄ کان پورا پتيهه سال اڳ اڄوڪي ڏينهن تي سنڌ جي علم و عرفان جو هي روشن منارو اوچتو گل ٿي ويو. ڪوهيارو ته وڃي خير سان ڪيچ رسيو ۽ اسين هن پنيور ۾ سسئيءَ جيان اڃا ويٺا ٿا اکيون مهيون ته هاڻ هي ڇا ٿي ويو!

سنڌ مدرسي ۾ شاگرديءَ واري زماني کانوئي نوڪري ڪرڻ تائين سالن جا سال آءُ مولانا صاحب جي ويجهڙائيءَ ۾ اڃان به هڪ گهر پاتيءَ جي حيثيت ۾ سندس قدمن ۾ رهيس. پر مون لاءِ مولوي صاحب هميشه هڪ سوال جي نشاني بڻيو رهيو. سدائين اهو سوچيندو ٿي رهيس ته کيس ڪيڏي نه ڄاڻ آهي؟ ايڏو سارو اٿاهه علم هڪ هڏائين ڪوپريءَ ۾ ماريو ڪيئن ٿي؟ مونکي ته چڪي جو ڪوڙو به پورو ياد نه ٿي ٿيو. ظاهر آهي ته مون جهڙي وات ڳاڙهي الهڙ لاءِ مولوي صاحب جي شخصيت کي پرکڻ ۽ پروڙڻ يا تاثر وٺڻ انوقت اهڙو ئي محال هيو جهڙو هڪ منڊي ماڪوڙيءَ لاءِ آپ ڪچڻ. سمجهه ۽ ساڃهه ته رب جنهن کي ڏئي. ڪو درسي ڪتابن پڙهڻ سان ٿورو ئي ٿي ملي. وري جي علم واري وٽ جي چانو هيٺ ويٺي ڪو ڦل ملي ها ته شايد آءُ به گهڻو ڪجهه رنگجي وڃان ها. ڪم بختيءَ جو ڪمال ته ڏسو! پارس جي پاسي ۾ رهندي به ڪورو ڏڪر رهجي ويس. پاڳ بخت ته پنهنجي جاءِ پر الله نه ڏنو عقل ۽ نه موت. پنهي جي انتظار ۾ اوباسيون ڏيندي اچي ٻاهڻ سال گذريا آهن.

مولانا صاحب جي زندگي ۽ سندس مقصد - حيات انهن ٿورڙن اکرن ۾ تجلاديو پيو جرڪي جي هوند آهي اهڃاڻ اڄ سندس شناختي ڪارڊ تي درج ٿيل هجن ها. ”اسر مولوي دين محمد خلف خليفو گل محمد، وينل نبي آباد مدير الوحيد ۽ توحيد.“ ٿي سگهي ٿو ته اهو محض

عجيب اتفاق هجي يا حادثه، جو سندس سڃاڻپ جا جملي ڏس پته ”الله ۽ سندس رسول“ جي محور چوگرد ورد ڪندا ٿي رهيا. پر هن حقيقت ۾ تر ڀر به شڪ جي گنجائش نه آهي ته سندس پوري زندگي ”دين محمد“ جي تبليغ، تدريس ۽ توحيد جي پريور تحريڪ هئي. رب ٿو ڄاڻي ته مرحوم مغفور صحيح معنيٰ ۾ هڪ عاشق رسول هيو ۽ توحيد جي شمع جو پروانو، جنهن دين جي گود ۾ جنم ورتو ۽ دين جي دائره ۾ ئي دفن ٿيو. عالم دين هئڻ سان گڏ مولانا صاحب هڪ نامور اديب ۽ نامڪثيو صحافي پڻ هيو. تواريخ ۽ تصوف جي ميدان ۾ سندس تحقيقي ڪاوشون قابل قدر آهن. اٽڪل اڌ درجن کن اخبارن جي اڳواڻي ۽ مالڪي به ڪيائين. ٻه درجن کن ديني ۽ ادبي ڪتاب پڻ لکيائين جن ۾ ڪجهه ته سنڌي ادب جا شهپاره آهن. سندس سنڌي سهڻي سليس ۽ اوڀرن اکرن کان پاڪ صاف هئي. اردو، فارسي ۽ عربي زبانن تي عبور ۽ دسترس هوندي به ڌارين ٻولين جي اکر استعمال ڪرڻ کان وس آهر لاڙو ڪندو هيو. سنڌي ۾ ٻين ٻولين جي لفظن جي ملاوت کي ”جنن جي ٻولي“ سڏيندو هيو. فقط اهڙا اڌارا اکر ڪتب آڻيندو هيو جي انوقت عام رواج ۾ هئا.

مولوي صاحب جي فن جو ڪمال هيو ”لس لکڻ“. اسان ماڻهو ساهيون ڪري ڳيتون ڏئي لکون. هيڪر لکي وري پنا ڦاڙي ٻيهر ڪاغذ ڪارا ڪيون. گرنهن گرنهن تي وينا واهگرو ڪريون. پر مولوي صاحب هڪ پيرو قلم کي ”آءُ“ ڪئي، ته پوءِ هل هلندن جا ماڳ، وڃي ٿيا خبر. يا ڪاغذ جا پلندا کتن يا وري مضمون جو انت اچي. وٽس ”ڄاڻ“ جي ڪاڻ ۽ اکرن جو همياڻيون هيون جي لکت جي وهڪري ۾ خريزنن جي منهنن جيان پاڻمرادو پئجي پونديون هيون. اڪرائين لڏندا لهندا پاڻهرتو روان ٿيندا هئا ڇڻ درياه جي لڙهه ۾ ڪڪ پن ٿا ترندا اچن. قلمي پورهئي ڪرڻ ۾ نه سندس مقصد هيو شهرت حاصل ڪرڻ ۽ نه مراد هئي پئسو ڪمائڻ. پر هڪ عزت پري آس ته کيس جا علمي ڄاڻ هئي ان جو ڦهلاءُ ڪرڻ ۽ پنهنجي ديسي پائرن جي ذهني رڻپتن کي علم سان سيراڻ ڪرڻ. جيسين ڌن دولت جو سوال هيو ته سندس دل ۽ دماغ جيان، سندس کيسي ۽ گهر ۾ به فقط الله جو سڪڻو نالو هيو. مون اهڙا انسان ضرور ڏٺا جن جي سموري عمر غربت ۾ گذري هئي پر هنن پنهنجي مسڪينيءَ کي مجبوري ٿي پانيو. پر مولوي صاحب کي ته سڃاڻي خلاف ڪا شڪايت به

نه هئي. ڏسجي ائين پيو ته هن غربت کي سوچي سمجهي پنهنجهو نصيب بڻايو هيو. مبادا کيس ڪڏهن شرمائڻو نه پوي انڪري پنهنجي دل ۽ دماغ ٻنهي کي، غربت سان عشق ڪرڻ سيکاريو هوائين. ايتريقدر جو هي سندس ايمان تي چڪو هيو ته دنيا جي وڏي ۾ وڏي، عياشي، تسڪين ۽ آئت هيو ئي ”پئسي جو نه هئڻ“ ۽ نه وري پئسي لاءِ ڪو آسرو هئڻ. سادو کائڻ ۽ سادو هٺائڻ ۽ سادو رهڻ باقي ترهو هيس توڪل برالله.

مولانا صاحب جي شڪل شبيهه رعب تاب واري ۽ شاهائي هئي. ڪڻڪ رنگو موڪرو مبارڪ منهن. خنڪي ۽ خمار واريون اکريون. اثواف پائيندو ته چڪري جو پياڪ هيو. توبه نعوذ بالله. مينڌريءَ رتري پني ڏاڙهي. چهري تي نوراني رونق ۽ نور تي محراب. اڏاوت ته نه هئي ڄڻ موتي مسجد هئي، هونئن به ”الله جو گهر“ ته ”انسان“ آهي جنهن جي دل ۾ پاڻ اچيو پيو ڦيرا پائي، باقي هتي يا ته آهن ميمڻ مسجديون يا اهي جي رٿائڻ پوليس عملدارن ٺهرايون آهن. شايد پنهنجي ضمير جي بوجهه هلڪي ڪرڻ لاءِ! سندس اکين ۾ عجيب ڪشش هئي، ڄڻ سندس ماڻڪين پٺيان ڪنهن غيبي طاقت ليٿا پائي ٿي واجهايو. مجال ويئي آ جو ساڻس ڪو اک ۾ اک ملائي تڪي سگهي؟ آواز ڳورو ۽ اخباريءَ وارو. جو جملو چيائون ته حرف آخر ۽ پٿر تي ليکو. منجهس طبعي لاغرضي هئي جا هر قلندر ۽ توڪليءَ جو مرڪ آهي. زمين جي ڪنهن سير يا سوا سير تي فلڪ ئي ڪانه. باقي اذان جي الله اڪبر ٻڌائين ته پوءِ ڄڻ ڪوه ندا جو سڏ ٿيو. هميشه باوضو، مصليٰ تي بيٺا ته ڄڻ پنڊ پاهڻ. ڪنڌ هيٺ. هٿ پيٽ بجاءِ سيني تي. نماز پوري ٿي ڄڻ ته چنڊ، گرھڻ کان آجو ٿيو. سجده سندس لاءِ معراج هيو. پُٺن کان ويندي مون تائين نماز لاءِ هر ويلي پڇا ٿيندي. آءُ اڪثر ڪپڙن خراب هئڻ بهاني لنوائڻ جي ڪوشش ڪندو هيس. ”بدبخت توکي ڪنهن ٻڌايو آهي ڪپڙا خراب ٿيڻ نماز کان نتائجي.“ احمق اٺ لاه لٿا. چادر ٻڌ پر پڙه نماز.“ سندس نماز سان اُنس نه پر عشق هيو. مون کي يقين آهي ته کيس سئون سڌو گهمندي به عار ٿيندو هيو. وس پچيس ته وڪ وڪ تي سجده ۾ وڃي وري اُڀو ٿي جيڪر ٻيهر سجده ۾ وڃي ڳاٽ کي نيچو نوائي. مون کي ته اهو به ڊپ آهي ته خداخواست جيڪڏهن قيامت کان پوءِ الله پاڪ نماز جا فرض گهٽايا مورڳو معاف ڪري ڇڏيا ته پهريون شخص مولوي صاحب هوندو جو اهو

الاهي امر اور انگهي پنج دفعا ڏينهن ۾ نماز ضرور پڙهندو. پوءِ ڄاڻي وائي ته ٻيڙي ۾ ٿي سهي!

مولوي صاحب جو وڏو فرزند مظفر وفائي مون کان هڪ سال مٿي ۽ وڃون شفيع وفائي مون سان سنڌ مدرسي ۾ گڏ پڙهندڙ هئا. سندن سنگت جنهن اڳتي هلي پاڻي جو روپ ورتو، مون کان پنهنجو گهر وساري ڇڏيو. وڻڪيشن ۾ اڪثر آءٌ ساڻن گڏ سکر وڃي ڏينهن جا ڏينهن سندن گهر ۾ وڃي رهندو هيس. جتي سندن مرحوم امڙ پنهنجن تنهي شهزادن پٽن هوندي به مون کوجهي ڪي ڪڏهن به هي وسهڻ نه ڏنو ته آءٌ ڪو ”پرايو پٽ“ هيس. ”ست ڌارين کي پنهنجو ڪري جيءُ ۾ جايون ڏيڻ لاءِ دل ڪپي ۽ کيس سندس خالق ان ساڪرودريا، جيتري دل بخشي هئي جنهن جي ”واري تڙ“ تي سندس جهوپڙي اڏيل هئي.

مولوي صاحب ۽ سندس شريڪ حيات کي گڏ ڏسڻ سان محسوس ائين ٿيندو هيو ڄڻ ٻيئي ساڳي سڀيءَ جا ٻه پٽ هئا. البت قرب ميناج ۽ سخا ۾ امڙ صاحب سڀني گهر ڀاتين کان ڪيئي ڪاسا سرس هئي. مولوي صاحب جي بارگير ۽ گنڀير سطح سان اسان جي چوڪراڻي ۽ ڇچوري طبع جو راس اچڻ به اثاڻو هيو، ان ڪري اسين اڪثر سندس موجودگيءَ ۾ پاڙو تترن جيان ڪنڊ پاسي لڪندا ڇپندا رهندا هواسون. خاص طور مظفر ۽ آءٌ ته ٻيئي خاصا ٽٽڪ به هواسون. هن جي هر دم آل ڪانءُ جيان واچ ٽريل ۽ منهنجا جنرل ضياءُ الحق جيان ڏند سدائين ٻاهر نڪتل. سڄو ڏينهن کلڻ ۽ ٽهڪڙن ۾ گذرندو هيو. نٿو ڀانيان ته اسان ٻنهي کان زندگيءَ ۾ ڪو وڌيڪ کليو هوندو. سواءِ پارسين جي پيغمبر زردشت جي. پر هن سدوري ته پينگهي ۾ ئي ٽهڪ ڏيڻ شروع ڪيا هئا.

۱۹۴۱ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري سنڌ مدرسه کان ٽيٽ ڪٽي وڃي پنهنجي مائٽن پيٽرو ٿير. هڪ هفتو هڪ وٽ ۽ ٻي ڏينهن ٻئي وٽ ٽڪاڻو ڪيم. ڏنر ته سندن جايون وڏيون، ڏيل ڏونگر وانگر، پر سندن دليون ڏاڍيون سوڙهيون هيون. آخر پنهنجي ”ڪائنات“ (جا انهن ڏينهن ۾ هڪ ٽٽل ٽين جي پيٽريءَ تائين پکڙيل هئي) ڪلهي تي کڻي اچي مولوي صاحب جي ڏيري تي گاڏي حاطي ۾ سهڙيس، جتي نه فقط منهنجو آدرياءُ ٿيو. پر سڀني سان به لاٽو ويس. صفحي، ڏيڍ ڪمري جيتري مس هئي، جنهن جو وڏو ڪمرو مولوي صاحب جي بيدروم ڊرائنگ روم ۽ اسٽڊي روم طور ڪتب ايندو هيو ۽ باقي اڌ ڪمري ۾ اسين سراسري ست ڄڻا

رهندڙ هواسون. هي جڳه رهائش لاءِ گهٽ ڀر پبلڪ لائبرري، خالقڏنو هال ۽ دارالامان طور وڌيڪ استعمال ٿيندي هئي. مون جيان ڪيترن ئي گهر جي تڙيل، ڌرم جي ڌڪاريل ۽ مصيبت جي ماريلن جي هتي اچ وڃ عام جام هئي. مولوي صاحب جو عظيم ڪرشمون اهو هيو جو وٽائس ڪوئي سڪڙي هٿ واپس نه ورتندو هيو. ڪنهن کي دعا ۽ وظيفو، ڪنهن کي سهڻي صلاح، ڪنهن کي سفارشي چئي ته ڪن لاءِ پاڻ پنهنجي سر لڪڻ کڻي پنڌ پوندا هئا. جن جي مراد پوري ٿيندي ۽ ڪارج سڌ ٿيندا ته انهن کي هدايت ٿيندي ته نماز پڙهو، علم پرايو، ڪتاب لکو ۽ غريب شاگردن کي پڙهايو. اها هوندي هئي مولويءَ صاحب جي ”في“ جنهن جو تفاتو ضرور ڪندا هئا.

مولوي صاحب سان فقط گڏ رهڻ پنهنجي ليکي هڪ قسم جي تعليم ۽ تربيت هئي. هن کان اڳ مون کيس دوربيني سان ٿي ڏٺو. هاڻ صبح شام کيس اکين آڏو هڪ کليل ڪتاب جيان ٿي پڙهندو رهيس. ڏنر ته لکڻ ۽ اڻڻ ۽ اوڀر ۽ اڻ ٿڪ هيو. پر جي مطالع ۾ مصروف ته پوءِ دنيا جي شورغل کان پيڇو. گفتگو ۾ نهايت سنجيدو پر جي مرحوم ناقص يا مرحوم دين محمد عليگ آيو ته پوءِ ڀوڳ چرچي جو چهچتو. پر مختصر ۾ حد اندر. مون ڪڏهن به کيس تهڪ ڏيندي نه ڏٺو. مرڪندو ضرور هيو پر اهو به منهن تي هٿ جو ڍڪ ڏيئي پوءِ خوش طبعي سندس طبع جو هڪ ظاهري پوش هيو، جنهن جي اندر هڪ زخمي ۽ ڦٽيل دل سانديل هئي جا اندر ئي اندر ٽچڪندي ۽ تڙيندي ٿي رهي. ڪڏهن ڪڏهن ته اندر جي اوڀر کان سندس اکڙيون رت روئينديون هيون. آءُ ڀليءَ پٽ ڄاڻندو هيس ته ڪهڙي ڪارڻ. آءُ برابر سندس حال محروم يا حال پائي نه پر گهر پاتي ته ضرور هيس. مولوي صاحب کي اهو ڪاپاري گهاءُ پنهنجي منڙي نياڻيءَ جي جوانيءَ واري جدائيءَ رسايو هيو. مولوي صاحب جي پنهنجي اولاد سان والدهانه محبت هئي پر مرحوم ”زين النساء“ سندس ساه جو حصو هئي. جڏهن ڏيئو اجهامي ويو ته باقي خالي بت رهيو جو دستوري حرڪت ۾ هيو. پر ٻاهرين خاني ڪنهن کي لکا پوڻ نه ڏنائين. هو پنهنجي پريشانيءَ کي پڌرو ڪرڻ ۾ عار سمجهندو هيو. هو ته آيو هيو فقط ٻين جا سور سانڍڻ ۽ کين ونڊڻ ۽ ورڇڻ، باقي پنهنجا ڏک ڏاکڻا ته هئا ”رب جي رضا“ يا سندس آزمائش!

منهنجي خيال ۾ مولانا وفائي پنهنجي وقت جو قطب تارو ٿي

رھيو. هن پنهنجي تقريرن ۽ تبليغ وسيلي، پنهنجي پوري وت ۽ سگهه آهر، سنڌ جي ماڻهن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي. پوءِ هي ٻي ڳالهه آهي ته ان ”سجاڳي“ ۽ ”سوجهري“ جو ڪاٿو ڪرڻ اوکو آهي جو سندس اڻڳڻت ڪوششن ۽ پاڻ پتوڙڻ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيو. مولانا جي وس هئا ”واڪا“ جي هن واه جو ڪيا. پر اهي واڪا ۽ رڙيون شاه پٽائيءَ کان ويندي مولانا وفائيءَ تائين ايتريون ٿيون آهن جو اسين فقط گونگا ۽ ٻوڙا هجون ها تڏهن به ڪپاٽ کلي پون ها. پر ڏسجي ائين پيو ته سنڌي ماڻهو هن ڏوڙ واري زمين جي مخلوق بنهه آهن ئي ڪونه. ٿي سگهي ٿو ته اسين شايد ٻئي ڪنهن سياره کان ڇڄي يا ڪسڪي هيٺ ڪريا هجون.

اڻويهه ورهين جي ڄمار کان وٺي (خلافت هلچل) آخرين هڏڪيءَ تائين پورا ٽيهه سال لڳاتار هي اڻ ٽڪ سپاهي پنهنجي ديس جي چاڪريءَ ۾ رنپيل رهيو. جو وڙ ڪاٺونس ٿي سگهيو اهو لڪ ڇپ ۾ نه، پر دهل جي پڙهي تي ڪيائين. حق سچ جو ڪلمون چوندي ڪنهن کان ڪو ڪونه کاڌائين. ان ڏس ۾ جيل جا ڌڙڪا ۽ سزائون به سنائين. نه وري ڪو لالچ جي دامر ۾ آئي کيس رهي رهي سگهيو. پنهنجي دين ايمان سان سچو رهيو ۽ سنگت ساٿ ۽ اوڙي پاڙي سان به نباهي ويو. آل اولاد سان ڳڻ ڏيئي کين علم جي زيور سان سينگاري ۽ پنهنجن پيرن تي بيهاري ويو. ڪنهن جو ڪاٺيارو نه ٿيو ۽ نه وري ڪنهن جي مٿس ڪا ميار رهي. وڏي ڳالهه ته جاکوڙا ڪيندي ۽ رزق حلال تي گذر ڪندي پنهنجي زندگيءَ کي هڪ دائمي سونهن ڏنائين جو اڄ ڏينهن سوڌو سندس نانءُ لاهوتين ۾ پيو لکجي.

وري جڏهن سندس زندگيءَ جي شام اڃان اوڏو نه آئي هئي ۽ واهيري جي ويل به ڪجهه پر پرو هئي. ته الاجي ڇو، دل ۾ آيس ته اڏري وڃان پرين جي پار ڏي، پنهنجي يار ڏي. پڙڪو ڪائي اڏاڻو. پار ويندا ڏيکاريندا! جڏهن سقراط کي زهر جو پيالو پيئڻ لاءِ آئي ڏنائون ۽ هن چين تي آندو. ته سندس شاگرد ۽ دوست ”ڪريٽو“ سوال پڇيو ته ”استاد تنهنجي وٽي پڄاڻان اسان توهان لاءِ ڇا ڪريون؟“ سقراط مرڪي چيو ته ”ڪريٽو، اول مون کي هي ته ٻڌاءِ، ته اوهان مون کي پهچي سگهندا؟“.

منشي ملنگ فقير

منشي فقير قلندر شهباز جو ملنگ هيو. اڄ کان اڌ صدي اڳ دنيا جا سڀ لڳ لاڳاپا ڇڏي اچي سيوهڻ سهرڻو ۽ درگاه جي غلامي اختيار ڪيائين. پنهنجي سموري عمر جواني ۽ پڇاڙي درگاه جي مجاوري ۽ مرشد جي خدمت ۾ ختم ڪري ڇڏيائين. فقيريءَ جي ڪنن راه ۾ ڪشت ۽ ڪشالا ڪڍندي، تن کي تسيا ڏيندي پنهنجو رت ست سڀ سڪائي ڇڏيائين. باقي وڃي بچيو هوس پنهنجو خاڪي جسر - هڏائون پنڃرو- ڇڻ اڏوهي کاڌل کوکو. آخر اهو پيهر به ٽپي پار ڪيائين. گذريل اڱاري ڏينهن پره ڦٽي پريات ڌاري ڇولو مٽائي راه رباني وٺي رمندو رهيو. آيو به اڪيلو هيو، رهيو به عمر ساري اڪيلو ۽ ويو به اڪيلو. بقول پٺائيءَ جي ”هڪلاهي هيل پورندس پنهنون ڏانهن.“

سندس اصلي نالو ڇا هيو؟ ڪا خبر نه آهي، نه پاڻ ڪنهن کي نالو ڏسيائين ۽ نه وري ڪنهن ڪائونس اهڙي پڇاڻي ڪئي. عام طور تي کيس منشي ملنگ سڏيو ويندو هيو. حالاتڪ درگاه جي قديمي روايت مطابق، سندس مرشد طرفان رکيل نالو فقير ”نور قادر علي“ هيو. پاڻ پني عاقل جو ويٺل هيو. تيرنهن سالن جي الهڙ عمر ۾ ڪنهن ڳالهه يا ڪنهن واقعي ڪارڻ هن دنيا ۽ دنيا وارن کان دل ڪٽي ٿيس. بيزار ٿي پنهنجو گهر گهاٽ ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪجهه ڏينهن پڇاڻان سيوهڻ اچي درگاه پيڙو ٿيو.

هن آسڻ تي سندس دل ۽ من کي اهو قرار حاصل ٿيس جنهن جي کيس تلاش هئي. قلندري فقيرن جي حلقي ۾ داخل ٿي، هڪ الله ڪري ويهي رهيو ۽ مرندي دم تائين درگاه جو در نه ڇڏيائين.

سيوهڻ ۾ قلندر جي درگاه کان سڌ پند اور تي قلندري فقيرن جو هڪ قديمي آستانو آهي جنهن کي عام طور ”کافي“ يا اڃان به ”پٺاڻن جي کافي“ سڏيو ويندو آهي. هن هنڌ قلندري طريقي جي ”جلالي“ فقيرن جو مرڪز آهي، جتي قلندر جي ملنگن جي روحاني تعليم ۽ ترغيب جو سلسلو گذريل ست سئو سالن کان جاري آهي. هن قديمي اداري جي

مدارلمهام کي ”مرشد“ چيو ويندو آهي ۽ مريدن کي ملنگ. موجوده وقت ملنگن جو تعداد اڏائي سئو کان مٿي آهي جن جو ڪجهه حصو عبدالله شاه غازي ۽ اهڙين ٻين مختلف درگاهن تي مجاورانه خدمت چاڪريءَ لاءِ مقرر ٿيل آهي. هن وقت تائين سلسلي وار نوَ عدد مرشد ٿي گذريا آهن جن جا مقبرا ڪافيءَ اندر موجود آهن. آخرين گادي نشين مرشد ”نادر علي شاه“ هيو جو نوانوي سال عمر ۾ ۱۹۷۳ع ڌاري وصال ڪري ويو. موجوده گادي نشين مرشد ”حاجي محمد عارف علي شاه“ آهي جو هڪ نوجوان اعليٰ تعليم يافته هئڻ سان گڏ ايمر بي بي ايس سند يافته ڊاڪٽر پڻ آهي. مرشد نادر علي شاه جي وصال کان ٽي ڏينهن اڳ کيس سيوهڻ اچڻ جو اوچتو حڪم مليو جتي وصيعت مطابق کيس گاديءَ جي واڳ حوالي ڪري سندس تاجپوشيءَ جي رسم ادا ڪئي وئي. ڪافيءَ جا گادي، نشين قلندر شهباز جا ”ٻهاري دار“ سڏيا ويندا آهن، اوقاف جي وجود کان اڳ هر گادي نشين جي هي روزمره جي فرض ادائي هوندي هئي ته هو هر صبح جو پنهنجي فقيرن جي ٽوله سان اچي درگاه جي ٻهاري ڏئي.

قلندر جي ڪافيءَ اندر اتر طرف ”سخي سرور“ جو آستانو آهي جو پڻ سوين سالن کان قائم دائر آهي. هن آسٽ تي ”سخي سرور سلطان“ چاليهه ڏينهن چلو پچايو هيو ۽ بارگاه الاهيءَ ۾ دائمي لنگر لاءِ سوال ڪيو هئائين جو قبول پيو ۽ هتي لنگر سدائين جاري رهي ٿو. هند خواه سنڌ ۾ ”ڪافي“ هڪ واحد آستان آهي جتي عام مخلوق، غريب غريبي عام و خاص ۽ اُٿي وٿي کي ماني ڪارائي وڃي ٿي. ميلي دوران ته هزارن ماڻهن کي پر عام رواجي ڏينهن تي پڻ سون کي ٻه وقت ماني ٻوڙ ۽ ٻه وقت چانهه پياري وڃي ٿي. سياري اونھاري لنگر جو سلسلو چالو رهي ٿو. سيوهڻ جي مالڪ مار گرميءَ ۾ روزانه ويهه ٽيهه مڻ اٽو ڳوهي مانيون ڪارائڻ هڪ اهڙو ڪم آهي جو قلندر جا مست ملنگ ٿي سرانجام ڏيئي سگهن ٿا ۽ باقي ٻئي ڪنهن جي مجال نه آهي. هڪ دفعي ڪنهن گهڻگهري مرشد بادشاه کي صلاح ڏني ته سائين ڪڻڪ مهانگي ٿيڻ واري آهي ۽ پنجاه رپي مڻ به مشڪل ملندي انڪري اڳواٽ وٺي رکو.

مرشد کلي کيس چيو لنگر الله جي نالي ۾ پيو ٿو هلي ۽ رزق ذمون به سندس آهي. جي ڪڻڪ جو في ڏاڻو به پنجاهه رپين جي قيمت تي مليو تڏهن به انشاء الله لنگر قيامت تائين جاري رهندو.

منشي ملنگ فقير ڪافيءَ ۽ لنگر جي ٻاهرين انتظار تي مقرر ٿيل هيو ۽ ان سلسلي ۾ اڪثر تر سندس ڪراچيءَ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هيو. منهنجي ساڻس واقفيت ته ورهين کان هئي پر گذريل چئن پنجن سالن کان ان قربت ۾ خاصو اضافو ٿيو هيو. چئي چماهيءَ ملاقات پيئي ٿيندي هئي. مانيڻي مزاج هئڻ سبب ڪلاڪ اڌ ۾ مشڪل سان ڪو جملو اڌ ڳالهائيندو هيو. ورنه ٿيو ڀلو. ڪڏهن ڪڏهن منهنجي اڏي اُٻتي سوال ڪرڻ تي سندس اکين ۾ هڪ عجيب قسم جي چمڪ پيدا ٿيندي هئي جنهن جي غلبي سبب منهنجي لڱن ۾ ڌڪڻي ۽ اندر ۾ سياڻو اڀرندو هيو. هڪدم ڳالهه بدلائي پيو ڪو قصو شروع ڪندو هيس تڏهن وڃي فقير سانت ۾ اچي پنهنجو دستوري مرڪڻ جاري رکندو هيو. ٽي سال اڳ احوال ڏنائين ته امتحان ۾ تيهه مارڪون حاصل ڪيون هئائين ۽ چيائين ته اڃان پنڌ پري آهي.

ٽي سال اڳ منشي ملنگ کي سرطان جي بيماريءَ سبب سندس جنگهه ۾ ڳڙ پيدا ٿيو جنهن نهايت خوفناڪ صورت اختيار ڪئي. ڊاڪٽر رايو ڏنو ته سندس جنگهه گوڏي وٽان ڪاٽڻ سواءِ ٻيو ڪو علاج نه هيو. منشيءَ اهڙي آپريشن ڪرائڻ کان انڪار ڪيو. ڪنهن ڏس ڏنس ته نانگ جو ڏنگ هٽاءِ ته فائدو ٿيندو. کلي ويٺو. چيائين ته ”خدا ۽ قلندر“ جا ڪم ڏسين ٿو؟ هاڻ مون نانگي کي نانگن حوالي ٿو ڪري. ”خدا ۽ قلندر“ سندس تڪيه ڪلام هيو ۽ سندس هر جملو خدا ۽ قلندر سان شروع ٿيندو. آخر هڪ ڏينهن ڪافيءَ ۾ ويٺي پاڻ خنجر کڻي ڪئنسر جو ڳڙ ڪپي ڇڏيائين. الله منهنجي جي قدرت مهيني اندر نؤينو ٿي پيو. ڏيڍ مهينو اڳ مون وٽ آفيس ۾ آيو ۽ ڏاڍو خوش خورم ۽ باغ بهار ٿي لڳو. چيائين ته امتحان پورو ٿيو ۽ پنجنجاهه مارڪون مليون آهن جي منهنجي لحاظ کان هڪ معراج آهي. مون ڳرائڙي پاڻي کيس مبارڪون ڏنيون. ڪوپر ۽ قدآور جوان هيو ۽ آئون سندس سيني تائين مس پهچندو هيس. پر سندس

شڪل شبيهه ننڍڙن ٻارن جيان معصوم هئي. سندس مرڪڻ اهڙو منڙو ۽ من موهيندڙ هيو جو آءُ پهرن جا پهر وٺو کيس گهوريون رهندو هيس.

عبدالله شاه غازيءَ جي تربت ۽ درگاه، منشي ملنگ جي هٿن جي ٺاهيل هئي، هتي ۱۹۲۳ع کان ۱۹۳۰ تائين، مرشد نادر علي شاهه جي حڪمران ماتحت، درگاه جي تعمير لاءِ پٿر ڍوئيندو ۽ اوساري ڪندو رهيو. ان زماني ۾ موجوده ڏاکڻ ٺهيل ڪانه هئي ۽ مٿي اوچائي واري چڙهائي نهايت اوڪي ۽ اٿانگي هوندي هئي. منشي ملنگ جي پٺيءَ تي وڏا پٿر رسيءَ سان ٻڌا ويندا هئا جي هو يڪساهيءَ مٿي پهچائيندو هيو، کيس اڪثر قلندر جو ”پاڏو“ سڏيو ويندو هيو. صبح جو سويل ”لي“ مارڪيٽ کان ٻڪرين لاءِ گاهه ۽ لنگر لاءِ سبزون ۽ ترڪاري ڪٽي پيرين پنڌ غازي عبدالله شاهه جي درگاهه تي رسندو هيو. نيرن کان تپهريءَ تائين پٿر ڍوئيندو هيو. درگاهه جون جملي جايون ۽ هيٺان وارا رهائشي ڪوارٽر سڀ سندس هٿن جا ٺهيل آهن. ساڳيءَ ريت ڪافيءَ جي اڪثر عمارتن ٺاهڻ ۾ پڻ سندس پورهيو شامل هيو.

منشي ملنگ جي واقفيت کان اڳ مون کي قلندر جي ملنگن لاءِ جو تصور ذهن ۾ هيو اهو هيءُ هيو ته هو ڏنڊا مشتبها ۽ بيڪار قسمر جا ماڻهو هئا جن چرس جي دگاڙن هڻڻ، ڳانا ۽ گودڙيون پائي ۽ چمٽا ڪٽي نچڻ ۾ پنهنجي عمر ٿي گنوائڻي ۽ سندن شرايعت ۽ عبادت الاهيءَ سان ڪو تعلق نه هيو. ڪافيءَ ۾ اڪثر اوقات مهمان ٿيندي جڏهن پنهنجي اکين سان مشاهدو مائٽير ته منهنجون وايون بتال ٿي ويون، ۽ ڪپاٽ کلي پير. ڏٺو ته نه نشيدار شين جو واهيو هيو ۽ نه ڪا بدعت عمل ۾ ٿي آئي. پنج وقت نماز ۽ ساري رات ذڪر الاهيءَ سواءِ ملنگن جنهن محنت ۽ مشقت سان ڪافيءَ جو مڪمل انتظام ۽ لنگر جو بندوبست ٿي سنڀاليو اهو عام رواجي انسانن جي وس کان ٻاهر هيو. مون کي ته اهو گمان به غالب ٿيندو رهيو ته اهي ملنگ واقعي ئي انسان آهن يا غيبت. هي ٿورڙن ماڻهن کي علم آهي ته انهن ملنگن ۾ ڪيترا اعليٰ تعليم يافته ۽ وڏن گهراڻن جا افراد آهن. هي پنهنجي رضا خوشيءَ سان تارڪ الدنيا ٿيا آهن. منشي ملنگ کان علاوه منهنجي جنهن ملنگ سان دوستي آهي اهو

سائنس جو گريجوئيٽ پڻ آهي.

فلندر جو ملنگ ٿيڻ اهڙو ئي آهي جهڙو پلصراط کان پار لنگهڻ. دنيا سان قطع تعلقات ته پنهنجي جاءِ پر پنهنجو وجود وڃائڻ، پاڻ لاءِ گودڙي، سمهڻ لاءِ فرش ۽ کاڌ لاءِ هڪ وقت، اهو به اوڀر جي ماني. ۽ ڏينهن جو پورهيو ۽ رات جا اوجاڳا ان کان علحده. اسان جي وت ۽ وس کان هيءَ ڳالهه ٻاهر هئي. منهنجي نقطه نظر خودڪشيءَ جا ٻيا به بهتر طريقا موجود آهن بجاءِ ان جي جو ملنگ ٿي پاڻ تي ظلم جبر ۽ ستم ڪجي. منشي ملنگ کون گهڻا دفعا روحاني موج لاءِ سوال پڇندو رهيس پر هر دفعي مرڪندو رهيو ۽ چوندو هيو ته گهيڙ ۾ گهيڙي ڏس. موت لاءِ به جواب ساڳيو ڏنائين ته ”مري ڏس“. مڃڻ مراد آهي. منهنجي لاءِ مرڻ آسان آهي، پر منشي ملنگ ٿي هڪ ڀيرو به جيئن نه فقط ڏکيو آهي پر ناممڪن پڻ. منشي ملنگ جي مرڻ بعد جڏهن کيس گودڙيءَ ۾ سينگاري سندس منهن ڏٺو ٿي ويو ته منهنجي ٻئي ملنگ دوست سندس نزديڪ اچي چيو ته ”منشي جي، ملنگ تو ڪٿي مري هي نهن، آپ تو مرگئي؟“ منشي ملنگ جون پوتيل اکيون هڪ وار کليون ۽ منهن تي مُرڪ نمودار ٿي. سواليءَ کي جواب مليو ۽ منشي ملنگ واپس پنهنجي ماڳ وڃي رسيو. منهنجي خيال ۾ ڪنهن امتحان ڏيڻ لاءِ هت آيو هيو اهو اُڪري پار ٿيو!

آخوندالله بچايو وکیل

پيو سڀ لوک لباس ڪو هڪدل هوندو هيڪڙو.
(شاه)

آخوند الله بچايو ۱۹۱۹ع ڌاري مٿيارين ۾ ڄائو، جنهن تاريخي شهر ۾ سندس وڏڙا پيڙهين کان مدرسن ۽ مڪتبن ۾ علم پڙهائيندي آخوند سڏجڻ ۾ ٿي آيا. اڃان پنجن سالن عمر جو مس ٿيو ته سندس والد ماجد آخوند غلام علي گذاري ويو. هن معصوم جي پالنا ۽ پڙهائيءَ جي فرض ادائي سندس امڙ ۽ مائيجي مامي محمد صديق سنڀالي. هئڻ ته ائين گهريو هيو ته مرحوم پيءُ جي اولاد جو ذمون چاچو نياهي ها. پر هن پنهنجي مرحوم پيءُ جي املاڪ کي سندس اولاد کان وڌيڪ قيمتي ڄاڻي منجهس هٿ ڳنديا. نتيجي ۾ آخوند الله بچائي کي پنهنجي امڙ سوڌو ”هوندي سوندي“ اڻهوند جي گهاٽي کان گذرڻو پيو. شايد قدرت کي به ائين منظور هيو. ڇاڪاڻ ته اهڙين ڪنن ۽ ڪنور آزمائشن کان نڪري پار اڪرڻ کانپوءِ ئي ماڻهوءَ جون اکيون کلن ٿيون ته هن دنيا وارن جا لڳ لاڳاپا توڙي رت جا رشتا ڪيترا نه ڦلهڙا آهن.

چار درجا سنڌي پڙهڻ کانپوءِ آخوند کي انگريزي پڙهڻ لاءِ پهريون حيدرآباد ۽ پوءِ ڪراچيءَ اچڻو پيو. بي اي پاس ڪري وڪالت جي امتحان لاءِ تياري ڪيائين. پنهنجي پڙهائي ۽ رهائش جي خرچ جي پورٽ لاءِ سنڌ مدرسو ۾ ماستريءَ جي ملازمت پڻ اختيار ڪيائين. ان زماني ۾ ماستريءَ وارو پيشو مان شان ۽ عزت وارو ليکيو ويندو هيو ۽ استاد جي عزت پيءُ جي پدويءَ سمان ڄاتي ويندي هئي. ان دور ۾ پاس ٿيڻ جو دارومدار محنت ۽ اوجاڳن تي هيو ۽ نه سفارش يا رسائي تي جيئن اڄڪلهه جو فئشن آهي. شايد هن ڪري به جو يونيورسٽي سمنڊ پار بمبئيءَ ۾ هئي ۽ اسان وارن ”قومي ۽ ڪنٽري ڪاليجن“ اڃان جنم ڪونه ورتو هيو.

۱۹۴۰ع ۾ ايل ايل بي امتحان پاس ڪري حيدرآباد ۾ اچي

وڪالت شروع ڪيائين، جو پنهنجي جاءِ هڪ وڏي حوصله جهڙو قدم هيو. ڇاڪاڻ ته حيدرآباد جو شهر ان دور ۾ برڪ ۽ ڪرڙيل وڪيلن جو ڳڙه سمجهيو ويندو هيو، جتي هڪ ڳوٺاڻي نوجوان ۽ سيڪڙاٽ وڪيل لاءِ پير جمائڻ هڪ وڏو چئلينج پڻ هيو. آخوند وڪالت جي پريڪٽس گڏ سماجي ڀلائي ۽ شهري بهبودگي ۾ پڻ بهرو وٺڻ لڳو. خاص طور تعليم جي ميدان ۾، جو سندس اباڻو ورثو به هيو. هن ڏس ۾ سندس جاکوڙ ۽ جدوجهد آخري ايام تائين جاري رهي. ۱۹۴۳ع ڌاري سندس شادي خانه آبادي ٿي ۽ سنڌ جي عالم ۽ اديب علامه دائود پوٽ جي وڏي نياڻي سندس زندگيءَ جي رفيق حيات بڻي.

پنهنجي اڻٽڪ محنت ۽ ذاتي ديانتداريءَ سبب ٿوري عرصي اندر ئي آخوند وڪالت ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيو ۽ سندس شمار سنڌ جي مشهور قانوندانن جي قطار ۾ ٿيڻ لڳو. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته ڪمائيءَ جي لحاظ کان سندس مالي حيثيت مڃي مانيءَ تائين محدود رهي. ان جو وڏو سبب غريب ۽ مسڪين ماڻهن جا ڪيس هئا جن بدولت ڪيس دعائون ته مٿن جي حساب ملنديون رهيون، پر ڪيسي جي حالت اها ئي ڏهري رهي. ان زماني ۾ آخوند حيدرآباد جي انهن ٿورڙن وڪيلن ۾ هڪ هيو جن جي ڪيسن جي آمدنيءَ جو دارومدار دلائل بجاءِ توڪل تي هيو. پنهنجي وقت جي مشهور ڪيسن ۾ غريب ۽ مسڪين ماڻهن جي مفت وڪالت ڪري عدل انصاف جو نعرو بلند ڪيائين. هڪ ڀيري رياست جي هڪ ڪيس ۾ هڪ طرف ٽيهارو کن ڳوٺاڻا جوابدار هئا ۽ مخالفت ۾ رياست خيرپور جي حڪومت جو دٻاءُ، انصاف کي لٽ مٽي ڪرڻ لاءِ پوري طاقت سان استعمال ٿي رهيو هيو. هڙهائينس پاران انگلنڊ جو باريسٽر مسٽر ڊنگل فوٽ وڪيل ڪورٽ ۾ پيش ٿيو. پر نه انصاف هيسجي ويو ۽ نه آخوند هرڪجي سگهيو توهي جو ڪيس لالچاڻڻ لاءِ وڏا وس ڪيا ويا. آخر عدالت جو فيصلو آخوند جي حق ۾ ٿيو ۽ بيگناه ڳوٺاڻن جي جان خلاصي ٿي.

۱۹۶۶ع ۾ آخوند کي مغربي پاڪستان وزارت ۾ ڪنيو ويو ۽ ڪيس قانون جو قلمدان سونپيو ويو. سندس وزير ٿيڻ پنهنجي جاءِ هڪ معجزو هيو ڇاڪاڻ ته سندس نه ڪنهن سياسي پارٽيءَ سان واسطو هيو ۽ نه وري ڪيس ڪنهن سياسي جماعت جي پٺڀرائي حاصل هئي. ڪائونسل اڳ قانون جو وزير حيدرآباد سنڌ جو نامور وڪيل غلام نبي ميمڻ هيو

جو قانوني ماهر هئڻ علاوه سياسي شطرنج ۾ پڻ بلا جو ڪيڌاري هيو. وزارت جي واڳ سنڀالڻ شرط جو پهريون ڪم کيس سپرد ڪيو ويو اهو هيو سابق وزير قانون خلاف الزامن جي تحقيق. سرڪاري سوچ ڪا غلط نه هئي. ڇاڪاڻ ته هر سبڪدوش ٿيندڙ وزير خلاف سنگين الزامن جي انڪوائري ڪرائڻ، اسان جي ملڪ جي جهوني سياسي روايت هئي. پر آخوند بهي مٽيءَ جو ٺهيل ماڻهو هيو. هن گورنر وٽ وڃي پنهنجي صفائي پيش ڪئي ته آءٌ عمر ساري عدالتن ۾ انصاف جي بالادستيءَ لاءِ وڪيل ٿي رهيو آهيان. جي وزير قانون جي فرض ادائڻي هي آهي ته پبلڪ پراسيڪيوٽر يا جلاڌ ٿي ڪم ڪرڻ ته پوءِ ٻيو ڪو همراھ ڳوليو.

سندس وزارت جي دور ۾ ڪهڙا قانوني سڌارا آيا يا ڪيتري قدر قانون جي حڪمراني قائم ٿي، چوڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ ته هاڻوڪي حڪومت ۾ گڏيل جوابداري هئڻ ڪري ڪنهن به هڪ وزير جي صلاحيت ڪا معنيٰ نه ٿي رکي. ان زماني کي فوت ٿئي ڪيئي صديون گذريون جڏهن وزير باتديبر هوا ۽ سندن ڏاهپ تي سلطنت جي سلامتي ۽ خوشحاليءَ جو دارومدار هوندو هيو. اڄوڪي جمهوري وزارت ۾ مڇي مياڻيءَ جي ڌڪ ٿي ڏني جن ۾ وزير ائين ٿي چونڊيا ويا جيئن پوليس ڪوڙن کيسن لاءِ مشير مقرر ڪندي آهي. بهرحال جي آخوند جي دور وزارت ۾ شينهن پڪري گڏ چرندا نه ڏنا ويا، تڏهن به ڪنهن بيگناه شهريءَ کي قانوني شڪنجي ۾ آڙايو نه ويو، جو اڳوڻي وزارت جو محبوب شغل هيو.

آخوند صاحب سان منهنجي ملاقات اوچتو ۽ عجيب ماحول ۾ ٿي، جڏهن آءٌ پنهنجي آبي کان ٻاهر هيس. قصو هن طرح هيو جو حيدرآباد جي ڊاينڪٽر انفارميشن جي حيثيت ۾ آءٌ دوره تي عمرڪوٽ اسپتال هيس ۽ پٺيان گهر ۾ چوري ٿي، اها به گهر پاتين جي سجاڳيءَ ۾. رڙين تي پاڙي وارا ڪامورا ته نه جاڳيا ۽ جي جاڳيا ته مدد لاءِ نه آيا. پر جي اڌ درجن پوليس وارا ڪالونيءَ جي پهره لاءِ مقرر هئا اهي به نه پهتا. وري جڏهن ٿاڻي تي فرياد لکرائڻ لاءِ فون ڪئي وئي ته ٿاڻيدار چيو ته روبرو رپورٽ داخل ڪرائي وڃي نه ته ڪو تدارڪ نه ڪيو ويندو. مون کي عمرڪوٽ فون تي اطلاع ڏنو ويو ۽ آءٌ ڳاڙهي پکي رفتار تي جيب پڇائيندو اچي گهر پيڙو ٿيم. ڏنر ته ٽي پوليس عملدار منهنجي ڊرائنگ روم ۾ آرام سان ويهي شربت پي رهيا هئا جو شيشو چور ڇڏي باقي گهر

ٻهاري ويا هئا. مون اچڻ شرط پوليس وارن کي هڪالي گهر کان ٻاهر
ڪڍي ڇڏيو ۽ کين شربت پيئڻ کان نراه ڪيو. ۽ فرياد داخل ڪرائڻ کان
به ناهري واري.

ٻئي ڏينهن تي سرڪيٽ هائوس ۾ "لائنڊ آرڊر" جي ڪانفرنس ۾
شريڪ ٿيس، جنهن جي صدارت آخوند صاحب ڪري رهيو هيو. هيءَ
منهنجي آخوند صاحب سان پهرين ملاقات هئي ڇاڪاڻ ته کيس وزير ٿئي
اڃا هفتو مس ٿيو هو. ڪانفرنس ۾ سکر ۽ حيدرآباد ڊويزن جا ڪمشنر،
ڪليڪٽر ۽ پوليس جا اعليٰ عملدار شامل هئا. ڪارروائي هلندي جڏهن
چوري چڪاريءَ جو ذڪر آيو ته آخوند صاحب مون کي مخاطب ٿي چيو ته
اخبار ۾ چوريءَ جي خبر پڙهي اثر ۾ تو فرياد ڇا جي لاءِ داخل نه ڪرائي
آهي؟ آءُ اڳيئي نڪ تائين پريو ويٺو هيس سو هاڻي موقعو ملندي ئي
ڦاٽ کاڌم. چير ته هائو سائين، چوري برابر ٿي آهي، پر ڪرائي آهي
انهن پوليس عملدارن، جي اوهان سان گڏ وينا آهن. جڏهن سرڪار پاڻ
چور پالي ۽ چورين ۾ پانگي پائيوار ٿئي ته ڪنهن وٽ وڃي دانهن
ڪيان؟ وري گذريل ڇهن مهينن ۾ جي چورين ٿيون آهن ۽ جن لاءِ فرياد
داخل ٿيا آهن ته انهن ۾ ڪا هڪ چوري به موٽائي وڃي هجي ته آءُ به
ڪا اميد رکان. جي چورين واپس ٿيون آهن ته مالڪن کي نه مليون آهن
باقي وڃ ڪنڌي ۾ ونڊ ورهاست ضرور ٿي آهي. ائين چئي مون چورين جا
انگ اکر، پاتاريڊارن ۽ دلائل جي لسٽ وارا ڪاغذ سپ وزير صاحب
اڳيان ميز تي رکيا.

پوءِ ڪانفرنس ته ڪافور ٿي وئي. پوليس عملدارن جي نظر زمين
تي ڪٽل هئي، پر ڪرسي تان اٿڻ جي همت ڪنهن کي ڪانه ٿي.
ڪمشنر جنهن کي پوليس جي ڪارنامن جي اڳيئي ڄاڻ هئي، تنهن ڪنڌ
ڌوئي منهنجي هر ڳالهه کي ٿيڪو ڏيندو رهيو. آخوند صاحب اُٿي بيهي
ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو ته "جيڪڏهن ايندڙ ٻن هفتن جي مدت
اندر چورڪاري کي پنجنو نه ڏنو ويو ته پوءِ هو پوليس کاتي جي
ڪارروائي پنهنجي رپورٽ ۽ استعفا گڏ گورنر کي پيش ڪندو." ائين
چئي آخوند صاحب مون کي پاڪر پائي پاڻ سان گڏ ٻاهر وٺي آيو.

پنهنجي گهر اچي آخوند صاحب مون سان ڪلاڪ اڌ تائين
ڪچهري ڪئي. ڳالهيون ڪندي مون کي ٿڌي سيني ويهي سمجهاڻي
ڏنائين ته اسان واري سماجي نظام ۾ ڪجهه اهڙي غلط ۽ اڍنگي ترتيب

ڏنل هئي جو هر موڙ تي ڊاڪو ۽ رهن قابض هئا، جن پاڻ ۾ چوياريون
 ناهي باجماعت هاڃان ٿي هنيا. انهن ۾ ڪي نقاب پوش هئا جن
 پاڪدامنيءَ جا برقعا ۽ چوڻا اوڙهي اندر ئي اندر گجها ڪاٺ ٿي هنيا.
 ڪن وري ظاهر ظهور انصاف ۽ قانون جي رڪواليءَ جي آڙ ۾ ڌاڙا ٿي
 هنيا. هر هنڌ ان قسم جو پتو سرشتو عمل ۾ هيو. هاڻيءَ جا ڏند ڏسڻ لاءِ
 هڪڙا ۽ ڪاڻڻ لاءِ ٻيا هئا. سمورو قانوني ۽ عدالتي نظام هڪ ڪوريجري
 جي چار مثل هيو جنهن ۾ ننڍڙا جيت ۽ جيتامڙا ته ڦاسي ٿي پيا، باقي
 وڏا پکي عقاب گجهون ۽ باز چار ڪي توڙي آريار نڪري ٿي ويا. هر
 حرفتي چالاڪ ۽ زماني ساز سرخرو هيو ۽ هر لائق ۽ شريف ماڻهو
 پنهنجي پگڙيءَ کي بچائڻ ۾ پريشان هيو. اهڙي صورتحال ۾ هڪ غريب
 ۽ مسڪين لاءِ هن سواءِ ڪو چارو ئي ڪونه هيو ته هو صبر ۽ سانت ۾
 سور سختيون سهندو رهي ۽ ڪنڊ ڪڙچ ۾ پاسيرو ٿي زندگي بسر ڪري.“
 ان واقعي بعد مون کي آخوند صاحب جي ويجهڙائي ۾ اچڻ لاءِ
 ڪيئي موقعا نصيب ٿيا. هڪ دفعي ساڻس گڏ سفر ڪندي سندس بريف
 ڪيس ۾ وڪيلن وارو چوڻو پيل ڏسي پڇا ڪير ته ”قبلا! هي برقعو
 اڃان ساڻ ڪٿي پيا گهمو؟ خير ته آهي!“ چيائون ته ”اها صلاح تنهنجي وڏي
 ڀاءُ وزير ٿيڻ واري ڏينهن ڏني هئي ته اها علامت ساڻ رکندين ته توکي
 وڪيل هئڻ جو هميشه احساس رهندو ۽ وزارت جو نشو مغز تي حاوي نه
 ٿيندو.“ مون آخوند صاحب کي اهو ڪونه ٻڌايو ته هر صلاح ڏيندڙ، جو
 مشوره هو ٻين کي ڏيندو آهي ته پاڻ ان تي عمل ڪرڻ اڪثر ڀلجي ويندو
 آهي!

آخوند صاحب سان لهه وچڙ ۾ ايندي مون کي هي ڏسي حيراني
 ٿيندي هئي ته کيس پنهنجي وزير هئڻ جو احساس به الائجي آهي يا نه. ڇو
 ته مال جو موهر، نشي جي لوري ۽ پئسي جي چوس ته پنهنجي جاءِ، پر جا
 ڪرسيءَ جي ڪشش ۽ هوس انسان کي هوش کان بيهوش ٿي ڪري، ان
 کان آءُ بخوبي آگاهه هيس. مون کي ياد نه آهي ته چوٿائي صديءَ جي
 سرڪاري سروس ۾ مون ڪنهن حاڪم يا وزير کي ڪرسيءَ جي ڪئنسر
 کان آجو ڏٺو. جو هڪ پيرو پاور ۾ آيو ته ان کي ٻيهر سئين ڪنهن نه
 ڏٺو! پر آخوند ان نشي کان واندو هيو. توڻي جو چڱو چوڪو وڪيل هيو،
 عزت مان وارو شهري هيو. سندس سوين سلامي هئا. پر حرام جو مون
 هن شخص جي چهره تي ڪا فخر جي جهلڪ يا فلڪ ڏٺي.

آخوند انهن سڄاڙ ۽ ايماندار ماڻهن ۾ هڪ هيو جي ويڪاڻو مال نه هئا. وڪالت يا وزارت پئي سندس لاءِ امانتون هيون. هن پنهنجي لاءِ شرافت، ماڻهپي ۽ اخلاق جو الڳ رستو ڳولي ڪڍيو هيو. توتي جو سندس روزمره جو وهنوار ۽ واسطو چالاڪ ۽ حريف وڪيلن ۽ قانوني ڳنڍي چورن سان هيو. اڄوڪي حرفتي، بي اصول ۽ ڪنور دنيا ۾ آخوند هڪ ابوجهه انسان جيان اوڀرو ماڻهو لڳندو هيو. کيس زمانه جي پرڪ ۽ پروڙ به هئي. سندس تجربي جو دامن به وسيع هيو. پر هي ٻار پنهنجي واٽ وارو هيو. قدرت کيس سٻاجهڙي ۽ ٻاجهاري طبع جو مالڪ بڻايو هيو. لحاظ ۽ مروت سندس فطرت هئي. چوڪيدارن، ڊرائيورن ۽ پٽيوائن سان به اهڙي نورٽ ۽ نهڻائيءَ سان پيش ايندو هيو ڇڻ سپرير ڪورٽ جي ججن سان گفتگو ڪري رهيو هيو. ٿڌو ۽ منو ڳالهائڻ ۾ مون سندس مت نه ڏٺو. خود عدالتن ۾ سندس مرڪ ۽ مناس لاءِ هي مشهور هوندو هو ته جج صاحبان آخوند کي اهو ڪجهه عطا ڪرڻ لاءِ آتا ڏنا ويندا هئا جا رعايت هو پئي ڪنهن وڪيل کي آڇ ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه هوندا هئا.

کيس پنهنجي هر محسن لاءِ ساڃهه هئي. جنهن به مٿس تر جيترو به احسان ڪيو هيو ته اهو ڳڻ آخوند آخري دم تائين ڳائيندو رهيو. ماءُ ته سندس ڪعبو قبلو هئي جنهن جو بيحد احترام ۽ ادب ڪندو هيو، پر پنهنجي مائيجي مامي اڳيان پڻ ڪنڌ جهڪائي ادب سان پيش ايندو هيو. هڪ ڀيري پنهنجي وڏي فرزند کي مامي سان تڪرور منو ٿيندو ڏسي کيس سخت تنبيهه ڪيائين. چيائين ته ”ابا ان مامي جي ٽڪرن تي آءُ پلجي وڏو ٿيو آهيان. سندس هٿن جا ڪاراييل گرانهن آءُ اڃان سوڌو پيو ساريان ۽ سنبران. اوهان کي اهڙي جرئت ڪيئن ٿي جو اوهان ساڻس پيا سينو ساھيو. مون تي ته ان مامي جا اهڙا احسان آهن جو جيڪر سندس پير روز ڌوئي پيان ته به سندس حق ادا نه ڪري سگهان.“

جڏهن سندس وڃڻ جي گهڙي اچي سهڙي ته اوچتو سٺت ڪيائين. پنهنجي فرزند کي چيائين ”ابا اڄ اباڻي ڳوٺ هلڻو آهي.“ جيپ تي سوار ٿي مٽيارين وارو دڳ ورتائين. آڌ واٽ تي دم ڏنائين. جڳ لاءِ ته جيپ جو حادثو هيو، پر قدرت کي پنهنجي ڪارروائي ڪرڻي هئي. واٽ ويندي ويو جيئن ڪو وهائو تارو. هت جنين جي لوڙ هت پڻ آهي تن جي!

سائين قاسم شاه

مون پاڳوند ۽ بختاور گهڻي ئي ڏنا پر بدبخت ڪو قسمت سان هڪ اڌ. پلڪ پهر لاءِ ڪمبختي ته هر هڪ وٽ وارو ڦيرو ڪندي رهندي آهي، پر پاڪ چنڊو اهو جنهن وٽ نياڳ ٻارهوئي ديرو دمايو وينل هجي. ان ڏس ۾ منهنجو ڳوٺائي ايوب ڪنير پنهنجي نالي سان هيو. جو منهن پوندو هيس ان جي ته روتِي رد ٿيندي هئي پر پنهنجو پاڻ لاءِ به پارا تو هيو. پورهيو به پاپ وارو هئس. مٺي مالڪ به مٽيءَ کي مان ڏيئي منجهانئس ماڻهو جوڙيو. ڪي وري اُن ۾ اُن اڀائي ڌوڙ کان ڌن بڻائن. پر ايوب ته مائي مٽيءَ سان به جنيون ڪندو هيو. کيس ڏنڊن سان ڪٽي، لٽن سان رڳڙي ڳوهي ٿانو ٿپا ٺاهي وجهندو هيس باهه جي ڪوري ۾. پر مائي مٽيءَ به هئي چيڪي ۽ چيڙهالي. وٽس پڇڻ کان پڙ ڪڍي بيهندي هئي. اڃا ايوب آوي تيار ڪري وسڻ ڏيڻ ايندو ته اچي وسڪارو شروع ٿيندو. وسندو ته ڳڙو نه ته به وڏو ڦڙو. سڄي ڪڙي ڪمائي چوپٽ. ٿانو پڇي پري جهڙي گپ ٿي پوندا. وري ايوب جي قسمت! ساڳي مائي ساڳي سان. اهو ئي کڻو ۽ ڪريو. آخر نويت اها به آئي جو هڪواري ٿانو ٿپا ٺاهي جيئن آوي راس ڪري باهه ڏيڻ تي هيو ته مٿان گاج ٻڌڻ ۾ آئي. نيٺ ايوب آويءَ تي چڙهي، منهن مٿي ڪري ٻاڪاريندي ٻڌو ويو ته ”مالڪ منهنجا مونکي ايوب صابر سمجهيو اٿئي ڇا؟ آءُ ته ايوب ڪنير آهيان. ائين ته نه آهي جو نالي بدل ۾ مفت ٿو ماريو وڃان.“

خيرپور رياست ۾ مون مائي باليءَ کي ڏنو جا پنهنجي وقت جي حسين ۽ حسن جي بزار جي راڻي هئي. رياست جو والي مٿس موهت هيو. خيرپور جو خزانو مٿس گهروري ڇڏيائين ۽ رياست جي عملدارن کي پگهار ۾ ماهيانو ڪڙپ جون گاڏيون ملنديون رهيون. تخت باليءَ کي تاراج

ٿيندو رهيو. بالي بخت کي لتون هڻي ٿو ڪاربندي رهي. عاشق جو قدر قيمت ته نه ڪيائين اٿلندو کيس وڪ وڪ تي ايڏا ڏنائين. وات ويندي موٽر کان لاهي ڇڏيندي هئس ۽ هو شاهائو شونقن تنل واريءَ تي پلٽي ماري ويٺو هوندو هيو. تڏهن بالي اند جي گهوڙي تان لٽي جڏهن نازو اڳين جهان اُسهي چڪو. مون بالي کي پيريءَ ۾ ڏٺو جڏهن نيشن کان نير وهائيندي کيس اڌ صدي گذري چڪي هئي. هن حسين کنڊهر جي چهري تي منهن جي ٻنهي پاسي ڪوهه جي نيسر جيان جهريون پئجي چڪيون هيون جن وسيلي اکين جو آب رلا ڏيئي وهندڙ هيو. برف کي پگهرندي ته مون اڳ به ڏٺو هيو پر پڇتاءَ جو ٺپوڙجي پائي ٿيڻ مون لاءِ نئون نظارو هو. پر اڃان به زور نپاڳو اهو جنهن جي گهر ۾ گنگا وهندڙ هجي ۽ پوءِ اڃان به هو اُچ موندو رهي. اهڙو ٺٽ نورو آءُ هيس. خود منهنجي گهر ۾ خطاب خانو هو پر مون الله جو ڪلام پڙهيو اڌ عمر گنوائڻ بعد. اهو به اڌو گابرو ۽ بي دليو. منهنجي امڙ پنهن جي سڄي زندگي ته تهجد گذار ٿي گذاري پر سندس موت به مصلي تي سڄي ۾ ٿيو ۽ مون کي اڌا ابتا ٽڪر هڻندي اڄ به تپ پيو چڙهي. وقت جي ڪامل انسان سائين قاسم شاه جو آءُ نه فقط پاڙيسري هيس. پر ساڻس بيحد حجائو هوندي به نه سندس شناس ڪري سگهيس ۽ نه ڪائونس ڪجهه پرايمر. اسڪول ۾ استاد ملير ته ڊگ نه پڇيمر. راه ۾ رهبر مليا ته کين پانڊيٽرو سمجهيم. مست ملنگ به ٽڪريا. لپاتون به لڳيون پر ڪپاٽ نه ڪليم. ائين انڌي جو اندو رهجي ويس، وري پاڳ به اهڙا سڪندري! جو سنگت ساٿ به رهيو اهڙن ٺٽ نابين سان، جي هٿوراڙيون ڏيندي پاڻان مون کان پڇندا رهيا ته ”ڪٿي پهتا آهيو؟“ الاجي اهي ڪهڙا انڌا هئا جن ملتان ڳولي لڌو هيو؟ ننڍڙي هوندي جڏهن به گهر ۾ رسندو هيس ته ڪاوڙجي ڪوٺيءَ اندران در ڏيئي لڪي ويهندو هيس. امڙ پرجائڻ لاءِ سڌ ڪري چوندي هئي، ته ”احمدڙا اچي ماني ڪاءُ“ ته نهڪر ڪري چونڊو هيس ته ”نه ڪائيندس.“ پر ساڳي وقت بک به لڳندي هيم ۽ دل ۾ ائين چونڊو هيم ته هڪو امڙ ٻيهر سڌ ڪري ته پوءِ وڃي ماني ڪائيندس. وري جڏهن امڙ ٻيهر سڌ ڪندي هئي ته اُمالڪ انڪار ڪري، وري سوچيندو هيس ته

جيڪر تيهرا ايلاز ڪري ته پوءِ وڃي ٿو ڪاوان. پوءِ ”وڃي ڏوڙ پاڻ“ چئي آخر امڙ به وڃي ٿاڻيڪي ٿيندي هئي. ساري رات بک کاتي، آڏجڪ ماري صبح جو اٿي پاروٽن چانورن کائڻ لاءِ ڊيگڙا کڻي ڪڍيندو هيس. ڪڏهن ته نياڳي ڪرڙ به هٿ نه ايندي هئي! اهو ئي منهنجو نصيب ۽ اها ئي منهنجي قسمت پئي رهي آهي جو صحيح ويل ۽ وقت ڪڏهن به هٿ نه آيو اٿر. ساعت ۽ سمي جو وقت سر قدر نه ڪندي سڄي عمر گهاتي ۾ رهيس. هر مهل هر موقعي ۽ هر ماڻهوءَ جي گذري وڃڻ بعد پڇتاءُ جا هٿ ملڻ منهنجي قسمت بنجي چڪي. زندگيءَ جي پره به ائين ڦٽي، اُپري ۽ اُسرير به ان اُچار. هاڻ جڏهن زندگيءَ جي سانجهي اچي اوڏو ٿي ته ليڪو لاهڻ لاءِ ڪنڌو ڪتاير. ڏنر ته ڪاريءَ وارا ڪڪ. پوءِ ڪٽشي واڻشي جيان وهيون سنڀاليندي پانهون ڪنجي پيرن تي زور ڏنر. گهڻو ئي پگس پر خاصي دير ٿي چڪي هئي. سائين ساڻيهه اُسهڻي چڪو هيو. بانولي باليءَ جيان آڏو بدبخت به پئيءَ تي بيهي اوساريندو رهيس. هاڻ ته هر لڏي ويل لاءِ واءِ ويلا ۽ گهل گهوڙا ڪندي ۽ سڀني ڪٽيندي سٺيءَ کون شيعو بڻجي چڪو آهيان ۽ اهو به اهڙو ڪتر جو هر ويلي ٻين سان گڏ پاڻ تي به ملامت ڪندو رهي.

ڪهڙي ڪريان ڳالهڙي ان سهڻي ۽ سڄي سيد جي جنهنجو نوراني بهڪندڙ مڪڙو اڄ به منهنجي عينڪي اکين اڳيان چوڏهينءَ جي چانڊاڻ جيان پيو جرڪي. مٺي ماڻيڙي مورتِيءَ تي سهڻي سفيد سونهاري. تن تي گهرو ڌوئل سادا ڪپڙا، گوڏي تي سٺڻ، پيوند لڳل پهريائ ۽ مٿي تي اچي پڳ. سيد کي سونهن به ڏيئي هئي. ڏسجي ائين ٿو ته مسڪيني ۽ غربت گڏ خوبصورتي به سيدن جو ورثو آهي. الاجي کيس ڳاڙهين اکين وارو سيد ڇو چوندا هئا. هي برابر آهي ته سندس اکين ۾ اهڙا الماس هئا جو ڪنهن کي ڏانهس گهوري ڏسڻ جي جرئت ئي ڪانه ٿيندي هئي. اهڙي ڪوشش بيسود پڻ هئي، ڇاڪاڻ ته سائين سڌائين ڪنڌ هيٺ جهڪائي هلڻ جو عادي هيو. عورتن کي سامهون ايندي ڏٺائين پوءِ ته منهن مبارڪ سڀني ۾ ائين ڇپجي ويندس ڇڻ ته چنڊ ڪڪرن ۾ ٽولڪي. باقي ٻارن کي ڏسندي ئي چنڊ نڪري نروار ٿيندو. پنهنجي اولاد ڪانه

هيس. پر تڏهن به پراون ٻارن کي پيار ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اهي به وري اسانجي گهٽيءَ جا ٻارا شڪل جا ڪوجها بي ڊولا وري اکين ۾ ڇپيون ۽ نڪ ۾ جڙائون. مٽيءَ ۾ ليٽريل جهڙا لڏڙا. اهڙن گڏلن غليظ ٻارن کي پيار ڪرڻ ۽ مٺيون ڏيڻ لاءِ ڪا امڙ هجي، يا وري سائين قاسم شاه.

اسان جي پاڙي جا مڙو ٿي سيد محنت مزدوري ڪري گذر سفر ڪندڙ هئا. سواءِ ٻن جي. هڪ سائين جعفر شاه سڳورو جنهن ست حج ڪيا هئا ۽ محمود غزنويءَ جيان سترنهن ڪاهون ڪرڻ جو ارادو هيس پر زندگيءَ وفا نه ڪيس. ٻيو سائين سيف الدين شاه جو ڪلن جو وڏو واپاري ۽ زميندار هوندي به سخت پيچ هيو ۽ سدائين ”ڪين“ جو ڪنو چاڙهيو ويٺو هوندو هيو. البت بيمار ٿيڻ تي پنج ڇهر رپين جو ڪٽڙو مٺائي خيرات ڪندو هيو. وري قدرت جي ڪنجوسن سان پاسخاطري به اهڙي جو بيمار به ڏينهن اڌ ڪن مس ٿيندو هيو. سائين قاسم شاهه وٽس ۱۵ رپين تي منشي هوندو هيو. جا پگهار ٽيهن سالن ۾ وڌندي ٻاويهه رپين تي پهتي. پر سائين قاسم شاهه نه ڪڏهن ٻڙڪ ٻاهر باقي ۽ نه ڪڏهن پنهنجي غربت جو ڏينورو ڪري سندس پٽ وائڪي ڪيائين. مزو اهو جو مفلسيءَ جي اهڙي حال ۾ به سندس ساڪ پٽ ايتري هئي جو اڌ شهر جون امانتون سندس ڪچي گهر ۾ رکيل هونديون هيون. ڳڙهي جي چورن کي به الله ايتري ساڃهه ضرور ڏني هئي جو سيد جي ڪڪن اوڏو به ڪڏهن نه آيا. سواءِ سيف الدين شاه جي اناج گدام واري چوريءَ جي، پر اتي جيڪر ڌاڙو به لڳي ها ته هوند سڄو شهر مٺائي ورهائي ها.

سائين سڄو به اهڙو هيو جهڙو اڪن تي ٻارو. ڪڇين سرن جو ڪڪائون گهر جنهن جو هڪ پاسو وهڪيل ۽ ڇت ڇڳل جو برسات ۾ بي بي سائين پاتڙا ۽ پاتيون پاڻيءَ لاءِ رکندي ٽڪبي هئي. گهر ۾ به پراڻيون واڻيل ڪٽون، هڪ ڪٽل موڙو ۽ ته چنگهي ڪاٺ جي ڪرسي جنهن جي ڪٽل چنگهه هيٺان سرون رکيل هيون. باقي فرنيچر تڏا تڏيون ۽ ٺيڪرائي سامان. دلن تي به ڍڪڻي ڪانه. هڪ تي ڪانوڙو ڍڪ رکيل ۽ ٻئي تي سروتو. ڪوئي اندر بنا ڪڙي ڪنڍي جي، ڪاٺ جون به پيتيون جن ۾ ٻين جون امانتون رکيل. هيءُ هئي سائين جي مڏي ۽ املاڪ جڏهن لاءِ

شڪرانا بجا آئيندي نه فقط سائين جي نراڙ پر پيرن جي مرن ۽ پيڏين تي اٺ جي گوڏن جيان چوڏا چڙهي چڪا هئا. سائين جي نماز ته ڏسڻ وٽان هئي. سيدنا علي بن حسين لاءِ چيو ويندو آهي ته وضو ڪرڻ مهل سندن رنگ هڻڻو پيلو ٿي ويندو هيو. پڇيائونس ته ڪهڙي ڪارڻ! چيائين ته ڏسو نه ٿا ته ڪنهن جي حضور ۾ پيش ٿيڻ لاءِ ٿو تيار ڪريان. اهڙو الله جي ڏاڍ مڙسيءَ جو ڌر مون کي، سائين کي نماز پڙهندي ڏسڻ ۾ ايندو هيو. وري جڏهن ڪائونس ملان دينوءَ مولا جي مهر بابت پڇيو ته مرڪي چيائين ته "ملان شڪر ڪر جو ماڻهن کي مالڪ جي رحمت جو صحيح اندازو نه آهي، جي هجين ته هوند اهي آڏا اُبتا سجدا ڪرڻ به ڇڏي ڏين." سائين پنهنجي واٽ وارو هيو پر سندس واٽ ويندي گهڻن جو پلو ٿيندو هيو. خاص ڪري ڪتن ٻلن ۽ جانورن لاءِ ته عيد ٿيندي هئي. انساني شفقت ۽ سخا جو مزوئي تڏهن آهي جڏهن هر ساهواري لاءِ عام ٿئي. هي ته سائين جي هر صبح جو دستور هيو ته مانيءَ جي سڪن ڳپن سان کيسا پري مارڪيٽ ويندي رولو ڪتن کي ڪارائي خالي ڪري ۽ واپسيءَ ۾ چلي ڇيڇڙن جي پري ٻلين ۾ ورهائي. پر عام ماڻهن جو جانورن تي جو روزمره ظلم ۽ جبر جاري هوندو هيو تنهن ۾ سائينءَ جي آهت ٻڌندي ئي فرق پئجي ويندو هيو. ڳئون مينهنون هڪليندي ڳنوار ۽ ميهار ته سائينءَ کي ڏني لڪڻ ۽ لٽيون اُچلي اُمالڪ "هل امڙ"، "هل پٿاري" ڪندي ٻڌا ويندا هئا، پر جعفر دايو جو گڏهن تي سرون ڍوئيندو هيو سو به پنهنجو ڏنڊو ڇڏي گڏهن کي "ابا پٽ" ڪري ڪاهيندو ڏٺو ويندو هيو. پاڙي جي چوڪرن ته چڙڪ ۽ ڪوڙڪيون اڏي پکي ڦاسائڻ ۽ ڪڪڙ ڦڙڪائڻ کان مورڳو توبه ڪري ڇڏي، ڇاڪاڻ ته ٻي حالت ۾ ته سائين نه ساڻن ڳالهائيندو ۽ نه مٿي تي هٿ گهمائيندو ۽ کين ڄاڻ هئي ته ڪهڙي ڪارڻ. منهنجي پٽي بي بي گراناز جا ٻارن کي قرآن پاڪ پڙهائيندي هئي ۽ گذران لاءِ سوڙيون سبندي هئي ۽ بيد جي لڪڻ کي ٻنهي جي پنن تي آزاديءَ سان استعمال ڪندي هئي، سا به ڏيڍ ٻهر ڏينهن تائين فقط سوڙين تي سٽڪا ڪيندي هئي جيستائين سائين گهٽيءَ کان گذري چڪي، مبادا ٻارن جي رڙين جو پڙلاءِ سائين جي ڪنن نه پوي.

آچر ڏينهن جيڪڏهن جهنگ کان ڪاٺيون ڪرڻ نه ويندو هيس ته پوءِ سائين وٽ سراءِ ۾ وڃي ويهندو هيس ۽ سندس ڏهاڪو ڪن پاليل پلين سان به راند ڪندو هيس جا خاص مونسان رعايت ٿيل هئي. پر پلين جي پچ کي چڪون ڏيڻ يا سندن ڪنن ۾ توپيل سلڪي گلن کي سٽون ڏيڻ جي اجازت مون کي به نه هئي. سائين اناج جي ڳوٺين يا کلن جو وينو حساب ڪتاب ڪندو هيو ۽ منهنجي بڪ شڪ کي به برداشت ڪندو رهندو هيو. آءُ کيس اهي آکاڻيون ٻڌائيندو رهندو هوس جي ڪتابن ۾ پڙهايون وينديون هيون. اهو آکاڻين جو سلسلو سالن تائين هليو پر کيس فقط هڪ آکاڻي وڻي جا هئي هرڻي ۽ واري ڪهاڻي. هر دفعي وڪيشن تي ڳوٺ اچڻ شرط سائين جي پيرن پوندو هيس ته پهرين پڇا ڪندو هيو هرڻي ۽ جي. ”ابا هرڻي ۽ جي اُچ جو ڇا ٿيو؟“ سائين اڃا پيئي ڊوڙي.“ تعليم پوري ڪري رائل انڊين نيويءَ ۾ ڀرتي ٿي بمبئي هليو ويس. ڇهه سال ملڪان ملڪ رلندو رهيس. بغاوت ۾ سزا ڪاٽي جيل ويس. ننڍي جيل مون ٻاهر اچي دنيا جي وڏي جيل ۾ ڌرم جا ڌڪا کائيندو رهيس. سانگي سان ڳوٺ به ايندو ويندو رهيس. پر سائينءَ کان هرڻي نه وسري. آخري پيري وارا اکر اڃان سوڌو منهنجي دل تي نقش ٿيل آهن. چي ابا هرڻ جي اڃ ۽ رڻ جي رڃ ڪٿي پهتي؟ آءُ الهڙ ۽ الو، سائين جي سوال جي رمز ۽ راز پروڙي نه سگهيس ۽ خاموش رهيس.

هڪ ڏينهن الاجي ڇو، ويني ويني سائين ياد پير. هرڻ ته هونئن به سائينءَ جي ياد جو حصو ٿي چڪو هيو. آکاڻي ۽ آکاڻيءَ جو ارڻ آئيني جيان اکين آڏو اُڀو ٿي پئير. هڪدم موٽر کڻي ڌوڪير ۽ ڌو ڳوٺ اچي نڪاءُ ڪير. هاءِ ڪمبختي! سائين وڃي چڪو هيو. آءُ سندس پيرانديءَ کان بيهي ان ڪنڌيءَ لاءِ سوچيندو رهيس جتي ٿڪل هرڻ جيان آءُ به پهچي چڪو هيس.

۱. پير ۽ مير مرحوم

(پير حسام الدين راشدي ۽ مير رسول بخش ٽالپر)

ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته پڪ اندر ۾ ڪنهن ڏاڻڻ ارواح جو واسو اٿس. ماڻهن ساڻ گڏ ويٺي جيءَ مزي ۾ هرگز نه هوندم. ڪنهن جي ڏک ڏولائي جو ٻڌم ته پوءِ من ۾ لهج پيچ ۽ آند مانت پيشي ٿيندم. وري اڄ ڪلهه جو به چپ چوري ٿو ته ان جي ڪڍ ڪونه ڪو درد جو داستان ته آهي ئي آهي. وري ڪري به ڪجهه نه سگهان. رڳو ساڙ کان پيو سدائين پاڻ کي چڪ پايان. مون کان ڪنهن جي نه غربت ڏئي ٿئي، ۽ نه ڪنهن جي بيماري سٺي ٿئي. نه وري ڪنهن ڏاڍي جي هيشن تي يا حيوانن تي ٿيندڙ سختي سهي سگهان. مخلوق ته آهي برابر سڀ مالڪ جي. جيئرا توڙي مٿا سڀ آهن سندس حوالي. پر آءُ اکين هوندي ۽ اندر ڏسندي پوءِ به سڀ کي هڪ اک ڪري ڪيئن ڏسان؟ ان کان نيٺ آندو هجان ته چڱو. البت مٿن جي ڳالهه هي آهي. ڪنهن قبرستان ڏانهن ويندي دل پيشي ٿيندي ۽ باغ بهار ٿيندي. جڻ ڪو وچڙيل ويڙهيچن وٽ ٿي ويس. مقام ۾ پير پاتم ته پوءِ سڀ غم ڳڻتيون غائب. پانئن ته اباڻي گهر عيد ملڻ آيو هوس. ڪڏهن ته وري اهڙي اڪير پيشي اڀرندي، جو دل پر جي ايندي. هر بنيءَ کي پاڪر پيو پائيندس. جڻ ڪنهن جي تڏي، پاڙي واريون پلڻه اوڍي ۽ منهن ڏيندي پار ڪڍنديون آهن. ٻين سان به ساڳي ويدن آهي الاجي نه. مون سان ته نسورو ناحق آهي، ڪنهن سان ڳالهه به ڪرڻ جهڙي نه. ڪو ٻڌندو ته ڇا چوندو. مٿن سان الفت ۽ جئرن کان بيزاري. ماڻهو آهي يا ڳورپا!

ڪالهه رات به ويهي اکين تي ڏنر. مڪليءَ واري مقام پهچڻ جي شوق ۾ نيشن ننڊ نه آئي. پهچڻو ته هيو ڪچڙي منجهند ڌاري. پر پوءِ حشام ماڻهن جا اچي مڙندا. مون کي اڪيلو مقام پيڻڻ جو موقعو ڪٿان ملندو؟ ڇو نه اڳواٽ وڃي مڪلي ماڻيان؟ اهو سوچي، آڏي رات اُٿي،

گاڏي ڪاهي نٿو روانو ٿيس. پوئيس اسر جو اچي مڪليءَ پيڙو ٿيس. موٽر پاسي ۾ بيهاري ڪاهي پيس مقام اندر. هتي ڪا جهل پل ٿوروئي هئي. سڀ رسمون رواج هوا جيئن سان لاڳو. هتي ته آزادي هئي چٽواڳ. قبرن جي هڪ جهنگ ۾ اندر وڃي تربت کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. واه جو مزو اچي وٺو. سوا لک وٺي وڃ ۾. آءُ هڪ عاجز اهو جهو. هڪ رات ۾ جو اوجاڳو. ٻي پنڌ جي ٿڪاوٽ. وري مٿان پير کي جي ٽڙي هير. هوا وارين لهرين جي وري موج مستي آهي ئي انوڪي. چٽ ڪنهن ڪنڀ ڪٿي ڪياريءَ تي ڪتڪتابون ٿي ڪيون.

ننڊ جا گهيٽ به ڏاڍا ٿي آيا. ننڊ نياڳي ته آهي اڳيئي اُپهري. هونءَ به مرڻ کان پوءِ سمهڻ لاءِ سوين صديون. ماڻهو نوبڪلو ٿي لت ڏيئي سمهي پوي. پر ننڊ چندي چوي ته اهو عرصو به حياتيءَ کون ڪاٺ ڪيان ته چڱو. منهنجي دل ته هئي اداس ۽ اُپاڻڪي. روئڻ لاءِ اُڌمان ٿي آيا. ويجهڙائيءَ ۾ ڪي حادثا ٿي چڪا هوا. جن دل کي ڌڪو رسايو هيو. ڪي منڙا ماڻهو هي وٿا ڇڏي وڻڪار ويا هوا. اهي به هڪ ٻئي ڪڍ. ڪنهن لاچاريءَ کين لڏايو هيو. اوڏانهن جتان ڪوئي موٽيو ٿي ڪونه هيو. ويا به هئا هيڪلا. اڪيچپ ۾ ۽ اهو به اوچتو. موت هونئن به نه ڏسي مهل نه موقعو. پر هن پيري الاجي ڇو؟ ڊائري ۽ ڪئلينڊر ڏسي وارو ڪيو هوئين، هڪ تي ته پهرين اپريل جو مارو وڌائين. ٻئي کي پهرين مئي تي لامارو وڌائين. پهرين جون تي الاجي ڪنهن کي ڪنهي ڪڏندو؟ يا الاتي ڪٿي لاٻارو وجهندو؟ خدا خير ڪري! موت جا شل ڪن ٻوڙا ٿين.

انسان ته آهي هن ڌرتيءَ تي ”گاه“ مثل. سڪو به پتجي ۽ ساڻو به ڪپجي. موت ته آهي فقط ڏاتو. اها مرضي مالهيءَ جي ته گاهه ڪچو پٽي يا پڪو. پوکي به پاڻ لڙي به پاڻ. پر هن پيري چونڊ سٺي ڪيائين. ڌڪ دشمن جو به نه وڃائجي. اسان وٽ اڳيئي اثاڻ ۽ اڻهوند. اسين پاڻ سڃا ۽ پينگيا. پڙ ۾ ٻوٽو ٻارڻ وارا هئا گهڻا؟ ڏيڍ اڏائي ۽ ساڍا ٽي. انهن ۾ به ٻه مهاندا پن مهينن ۾ چٽ. اهڙي چٽ گهٽ شل ڪنهن دشمن سان به نه ٿئي. اسان جو ته ارڪو ترڪو ئي ٻهارجي ويو. نه ملڪ ۾ جنگ لڳي نه زلزلو آيو. ڪلندي ڪائيندي به مڙس هڙپ. هئا به ٻيئي ناهوڪا جنگ جوان. ڪاڪڙ ٻوٽاڙ ارا. سهڻا شڪيل ۽ مٺيا وارا. لاکيشا، لچ پال، هڪ علم ادب جي ڪاڻ ۽ ظلم جو ڌڻي. ٻيو مجلس جو مور ۽ خلق خدمت جو ڪوڏيو. اڃان به تهليو. ٻئي سنڌ جي قديمي خاندانن جا

روشن چراغ. پنهنجي سنگت ساٿ ۽ ساٿيهه تي سر ڏيڻ وارا، نيت، پٽ ۽ ساڪ وارا. سندن ويل وڃڻ جي ته نه هئي. پر شايد هن ڪري هليا ويا جو. ”هت جني جي لوڙ هٿ پڻ آهي تن جي.“

سندن ساڪ جو ايترو اندازو ڪنهن کي به ڪونه هئو، جيترو سندن وٽي پڄاڻان پتو پيو. اديب ۽ سياستدان پيا اچن وڃن. اهي ٻيئي جنسون هونئن به اسان وٽ ائٿوريٽون اڳهايون وينديون آهن. پوءِ توڙي جو ڪو ڪسو هجي يا ڪانڊو. پر هي ته ٻيئي هئا تاجي ۽ پيٽي ۽ پٽ. تڏهن ته هاڻي دوسر ۾ متل هئي. جيڏي ڪونه ڏٺي سون ڪڏهين. مٿن مائٽن پائرن پائين ۽ سنگت ساٿ جو ماهر ته سمجهه ۾ آيو ٿي. ڪجهه رت جي چڪ ڪجهه وڇوڙي جو داغ. پر عجب اهو جو هجوم ۾ هر ”اڪ“ آئي هئي. آخر ڪو جهپو ته هر جيءَ کي آيل هيو. جو ساري راڄ ۾ روج هيو. هونئن ته اسان جا اديب ڇڙ وڇڙ ڳاٻا. سڀني وچ ۾ ويڇا، وٿيون ۽ وريون. پر هن صدمي ۾ سڀ هئا برابر جا پاڻي پائيوار. اوري توڙي پري جا، ديسي ۽ پرديسي، اچي ڪلهي ڪانڌي ٿياس. ڪي سيرانديءَ کان ڪي پيرانديءَ، ڪلهي تن ڏناس. واه سيد تنهنجي سواري. سگهي ري ڏولي مين هو جا سوار. اها سيد جي رهائي هئي يا الله جي مٿس رحمت هئي. علماء، عالمر، اديب ۽ شاعر. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته جيئن ويندي وقت به سڀني کي پاڻ ۾ پرچاءُ ۽ پريت جو پيغام ڏيندو ويو.

اڃان مهينو مس گذريو ته ٻيو ٽڙڪاٽ ٿيو. هن ڀيري به واڍي واه جو وڻ لڻايو هيو. اوچو ڳر وارو ۽ ڦلدار، جنهن جي گهاٽي چانو گهڻن لاءِ چپر هئي. بيوهن ۽ بي وسيلن لاءِ وڏي وسڻ هئي. ڪو غلغلو ٿيو ڳرناڻ ۾ ته سنڌ جو شير شهيد ٿيو. پوءِ خلق ۾ ريهت مڇي ويو. پنهنجي پروان جي پيهه ٿيندي رهي. ڪي پائپي برادريءَ جو پير ڏيڻ لاءِ آيا. ڪي دوستيءَ جو دمر نٻاهڻ خاطر. ملڪ جو صدر وزارت سميت اچي سهڙيو. اها سندس وچ شرافت هئي، ماڻهن جو ڳاهت ٿيندو رهيو. ڪنهن جي جنبهه ۾ جوش جو ڏيکاءُ حڪمت عملي به ٿي سگهي ٿي. پر ڪنهن جي وٽي پڄاڻان هنجون هارڻ؟ هرگز نه. مون ته سپر هاءِ وي جي اڌ واٽ تي ويٺل ڄامڙي کي به روئندو ڏٺو. ”اڙي وزير لاءِ تو ڳوڙها ڳاڙين؟“ ته

سائين نه. مون لاءِ ته سڀ آهن مسافر ۽ وانتهڙو. پنڌ جا پانديٿڙا. هڪڙن کي ايندڙ ڏسان ٻين کي ويندڙ. آءُ ته آهيان وچ واٽ تي وينل سڀ جو سلامي. پوءِ ڪي ترس کائي ڪجهه وٺائي وڃن. ڪي پاڳوند مون سان پٺ تي ويهي روح رهاڻ ڪن. مير صاحب ته مون سان ڪچهريون ڪندو هيو، سائين هو وزير ته نه هيو. مون جيان قلندر جو فقير هيو.

قبرن وچ ۾ لپتندي، سچل جون ٻه ستون ياد آين. ”مين پي اک خيال هان اور لپ سان نال خيال دي.“ خيال جي اڏاڻ به عجيب آهي. ٻنهي جا نقش آڏو اچي اُڀريا. اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. اچرج ۾ اچي ويس. ستن سالن ۾ هي پهريون دفعو هيو جو اکيون آليون ٿيون هين. مون ته سمجهيو هيو ته اهي نئن ۽ ناليون هميشه لاءِ خشڪ ٿي چڪيون هيون. پر نه هيلي. اڄ اکين کي ڪو مرمر پيو هو. ڪي حياءُ جا ڳاڙها پاڇي پچل هئا. شايد اوڀل سويل ڪنهن ڪم اچڻ لاءِ. شڪرانو ڪيم ته اڄ يلڪن جي پياس ته ٻجهي. ٿڌڪار ٿيندي اکين ۾ آرس آيو. اُجهايي جي آس اُڀري. ائين اک لڳي ويئي. ڪنهن سرباٽ تي سجاڳي ٿي. سامهون واري قبر پٺيان ڪو اکين جو معصور جوڙو مون کي چٽائي ڏسي رهيو هو. آءُ اک ٽيٽ ڪري ڏسندو رهيس. چانهه ڪري چپ هنيو. ڄڻ ڪنهن اگهو نند ۾ هيم.

ڏنر ته هڪ معصور ٻارڙو هيو. جو پير پير ۾ ڪٽندي اڳتي سرندو ٿي آيو. ويجهو اچي منهنجي پانهن ۾ ٻڌل گهڙيءَ کي گهوري ڏسندو رهيو. پوءِ پنهنجو ڪن ويجهو آڻي سندس ٽڪ ٽڪ کي غور سان ٻڌندو رهيو. ائين اوچتو منهنجي اڌ کليل اک تي نظر پئجي ويس. گهٻرائجي ڪسڪڻ جي تياري ٿي ڪيائين. مون مرڪي کيس پيار سان چيو ته ”ڇو نه. فقط آءُ آهيان. ڇو نه-بيبه-بيبه ته توکي اها سوني دٻلي کولي ڏيکاريان-جنهن سان تنهنجي دلچسپي آهي-ان ۾ گهنڻي به وڃندي آهي.“ ٻار بيهي رهيو، نهايت سنهي ۽ سٻاجهڙي آواز ۾ چيائين، ”مون کي سمجه نه ٿي اچي، مون کي ته ڪنهن ٻار جي پوءِ آئي، تڏهن ته هتي آيس، پر تون ته وڏو ڪو ماڻهو ٿو لڳين. مان توکي اڳ به قبرستانن ۾ ڏٺو آهي. شايد تون ۾ ڪي ٻاراڻيون ڳالهيون آهن. نه ته ماڻهو اسان ڄامڙن کي ڏسي نه سگهندا آهن. آءُ ٻار نه آهيان، پر ڄامڙو آهيان جن کي

اوهان جن پوت سمجهي ڊڄندا آهيو. منهنجي عمر ڇهه سؤ سال آهي. هيءَ مڪلي پڻ منهنجي سانڀر ۾ ڪيئي دفعا آباد ۽ برباد ٿي. ڪجهه عرصو اڳ هتي مها ڪاليءَ جو مندر هو. انساني پليدان جو مرڪز هيو. پر تون اهو ته ٻڌاءِ تنهن جي سوني دٻليءَ ۾ ڇا آهي؟ ان ۾ ضرور ڪو جانور يا جيت بند ٿيل آهي. مون کي سندس دل جي ڌڙڪڻ ٻڌڻ ۾ آئي.

”جو آواز توکي ٻڌڻ ۾ آيو اها وقت جي ڌڙڪڻ هئي.“ وقت ڇا آهي؟ اها نه مون کي خبر آهي ۽ نه وري ڪو ٻيو توکي ٻڌائي سگهندو، ته وقت ڇا آهي؟ چون ٿا ته ٽن شين جو ٺهيل آهي. حال، ماضي ۽ مستقبل. وقت سدائين پيو هلي. نه اٿس ننڊ نه آرام. سدائين ڪن ۾ ساڳيو اکر پيو اُڇاري. ”تو کي خبر آهي ته وقت ڇا ٿو ٻولي؟“ افسوس. هائو. هر پل ۽ هر گهڙي ياد پيو ڏياري ته تنهنجي وهي وهندي ٿي وڃي. ڇاڻ تون جهور پوڙهو ٿي مرندين.“ پر ڄامڙا وڃڻ کان اڳ اهو ته ٻڌاءِ. توکي موت جو ڊپ ٿيندو آهي؟ خوف! موت کان؟ پر اهو موت آهي ڪهڙي بلا؟ ”موت آهي اها گهڙي جڏهن تنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ بند ٿي ويندي. تنهنجي جسمر جي مشين بيڪار ٿي بيهجي ويندي. تنهنجا خيال ۽ خواب ختم ٿي ويندا. تنهنجي جياپي جي جوت، ڏيئي يا مور بتيءَ جي لات جيان آخرين هڏڪي ڏيئي ۽ سڌڪو پري گل ٿي ويندي.“

ڄامڙو کليو ۽ چيائين ته ”اها سموري بڪواس تنهنجي دماغ ۾ ڪنهن پري آهي. ان سوني دٻليءَ کي ڪن نه ڏئي. حال ماضي مستقبل، اهي سڀ ڏيکيءَ جا ٺاه آهن. ڏسين ڪونه ٿو ته سڀ ساڳي ڳالهه آهي. جو رستو پٺتي ڇڏي آيو آهين اهو آهي ماضي. جتي ويٺل آهين اهو آهي حال. اڳين وڪڙ کان پوءِ جو موڙ ايندو اهو آهي مستقبل. پڪ ڇاڻ ته دٻليءَ وارو توسان چرچا ڪري پيو توکي ڊيڄاري. ان دٻليءَ کي درياه داخل ڪر ته اهو شيطاني روح به غرق ٿئي، جو منجهس وائيل آهي. خبردار جو ڪڏهن ان جي چوٽ تي ڀروسو ڪيو اٿئي. جهت ڪن تون سمهي پئو. جڏهن توکي ڄاڳ ٿيندي ته نئون سج اُڀرندو. تون پوءِ صاف ڏسي سگهندين. پر هتي اڄ ڇا لاءِ آيو هئين؟“

مون ساڻس احوال اوريو. کيس ٻڌايم ته اسان جي ديس جا ٻه

امله ماڻڪ لاڏاڻو ڪري ويل هئا، جن ۾ هڪ هتي دفن ٿيل هيو، اڄ سندس چاليهه هيو. ٻيا ماڻهو به اچي هتي مڙندا. آءُ انهن گڏ فاتح پڙهڻ ۽ ڪلمي جو ثواب بخشڻ آيو آهيان. ”اهي ماڻهو اوهان جو ڪجهه ڪئي ويا آهن؟ يا ڪو اهڙو ڏوهه گناهه ڪري ويا آهن جو نوبت بخشڻ ۽ بخشائڻ تي اچي پهتي آهي؟“ ڄامڙي پڇيو. ”هرگز نه“ مون رڙ ڪري چيو. ”بلڪل نه. ويندي به سندن پيئي هٿين خالي هئا. نه وري ڪو هنن ڪو قصور ڪيو. هو ته پيئي معصور ۽ مسڪين ماڻهو هئا، هنن لاءِ ڪنهن جي دل ڏکڻ به ناممڪن هئي، هڪ نفيس ۽ نازڪ دل اديب هيو ۽ ٻيو فقير تن قلندر. توڙي جو ڄاڻي ڄم کان مير ۽ امير هيو.“ پوءِ تون کين ڇا ڏيڻ يا بخشڻ آيو آهين؟ تو وٽ آهي ڇا؟ تو وٽ ته ڇڪل گل به پيٽا لاءِ ڪونه آهن. ڇا پنهنجي مايوسي ۽ نراسائي مٿن مڙهڻ آيو آهين؟“ آءُ لاجواب ٿي ماڻ ۾ رهيس. وري جهٽ رکي ڪوڙ ڳالهايم ته آءُ سندن دعا ۽ آسپس وٺڻ آيو هيس. ”سندن جئري به ڪڏهن تون وٽن وٺين؟“ نه. منهنجي ساڻن ڏيڻ ويٺ ضرور هئي. پر ياريءَ جي حجت ڪانه هئي. البت ٻنهي جي وڏن مربي پائرن سان منهنجي نيازمندي ۽ گستاخي هئي. پر سانگي سان جڏهن به ساڻن ملاقات ٿيندي هئي ته آءُ کين جهڪي ادب ۽ اخلاق سان ملندو هيم. ”ڄامڙو حيرانيءَ سان مون کي ڏسندو رهيو. ڇٽڪ آءُ چريو هيس. ڪجهه پريرو ٿي پٺيرو پوئتي پرڪندو رهيو. وري ڇٽ ڪجهه اوچتو ياد پيس. پيٽ کي هٿن سان جهلي زور سان تهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. ”موت! واه جو ڳالهه ڪئي اٿيئي. اهڙو گپوڙو مون ڪڏهن نه ٻڌو. موت! ايڏو ڪوڙا حضرت سليمان جو قسمر. اوهان، لنگور ۽ باندر اسان ڄامڙن جي پيٽ ۾ ڪيترا نه احمق آهيو.“ کلڻ بند ڪري ڳنڀير ٿي چوڻ لڳو. توهان واري دنيا ۾ آهي مانڏاڻا متل. اوهان وٽ نه آهي صلح نه سانت. وتو تا مک جيان سدائين منهن مٿو پٽيندا. او ڍڳا ڪن کولي ٻڌ. جنهن کي اوهين چڻو موت. اهو ته آهي هڪ پردو. رڳو چولو مٽائڻو. هڪ پلڪ اک ٻوٽي وري اک پٽي آهي. جئن رات کان ڏينهن ۽ اوندهه کان سوجھرو ٿيندو آهي. جن ٻنهي چئن جي تو ڳالهه ڪئي آهي ته هو هميشه ٻار ٿي رهندا. تو جيان پپ ڪراڙا نه ٿيندا. هو گلن

جيان سدا بهار ۽ ٽڙندا رهندا. تون وڃي پنهنجو فڪر ڪر، اوهين سڀ آهيو انتا ۽ ٻوڙا. اوهان کين نه ڏسي سگهندا. جي کين پستو اٿو ته پنهنجي دل کي کير پياڪ ٻار جيان معصور رکو، چڱو. هاڻي خدا حافظ. مون کي گهڻو پري پهچڻو آهي. تون به اک پٽ. کانو سج مٿي چڙهي چڪو آهي. خواب لهندڙ. خدا حافظ.”

اک کليمر ته واقعي سج ڳپل مٿي چڙهي چڪو هو. تڪڙيون پرانگهون پريندي رست هائوس ڏانهن وڪ وڌاير. جتي مخلوق اڳتي گڏ ٿيل هئي. سڀ سرگس جي صورت ۾ روانه ٿياسون. هڪ وزير صاحب جلوس جي اڳواڻي ڪئي. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي مقام ۾ پهچي سڀني ڊر پٽيو. مزار تي گلن جون چادرون چاڙهيون ويون. ڪن فوٽو ڪڍرايا. ڪن چادرون چاڙهي پنهجو نالو ڳڻايو. جيئن وهانو ۾ عورتون جوڙا پوتا جٽائينديون آهن. قاسمي صاحب مغفرت لاءِ دعا جا هٿ کنيا. آءُ هجوم کان ڇڄي مقام جي ڪنڊ ۾ وڃي ڀرپرو بيٺم. پنهنجي ليکي مرڪندو ۽ مشڪندو رهيس. پنهنجي ڪلهي تي ڪجهه محسوس ڪري ڪنڌ وراير. ڏنر ته سائين سهڻي ۽ سفيد لباس ۾ پنهنجي دستوري مرڪ سان مشڪي رهيو هيو. منهن جي ڪن جي پاپڙيءَ کان جهلي چيائين ”ته ڏاڍو لڄو آهين. تون ڪڏهن به نه سترندين. تون آهين لنگهو. متان هاڻي وتين هوڪا ڏيندو ته تو مون کي ڏنو. ماڻهو آهن ئي پنچري جا پوڄاري. توڙي جو پکي وڃي اڏامي. هي تو جيان مٿي ٿوروئي ڏسندا. هي وتندا ڌرتي تي ڳوليندا. ڇڻ ڪا شيءِ وڃائي اٿائون.“

خواب هيو يا ساڀيا؟ اها خبر خدا کي. پر ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو؟

شانتی امان

قدرت جڏهن به ڪنهن انسان کي جڳ جهان ۾ "سرخرو" ڪرڻ لاءِ چونڊيندي آهي ته ساڻس پلايون پال به دل و جان سان ڪندي آهي. سڀ کان اول مٿس اها نوازش ٿيندي آهي ته کيس پڙيانگ ويرانِيءَ جي ڪنهن گمنام گهراڻي ۾ جنم ڏنو وڃي. پوءِ وري ستت ئي ان ابهر کي سندس اجهي آسري، پيءُ ماءُ جي چچر ۽ ڇانوڻ کان نراس ڪندي آهي. تنهن کان پوءِ ٻار جي باقي تربيت شروع ٿيندي "غربت جي مڪتب ۾". جئن پلي هو ڏک ڏوجهرن، بک بيماري ۽ سردي گرمي سهڻ واري سائنس جو علم پرائي، مر پڙ ٿئي. اهو قدرت جو اثر اصول آهي ته هوءَ پرائي کي پلائي جو ڪچو مال ڪري ڪتب آڻيندي آهي. اهڙي ڦڏي ۽ ڏچي واري سڪيا ڏيڻ ۾ سندس نيت صاف ۽ شفاف هوندي آهي. توڙي جو سندس شروعاتي پير ڏنگا، اڻانگا ۽ اڍنگا هوندا آهن. پر آخر ڪنهن موڙ تي اچي پوءِ قدرت، ڦڙتي کائي، دائي مائيءَ جيان پنهنجا رت ٻڏا خوني هٿ ڌوئي پوئي، سندس جهولي "سڦلي ۽ سڄائي" زندگيءَ سان سائي ڪندي آهي. تهاڻ پوءِ اها مثالي زندگي، سموري انسان ذات لاءِ هڪ سنئين سڌي ۽ سوجهري واري واٽ ٿي پوندي آهي. جنهن لاٽ جي ڏس ۾ هر پانڊيٽو پنهنجي گينواري زندگي سنواري ۽ توڙ رسائي کيس ڪارگر ۽ سڪارتو ڪري سگهي ٿو.

شانتی امر جي هن دنيا ۾ داخلا به هوبهو ائين ٿي. راجپوتانا جي جهالا واڙ واهڻ جي هڪ مسڪين راجپوت گهراڻي ۾ جنم ورتائين. يارنهن مهينن جي هئي ته پيءُ لاڏاڻو ڪري ويس. پوئين پنجن سالن جي مس ٿي ته ماءُ به موڪلائي ويئي. نانيءَ پنهنجي ڏڪندڙ هٿن ۾ ڏوهڻيءَ کي سنڀاليو. پاليو. پر اها پوڙهي به ڏيءَ جي مٿي ويئي هئي حياتيءَ کان رڻي. مٿان پرلوڪ کان آيس نياپو ته اُتي ڪڙي ٿي. پرڏيهي پيڪن ۾ وڃي دم پٽيائين. اهڙي نموني شانتی هڪ پيٽلي گهاگهر جيان هڪ بازوءَ کان ترڪي ٻئي پاڪر ۾. ٻي هنج کان ڪسڪي ٽئين منجهه رسندي رهي. پر

هاڻ ته نه اُهي هٿ رهيا ۽ نه ڪا هنج. سنسار جا سڀ سهارا اُسهيا چڪا هئا. ايشور جي عجيب مايا هئي. عجيب ته شانتي پاڻ به هئي. جنهن وٽ ٿي ويئي ۽ جنهن هنڌ ٿي ويئي اتي ”اوم شانتي“ چانهجي ٿي ويئي. نانيءَ وٽي شانتيءَ لاءِ جهالاواڙ ۾ باقي ڪو مت مائٽ پائجي نه بچيو جو سندس پرگهور لهي يا پالنا ڪري. آخر سندس ماسيءَ کي ننگ پيو جا احمد آباد (گجرات) ۾ رهندڙ هئي. تنهن کيس وٺي آئي پاڻ وٽ گذر هاريو. ان وقت شانتيءَ جي عمر بمشڪل ست اٺ سال هئي. انهن ڏينهن اها عمر محنت مزدوريءَ لاءِ مناسب سمجهي ويندي هئي. آخر شانتيءَ هڪ مزدور لوڪ گهر جي يتيم چوڪري هئي. ڪو وارثن واري سڪيلڌي ٿوروئي هئي جو ويهي پينگهه لڏي يا گڏي گڏن سان ڪيڏي! سندس مامي پاڻ به هڪ مزدور عورت هئي. ۽ پنهنجي ”ڏهاڙي“ ڪمائڻ گڏ مزدورن واري ساٿ جي سرگرم ورڪر پڻ هئي. هن شانتيءَ کي گهر ۾ اڪيلو ڇڏڻ مناسب نه سمجهيو. ان ڪري کيس صبح جو اسڪول تعليم لاءِ، ۽ شام جو ڪپڙي اٿڻ واري ڪارخانه ۾، ٻين پورهيت چوڪرين گڏ، ڪم ۾ رنيائي ڇڏيائين. جڏهن شانتيءَ عمر جي يارنهن سال ۾ پير رکيو ته سندس تعليم پنجن درجن تي پهچي وئي. هاڻ هوءَ ان لائق اچي ٿي هئي ته ڪارخاني ۾ اٿڻ جو اڪيلي سر ٺيڪو ڪئي، هڪ پخته مزدور جيترو اڃورو ڪمائي سگهي. ٺيڪي جي پورٽ ۾ کيس ۱۲ ڪلاڪ لڳاتار ڪم ڪرڻو ٿي پيو. انڪري وڌيڪ پڙهائي مشڪل هئي. آخر محنت جي مزدوري به ته تڏهن اوج تي هئي. چوڏهن آنا ڏهاڙي! اهو برڪت وارو پلارو دور هيو، اڪيلي سر لاءِ ۱۴ آنا گنج هئا. اڃان به عباسي هئي.

هاڻ امان شانتي پنهنجي ڏندين ڏاند تي چڪي هئي. هوءَ هڪ هنرمند ڪاريگر هئي. پنهنجي حصي جي ڪم نپٽائڻ کانپوءِ ٻين مزدور عورتن جو هٿ پڻ وٺائيندي رهي. اهڙي آچار ٻين گهڻن ڪمزور ۽ بيمار پورهيتن لاءِ اڀل ثابت ٿيندي رهي.

مزدوريءَ کيس هڪ عجيب شڪتي بخشي هئي. جنهن جوهر کي هن ٻين بدنصيب پيئرن جي سھائتا ۾ سڙائڻ بهتر ٿي سمجهيو. آخر به ته هڪ تجربڪار ماسيءَ جي سکيا هيٺ هئي. سندس ماسي هاڻ پيڙي ورڪر يونين جي نائب صدر هئي. شانتيءَ کي پورهيت عورتن جي سار سنڀال ۽ سندن تحريڪ ۾ ڀرپور بهرو وٺڻ لاءِ همٿائڻ جو سهرو سندس سر

تي هيو. شانتِيءَ پاڻ به پنهنجي وسان گهٽايو نه ٿي. پر اُتلندو پنهنجي وت کان وڌيڪ ٿي آدم ڪيو. ڏينهن جو مزدوري، رات جو گهرو رڌو پڪو ۽ پانڊا باسٽ مائجڻ. موڪلن وارا ڏينهن عورتن جي آڻڻ ۾، پينرن جي پلائي لاءِ اڻ ٿڻ، ۽ رٿن کي عملي جامون پهراڻڻ وارا پروگرام.

۱۹۳۹ کان ۱۹۴۳ع وارو چار ساله عرصو پاڻ ساڳي سانتيڪي طريقي ۽ دستوري مشغوليءَ ۾ گذاريائين، سواءِ ٽن خاص واقعن جي. جن بدولت ماسي پاڻيڇي پنهي جي مائٽي زندگين کي نت نئين ور وڪڙڻ سان روبرو ٿيڻو پيو. اهي ٽيئي موڙ هڪ ٻئي پٺيان، هر هڪ في سال سوا جي وچوٽيءَ تي آيا. معلوم ٿيڻو چڻ قدرت پنهي جي قسمت جو ٿيڻو پئي، لايو سجايا ڪري، سندن جوڙا ميڙا ٿي رچايا. هونئن به انسان کي، خالي پيلي، اجائي ۽ سڄي سوچ آهي ته جيڪر انسان، نه ڪنهن جي ڪڏهن ڪاڻ ڪڍي ها ۽ نه ڪنهن جو ڳجهو ٿئي ها، مورگو ڪوشش ڪري ڇمي به ها ته بنان پيءُ ماءُ جي. پائهرتو ۽ ”اڀي مدد آپ“ اصول تي. خير. ۱۹۴۱ع ڌاري پنهي گڏجي اسلام قبوليو. نئين ترتيب ۾ ماسي، ”مائي امينه“ بڻجي ويئي ۽ امان شانتِيءَ کي مائي ”زيب النساء“ سڏيو ويو. سندن حالتن پٽاندڙ اهو هڪ لازمي فيصلو هيو جنهن ۾ ڪنهن لاچارِي يا لالچ کي ڪو دخل ڪونه هيو. پنهي جي رهائش آستور به پاڙي ۾ هئي، جنهن جي سڄي آبادي مسلمانن جي هئي. اُٿڻ جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ ساڻي گهڻو ڪري هئا ”سنڌي واڙي“ جا ڪوري، جي سڀ مسلمان هئا. پورهيت تحريڪ ۾ پڻ گهڻائي مسلمان ورڪرن جي هئي. ان کان سواءِ نه ڇڙو احمد آباد شهر ۾ سموري گجرات صوبي ۾، صدين کان وٺي مذهب جو تعصب ڪو نالي ماتر پئي رهيو آهي. مسلم حڪومتن وٽي هندو حڪومتن به ساڳي رواداري قائم رکي. سومناٿ پٽن ۾ جڏهن هڪ مسلمان واپاريءَ ”منجيني“ (مسجد) ٺاهڻ لاءِ فقط اجازت گهري ته هندو رياست طرفان اها سرڪاري خرچ تي ٺهرائي ڏني ويئي.

۱۹۴۲ع جي آخر ڌاري مائي امينه جي شادي ٿي گذري، جنهن ”جوتا جي ڊاءِ“ ۾ گهوت ڪنوار ٻئي نفعي ۾ رهيا. توڙي جو ”عشق“ يا پنهنجي ”پسند“ جي شادي هرگز نه هئي. مزدورن جي زندگيءَ ۾ ”عشق ۽ پسند“ جون عياشيون ڪٿي؟ ڪنهن نڪمڻي پوڙهيءَ جون دوربين اکيون تاز ۾ هيون. پيچ ته هونئن به پوڻو هيو. باقي بهانو گهرو هيو جو پوڙهيءَ پيدا ڪيو. ڪٿي چئجي ته قدرت کي به دليون ملائيون هيون. آخر قدرت

به ته قديمي جڳ جي ڪراڙي آهي ۽ ڪم به اڪثر اهڙين امڙين وارا اٿس. پر پوءِ الاجي ڇو، ڪڏهن ڪڏهن مائيلي ماءُ واري اماڙي ڪٿي ڪيڍ پوندي آهي. خير پئي ڌريون اڏيڙ عمر جي ڏاڪي تي پير رکي چڪيون هيون. ڇڻ ٻنهي هڪٻئي جي ڳولا ۾ عمر گنوائڻي هئي. شادي سادي نموني ٿي گذري. آخر غريب جي شادي هئي. پورهيتن جي فرقي ۾، زر زبور ۽ ڏاج ڏيڻ جي ڪو سوال ئي ڪونه هيو. گهوٽ کي خالي رسمي ”هان“ ۽ ڪنوا رکي حياءُ واري ”هون“ ڪرڻي هئي. امين ڪا وڏ گهراڻي ”وني“ ته نه هئي جو تڪساد ٿين. جيئن اڄڪلهه اسان وٽ پيا تماشا ٿين.

اڳ ۾ ته ڀڄن خانداني شجره. متان گهٽ ذات سان پلڻو وڃڙي وڃي. ڀائي ذات ته آهي الله جي. باقي ته آهيون سڀ مائي مٽي جي اولاد. پوءِ وٺن جائداد جو جائزو. تهاڻ پوءِ لڳن ڏاج جي ڏي وٺ لاءِ تازيون. آخر ۾ اچي صدقي جي پڪرن گهوٽ ۽ ڪنوار جو وارو. قصو ٺهي نه ٺهي، وٽ رنگت ڪي. خير ڳالهه هئي مائي امين جي شينهن ڪلهي چڙهڻ جي. آءُ پنهنجا پٽڻا پٽڻ ۾ لڳي ويس. ڪنهن ماڻهوءَ کان پڇيو ويو ته ڇنڊ جي ڪهڙي تاريخ آهي؟ چيائين ڇنڊ جي ته خبر نه آهي. پر دال جي تيرنهن تاريخ آهي! جنهن کي جهڙي جهوري لڳل هجي!

آستوريه محلي ۾ مائي امين جي گهر آهون سامهون هڪ ٽيلرنڱ شاپ هئي، جنهن جو مالڪ جهونو سياسي جوڳي هئڻ گڏ پاڙي جو پريو مڙس پڻ هيو. پنهنجي مربي پٽ جي شادي خان آباديءَ لاءِ ڪافي فڪر مند هيو. پر کيس سياست کان ئي فرصت ڪانه هئي. شاديءَ جو خوف ڪير ڪري؟ هن، مهل ۽ موقعو ڏسي مائي امين سان پنهنجي پٽ لاءِ شانتيءَ جي ٻانهن گهري. مائي امين کيس هن شرط تي دلجاءِ ڏني ته ”داعي مدعي“ لاءِ هڪٻئي کي ڏسڻ لازمي هيو. ڇاڪاڻ ته شانتِي هاڻ جواڻ جمان هئي ۽ پنهنجي وات وڪيل هئي. مزدورن لاءِ پردي جو ٻنڌن ته هيون ڪونه. پر گهوٽ موقعي تي موجود ئي نه هيو. هو ڪراچي ۾ هڪ برڪ سياسي اڳواڻ جي حيثيت جو مالڪ هيو. انڪري هي ضروري سمجهيو ويو ته کيس ڪنهن بهاني احمد آباد گهراڻي معاملو طئه ڪيو وڃي. جنهن موقعي لاءِ ڪو گهڻو عرصو ترسڻو نه پيو. ۱۹۴۳ع جي مارچ مهيني ۾ ڪارخانه جي مزدورن پنهنجي ساليانه جلسي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ کيس خاص دعوت ڏيئي گهرايو. اهو خوش قسمت انسان هيو، سيد جمال الدين بخاري. جو سنڌ ۾ ”ڪامريڊ بخاري“ جي نالي سان مشهور آهي.

ڪانفرنس ۾ شامل ٿي ڪامريڊ بخاريءَ هڪ نهايت ڏونهين ڌار تقرير ڪئي. ماڻهن تائين جي ڦهڪن سان سندس خيالن جي آجيان ڪئي. ڪراڪيدار نعرا بلند ٿيا. پوءِ جڏهن خاموشي ٿي ته شانتِي هميشه لاءِ سندس پٺاري پئجي ويئي.

ڪامريڊ بخاري، انهن ڏينهن هڪ ”پرندڙ جبل“ هيو. سندس مُڪ ڪون سدائين ڪانڊا ٿانڊا ۽ آڳ جا آلا نڪرندا رهندا هئا. ان وقت جي ۴۳ سال جي عمر ۾ ئي درجن سالن کان وڌيڪ عرصو جيل کاتي چڪو هيو. اهڙي جلائي جوان جي جياپي لاءِ شانتِي نه فقط سندس دل وٽان هئي. پر سندس گائمي دڪي دل لاءِ ”ياقوتي“ جيان هڪ ٽڪ علاج پڻ هئي. ۱۹۴۳ع جي مئي مهيني ۾ شانتِي پنهنجي ور جي همراهيءَ ۾ لڏي پلائي اچي ڪراچيءَ پيڙي ٿي. ڪامريڊ بخاري سرخ پارٽيءَ جو روح روان اڳواڻ هيو. سندس گهر دفتر هڪ ۽ ساڳيو هيو. جو بندر روڊ تي لائيت هائوس سٺيما لڳ هيو. پر گهر جو فقط نالو هيو. اُتي وڻي لاءِ اوطاق به هئي، ورڪرن جي سکيا جو مرڪز ۽ پارٽي ڪاروبار جي آفيس پڻ. شانتِيءَ جي اُتي هن ساري اداري کي هڪ سگهري گهر جي وٽس ملي ويئي. سڀ ورڪر جي آڳ فقط چڙوچڙ گاڏا هئا اُهي هاڻ گهر پاتي ٿي ويا. ملباري هوٽل جي سنگل سالي بدلي هاڻ گهرو ٻوڙ ماني ملڻ لڳي. بخاري صاحب جو آڳ جمعي جمعي تي ڪپڙا بدلائيندو هيو هاڻ روزمره اڇا ڌوئل ۽ استري ڪيل جيا پائڻ لڳو. هي پهريون دفعو هيو جو پارٽي آفيس ۾ پورهيت عورتون اچڻ وڃڻ لڳيون. گهرو پورهيت عورتن جي الڳ ۽ ”آيا“ ماين جي جدا يونين ترتيب ڏني ويئي. سندن اڳواڻ شانتِي هئي. شانتِيءَ جي دستوري محنت مزدوريءَ ۾ ڪا ڪمي نه آئي. اُتلندو سندس ڏميوارين ۾ واڌارو ٿيو. آڳ کيس محنت جو اجورو ته ملندو هيو. هاڻ ته سڄي اتالي کي ڦوڪت ۾ پالڻو ٿي پيو. بخاري جهڙي اڻ گهڙئي ڪاٺ ۽ اُتر وهڙي کي ”وهو“ ڪڍڻ ان کان الڳ معاملو هيو. جي به گهڙيون ڏينهن ۾ کيس وافر ٽي مليون، اهي وري يونين سازيءَ ۾ خرچ ٿي ٿيون. آڳ خالي پيٽ جي پڇاڙڻ هئي ۽ هاڻ ته سڄي ٿر جي چڻ زرخريد ٻانهي هئي. زندگي ساڳي ئي بار ڏوئيندڙ ڍور واري هئي پر پاڇاري بدلي رهي. پوءِ ڪڏهن گاڏيءَ ۾ ته ڪڏهن گهاٽي ۾.

منهنجي امان شانتِيءَ سان ڏيٽ ويٺ اول اڃ کان ۳۶ سال آڳ ٿي. جڏهن آءُ تازو جيل کان چوٽڪارو حاصل ڪري ڪامريڊ بخاريءَ جي

ڪٽنب (Commune) ۾ شامل ٿيو هيس، جتي منهنجي انهن نوجوانن سان پڻ شناسائي ٿي، جي صحيح معنيٰ ۾ انسانيت جا علمبردار هئا ۽ جن پنهنجي پوري زندگي هاري ۽ مزدورن جي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. روزانه، سونپيل ڪم جي پوئواري بعد، دفتر ۾ اچي، ڪامريڊ شانتيءَ اڳيان ماني کائڻ لاءِ پلتي ماري ويهندا هئاسون. پوءِ امڙ شانتِي جي هٿن جا تازا پڪل ڦلڪا اسان جي چهر پيٽن ۾ ڌڙا ڌڙ پوندا رهندا هئا. منهنجي لاءِ هي پهريون ڀيرو هيو جو هڪ اهڙي خاتون سان واسطو پيو هيو جنهن جي جسمر تي نه هيو ڪو ڳهه ڳهڻو ۽ نه ڪو هار سينگار جو ميڪ اپ. سادگي ئي سهي پر ڪو پانهن ۾ ڪنگڻ يا نوٽ ۾ چوڙو، ڪا چيچ ۾ منڊي يا چلو، يا ڪو ڪن ۾ والو؟ ڇڙو الله جو منو نالو. بدن تي جوڙي ڪپڙي جي. سفيد ساڙهي ۽ پيرن ۾ چاڪڙي. اڄ ڏينهن تائين مون کيس سدائين اهڙي سادي صورتحال ۾ پئي ڏٺو آهي. جهڙو ان زماني ۾ پهرين ڏينهن ڏٺو هيم. هاڻ فقط فرق هي آهي ته سندس مٿي جي وارن ۾ اڇاڻ وڌيڪ ٿي ڏسجي. ٿي سگهي ٿو ته اهو سندس سفيد ساڙهيءَ جي رنگ جو تاثير هجي جنهن جو هڪ پلڙ ورائي مٿو ڍڪيندي آهي.

۱۹۴۶ع جي آخر ڌاري ڪامريڊ بخاريءَ کي گرفتار ڪري جيل ۾ واڙيو ويو. جا ڪا وڏي يا خاص ڳالهه نه هئي. ڪامريڊ لاءِ جيل ويڃڻ اهڙي رواجي رسم هئي جهڙي ڪنهن سهاڳڻ لاءِ ستاواڙي تي پيڪي گهر پهچڻ. پر سندس اک ۽ هاڻ جي جيل ياترا ۾ خاصو فرق ڦير هيو. اڳ ڇڙي چانڊ هئڻ ڪري جيل ۾ ويڃڻ هڪ وٽڪيشن هئي. هاڻ ٻي ڳالهه هئي. پٺيان شانتِي ڇڏي آيو هيو، اها به ٻن معصوم ٻارڙن سوڌي. وري وٽن گذاري لاءِ راشن پاڻي هڪ هفتي جيترو به مس هيو. پارٽي ورڪرن ۾ گهڻا اڳيئي باندِي ٿي چڪا هئا. باقي جي رهيل هئا آهي پاڪ سڃا ۽ الهڙ نوجوان جي پاڻ اتي تي چٽي هئا. شانتِي پورهيو ڪري پيٽ پالڻ جهڙي به نه هئي. هڪ ٻار ٿڻن تي ۽ ٻيو بانڙن ۾. چار پنج مهينا ته لڳي ٿيبي تي ۽ ٻين جا ٿانوَ مائجيندي گذر سفر ٿيندو رهيو. پر آخر ڪيستائين؟ هي برابر آهي ته ڪن همدردي ۽ هڏ ڏوڪي ماڻهن ڪامريڊ بخاريءَ لاءِ جهولي ڦهلائي چندا ڪنا ڪيا. پر اها رقم هنن پنهنجن ضرورتن جي پورٽ لاءِ جمع ڪئي هئي. پوءِ ڪي پٺن الله جي نالي ۾. هنن جاوا ڪيا ڪامريڊ جي نالي ۾. آخر اهو ڪئن ثابت ڪيون ته اسين

بنيادي طور تي چور ۽ ڳنڍي چوڙ قوم آهيون. شانتني پن باهين وچ ۾
 ڦاٿل هئي. هڪ ٻارن ۽ پنهنجو قوت گذران ڪرڻ ۽ ٻيو ڪامريڊ کي جيل
 کان ڇڏائڻ لاءِ جدوجهد. پوءِ شانتنيءَ هتي ٻار، گهڙو پريندڙ عورتن جيان،
 هڪ هنڌ تي ٻيو ڪلهي تي، ڪڍي سرڪاري آفيسن جا چڪر ڪائڻ
 شروع ڪيا. ڪڏهن وڏي وزير پير الاهي بخش وٽ ڪڏهن چيف
 سيڪريٽري اين اي فاروقي ۽ ڪڏهن سيڪريٽري داخلا هاشم رضا وٽ.
 سندس درخواست به عجيب هئي. ”مون کي ٻارڙن سوڌو جيل ۾ ڪامريڊ
 سان گڏ رکيو وڃي. يا وري سرڪار خرچ پري ڏي.“ ٻيئي ڳالههون ڳوريون.
 سرڪار کي ڪهڙي خبر ته ڏوهاري به پڇڙيوال ٿيندا آهن ۽ سندن ٻارن کي
 به جيئڻ جو حق حاصل هيو!

سڄا سارا ايڏائي سال شانتني انهن ڏڪن ٽاپن ۽ در در جي رولڙن
 ۾ رهي پر کيس ڪنهن لاءِ به ڪا شڪايت ڪانه هئي. ڏک سک ته هونئن
 به زندگيءَ جو ڏاج هئا. ڪو انسان غم کان واندوئي ڪونه هيو. پر هتي
 ته بادشاهه گڙديءَ جو دور هيو. پوري ملڪ ۾ مانڌاڻا متل هيو. ڪروڙها
 ماڻهن جي لڏ پلاڻ جاري هئي. هر طرف ڦرلٽ، رتوڇاڻ ۽ انساني ڪوس
 عمل ۾ هيو. شانتنيءَ جي مشڪل ته هئي فقط رواجي گذران جي. ڪجهه
 ڏينهن بعد پارٽيءَ تي بندش وڌي ويئي. دفتر سيل مهر ڪيو ويو.
 ڪامريڊ بخاريءَ کي ملڪ دريدر ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو. قاضي فضل
 الله جي ڊڪ ڊوڙ ۽ سندس ضمانت تي ڪامريڊ کي جيل کان آزاد ڪيو
 ويو. پر سندس ڪراچيءَ جي حدن ۾ داخلا تي بندش وڌي ويئي. چوڻي
 آهي ته هجيئي ناڻو ته گهر لاڙڪاڻو. پر شانتني پهرين عورت هئي جا
 مڙس ۽ ٻار ساڻ ڪري بنان ناڻي اچي لاڙڪاڻو وارد ٿي.

قاضي فضل الله نه فقط سندن گهر ۽ گذران لاءِ بلو پيڻي ڪيو پر
 جيسين کين مٿي ڇپائڻ لاءِ ڪو اجهو ميسر ٿئي ان وقت تائين کين پاڻ
 وٽ ۽ پنهنجي گهر ۾ مهمان ڪري رهايو. ڪجهه عرصو ساهي پٽڻ کان
 پوءِ ڪامريڊ هڪ ننڍڙي پريس کولي هڪ هفتيوار اخبار ”انصاف“ جاري
 ڪئي. ڪامريڊ ”انصاف“ اهڙي وقت ۾ جاري ڪيو جڏهن عدل واري
 تارازيءَ جا ”ٻئي پڙ“ ڇڄي غائب ٿي چڪا هئا ۽ ملڪ فقط ”ڳڻيءَ“ تي
 ٽٽي هليو.

اڄ شانتني اڻ ائينگر نينگرن ۽ هڪ نياڻيءَ جي مرڪنڊڙ ماءُ
 آهي. سڀ پنهنجي پيرن تي بيٺل آهن. اڌ عدد حڪيم ۽ ڊاڪٽر آهن يا

ڊاڪٽريءَ جي پنڌ ۾ آهن. باقي نوڪرين ۾ رڌل آهن. ٻه نوجوان ۽ هڪ نياڻي اعليٰ تعليم پرائڻ ۾ مشغول آهن. لک لائق سندس جو هفتو کن اڳ، پاڻ پير پري گهر ۾ امڙ آئي. هٿ ٻڏي التجا ڪير ته ”هاڻ ته ڪجهه آرام ڪر.“ کلي ويئي. ڇي ٻڌو ڪونه اٿئي ته ”ڏيءَ جي ماءُ گهر جي راڻي ۽ پٽن جي ماءُ نوڪرياڻي“ هاڻ ويئي پوئڻ پوئڻ جي نوڪري ڏيان. چيو مانس ته ڪجهه ڏينهن ترسي پئو ڪجهه ته ٽڪاوت ڏور ٿئي. اڪيون ڀرجي آيس. ڇي ڪامريڊ کي اڪيلو ڇڏي آئي آهيان. ائين نه ٿئي جو ڪامريڊ به ڪاوڙجي رسي وڃي ۽ مون اڀاڳيءَ کي اڪيلو ڇڏي وڃي. پوءِ آءُ ڪيئن جيئندس. مون کي تڏهن سمجهه آئي ته راجپوت عورتون پنهنجي ور وٺي ڪڇاڙي لاءِ ستيون ٿينديون هيون!

اڳ انسانيت جي پرک ۽ پرورڻ لاءِ ڪجهه ڪسوٽيون هونديون هيون. جي اڄ ڪلهه اٽلپ آهن. هاڻي آهن ماڻهوءَ جي ماپ ۽ تور لاءِ فوت ڪٿيون ۽ تارازيون. اهي به اڻپوريون ۽ ڪاڻ واريون. ان ڪري ڪري ۽ ڪوئي جي نه خبر نه چار. هرڪو ڏسي ٿو ظاهري ڏيک ويڪ کي، ٻاهرين ويس وڳن ۽ ٺٽ ٺانگر کي. يعني کوين تنهن ۽ توتڙن کي. ڏن دولت محل ماڙيون رتبا ۽ مرتبا ته آهن اچڻا ويڻا ۽ ڦرڻا گهرڻا. اڄ مون وٽ سپاڻي تو وٽ سلامي. اصل ڳالهه آهي زندگيءَ جي. ڪئن گذري؟ ڪنهن جي ڪم به آئي يا پاڻ تائين هئي پوري. اجائي وئڻ وڃي يا سڃاڻي ٿي. اهو مشاهدو ماڻهو اٿو ته پوءِ هلو ته هليون امان شانتيءَ وٽ. جي سندس ماڻهڻي اکين ۾ ليئو پائي سگهو ته اڃان به چڱو. اهي ئي نمائندا آهن. جن پاڻ کي ۽ پنهنجي فرض ادائيءَ کي سڃاتو. سڀ ڪجهه صبر سان سهي هر نينهن جو ناتو نباهيو. نباه ڪري پاڻ کي موڪيو. پري واه جو پاڻ ملهائيو. امڙ توتي سلام- سو ٻار سلام.

بي بي دادا بچل

سونهاري سنڌ جي تواريخي شهر شڪارپور کان اٺ ميل مفاصلي تي اولهه رخ ۾، ياسين خان پناڻ جو ٻڌايل هڪ ڳوٺ آهي جو ڳڙهي ياسين نالي سان مشهور آهي. اڄ کان سو سال اڳ به هي هڪ برک ۽ وسندڙ ميونسپل شهر هيو. پر گذريل تيهارو سالن کان اُسڙ بجاءِ اجڙڙ طرف وڌيڪ لاڙو رکيو اٿس. ڪن جو هي چوڻ آهي ته واڻين ۽ وڻجارن وڻي ويرانِي وڙهي ويس. ٻين جو وري هي خيال آهي ته سر جي سيڪ تباهي آندي اٿس. ٿي سگهي ٿو ته نظر لڳي هجيس. ان قتل شهر جي اتر اولهه ڏس ۾ جتي ميونسپل جي حد اچيو ختر ٿئي ٿي، اتي پڇاڙي واري گهٽيءَ جي ڇيڙي تي، منهنجو اباڻو گهر اڏيل آهي. گهٽيءَ جي اوڀر ۾ سيدن جا ڏهاڪو کن ڪچا پڪا گهرڙا ٺهيل آهن ۽ اولهه ۾ اسين ”ڪُت خلق“ جو راڄ رهندڙ آهي جنهن ۾ سببا، حجر، پناڻ ۽ بروهين جا قبيلو اچي وڃن ٿا. سڀ گهراڻا سون سالن کان اتي آباد آهن ۽ پيڙهين کان هڪٻئي کي ڄاڻن سڃاڻن. پاڻ ۾ رک رکاوٽ ۽ ميل ميلاپ جو عالم هي آهي جو هڪ ٻئي کان الڳ گهرن ۾ رهندي به معلوم ائين پيو ٿيندو ته ڇڻ سڀئي پاڻ ۾ هڪ آڪھ جا ڀاتي آهن.

سيدن جي پاڙي ۾ رهندي اسين ڄڻ ڄاموٽ ڪو سيڪجي سيد سو ڪونه ٿيا آهيون پر سندن سدوري ڇانوڻ ۾ سک ضرور سوين ورتا اٿئون. هڪ ته اسان جي گهٽيءَ ۾ ڪو ماڻهو اٺ يا گهوڙي تي سوار ٿي ڪونه گذرندو آهي ته مبدا ساداتن جي گهرن ۾ نظر پوي ۽ سندن بي پردگي ٿئي. آڪڙجي ۽ سينو ٽاڻي گهمڻ ته ڇڏ پر گليءَ ۾ هر گذرندڙ حياءُ ۾ ائين ڪنڌ جهڪائي ويندڙ ڏسبو جو پائڻن ته ڇاڀيون وڃايون اٿائين يا گر ٿيل پئسا ڳوليندو ٿو رهي. نه وري ڪنهن ماڻهوءَ کي گهٽيءَ ۾

وڏي واڪي گارگند ڪندي يا ٻوڪڙ ڪري ڳالهائيندو ٻڌو ويندو. اهڙي ادب اخلاق جي سختيءَ سان پابندي جو ڪارڻ سيدن جي حضور شرميءَ کان به گهڻين پانگي وڌيڪ هڪ ٻي هستيءَ جو وجود هيو جنهن کي ”بي بي دادا“ يا اڃان به ”بي بي امان“ سڏيو ويندو هيو. بي بي امان اسان جي پاڙي جي بي تاج راڻي هئي ۽ نه فقط اسان جي زبان پر اسان جي دلين تي به راج ڪندڙ هئي. ٻڌا ڇا جوان، مرد خواه عورتون، سڀئي کيس ان ادب ۽ عزت جي نگاه سان ڏسندا هئا جو مان مرتبو اسان وٽ فقط مائرن لاءِ مخصوص ٿيل آهي.

بي بي امان پٺاڻي هئي ۽ دراني خاندان جو واحد فرد هئي جا اسان جي پاڙي ۾ آباد هئي. سندن اصلي نالو بي بي بچل هيو. سندس ور اسان جي سانڀر کان گهڻو اڳ راه راني وٺي چڪو هيو. مون جڏهن هوش سنڀاليو ته ستر سال کان گهڻو اڳڀرو گذري چڪي هئي. عجب اهو جو پيرسنيءَ جو ڪوبه آثار سندس حسين اوراڀن تي اثر انداز نه ٿيو هيو. سنهڙي، قدآور ۽ بيحد سهڻي، بلڪل ان نوراني حسن جي مالڪ هئي جو نيڪ ۽ پرهيزگار عورتن جي پيشاني تي سونهري صورتخطيءَ جيان جرڪندو ۽ تجلا ڏيندو ڏٺو ويندو آهي. سندس آواز سباجهڙو ۽ الله جي نالي جيان مٺو هيو. جڏهن به مون کي ”جهڙا“ چئي سڏيندي هئي ته آءُ ڄاڻي ٻجهي فقط هن لاءِ ڪن لاتار ڪندو هيس ته جيئن به ٽي دفعا ٻيهر به ان نالي سان نوازيو وڃان. پر جڏهن بي بي امان وڌيڪ ڪاوڙجي ”جهڙه جا پٽ“ ڪري پوڪاريندي هئي ته منهنجي منهن جو پنو لهي ويندو هيو ۽ پيءُ سان به رشڪ ۽ ريس ٿيندي هيس. ڄڻ ته منهنجو موروثي حق ڪسي هروڀرو ڪنهن ٻئي حوالي ڪيو ٿو وڃي.

پنهنجي گهر ۾ اسين پاڻ ۾ اٺ ڀائر هئاسون. سڀئي ڀائر خير سان مون کان هر لحاظ ۾ بهتر هئا. ڪو عمر ۾ وڏو هيو. ڪو عقل ۾ گهڻو ته ڪو افعالن ۾ چڱو هيس. سونهن ۾ ته سڀ مون کان سرس هئا. آءُ مڙوئي وصفن ۾ مار کاڌل هيس. ان ڪري گهر يا گهراڻي ۾ عزت خير ڪي هيس. پر گهر کان ٻاهر گهٽيءَ ۾ منهنجو شان ڪجهه ٻيو هيو. پاڙي جون پيرسن عورتون ته مون تان صدقي وينديون هيون. ڪنهن جي هڪري

ڌڻ ۾ ڇڏي ايندو هيم. ڪنهن لاءِ چونري کڻي ڌڻ پني ايندو هيس ڪنهن لاءِ ناس ته ڪنهن لاءِ تيل ميت وٺي سندن کوٽ پوري ڪندو هيس. بي بي امان جي خيرات واري ماني سيدن جي گهر ڏيڻ ۽ هر سانجهيءَ جو سندس ڏيئو مسيت ۾ ٻاري اچڻ ته منهنجي روز مره جو نيمر هيو. مون کي موت ۾ دعائون ملنديون هيون ته ”اڏرو ٻيڙو ٿيان.“ (جن دعائن جا هاڻ وينو ڪيتا لوڙيان، ان وقت مون کي خبر ئي نه هئي ته وڏي عمر دعا نه بلڪ عذاب آهي) باقي ٻيڙين جي پاڪرن ۽ ڄمين جو جيترو ذڪر ٿورو ڪجي ته بهتر. ناني شير ماءُ جي نسوار واري ڄمي، ماسي خانل حجامڻ جي چيڪي ميت واري ڄمي ۽ غوثل ماءُ جي خطرناڪ ڄمي، جنهن جا ٻه اڳيان ڏند ٻاهر نڪتل هوندا هئا ۽ سندس ڄميءَ کان مون کي ڏي نڪرندي هئي. پر مون کي ڦهليون به اهي منڙيون جي مون کي انهن امڙين ننڍي لاءِ ڏنيون. انهن وٺي هاڻ ته انهن ناس، ميت ۽ هٿڊن ڏندن وارين ڄمين لاءِ به منهنجا ڳل ڳٺا اٻاڻڪا ٿي اوباسيون ڏيندا ٿا رهن. پر ڪٿان آڻيان اها معصوم عمر جڏهن هر عورت ست ڏيئي ڪنڀڙائيءَ کان جهلي زوري ڄمي ڏيندي هئي ۽ وري ڪٿل سيني سان لائي دعائون به ڪندي هئي. خاص طور ماسي ڏياڻي جي ڇچ جيڏي ڇاني جنهن جي ٿڻن جي ٻيڪڙ ۾ منهنجو ساهه ٻوسائبو هيو. رب بخشيش هوءَ ڄمي به ائين ڏيندي هئي، ڄڻ بوتل ۾ ڦاٿل ٻوڇ کي چڪ وجهي ٿي ٻاهر ڪڍي.

بي بي امان اسان جي ٻچڙيوال پاڙي جي ڪوتوال ۽ لڄ پال هئي. جيستائين جيئري هئي ته ڪنهن گهر ۾ جهيڙي جهڻي جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. اڃان ڪٿي ڳالهه کون ڳالهوڙو مس ٿيندو ته بروقت اچي نازل ٿيندي. سندس آڻي متل ۽ تئل جهيڙو به ٺري بيخ ٿي ويندو ۽ سناتو ڇانئجي ويندو. الاجي کيس ڪيئن ڪڙڪ پوندي هئي. ڄڻ تي ڪي الله والا هڏي ۾ هيس. ڪنهن گهر ۾ ويٺل ويا ڏٺائين ته ننڍ سندس ڦٽندي. ڌونڪ لائي ڇڏيندي، ته بابا نياڻي اُٿاريو. ڌيءَ ڌڻ آهي. وڏي وڻ ٿي آهي. اڃان دير ڪندا ته پوءِ کيس ڪاسائي به نه وڻندو. مائٽن لاءِ باهه ٻاري ڏيندي جيسين نياڻي وڃي ڪنهن شينهن ڪلهي چڙهي. ڪنهن جو ٻار اڃان تن چئن سالن جو مس ٿيندو ته بي بي امان ڪاڪي نورل حجر کي

پاٽ ۽ پاڪيءَ سوڌو وٺي اچي ڏماچوڪڙي وجهندي ته ٻار کي طهرايو. شل نه ڪو بيمار ٿئي پوءِ بي بي امان جا وار ڦيرا شروع ٿيندا. ڪڏهن پاڻي پڙهي پيئي کيس پياريندي. ڪڏهن صلوات جا شوڪارا کيس پڇڪارين جيان پئي منهن ۾ هڻندي. بي بي امان کان سواءِ نه ڪا ڪنوار لائون لهي، نه ڪو ڳاڙهو گهوٽ ٿئي ۽ نه وري ڪنهن جو مڙهه مقام وڃي. سڀ جي همدرد ۽ هڏ ڏوڪي.

بي بي امان بلا جي سياڻي هئي. ڪنهن عورت کي چيڪو ميت يا ڪٿاڻ گهڻي ڪاٺيندي ڏٺائين ته سمجهي ويندي ته هاڻ مائي پيرين پري آهي. وري ڳور هاريءَ جي وڪ ڪٽڻ کان سڃاڻي ويندي ته پٽ ڄڻيندي يا ڌيءَ. اڪثر سندس ڏکو صحيح ثابت ٿيندو هيو. ٻارڙن جي بيمارين جو ته وٽس هڪ ٽڪ علاج هوندو هيو. وڏف، ڪارا مرچ، قودني جون ٽڪيون، پٺير ٿڌا ۽ چمڪڻي وٽس هر دم موجود هوندا هئا. فقط ڳالهه ڪرڻ جي دير هوندي هئي. ڪجهه بيمارين جا وٽس هدا پڻ هوندا هئا. خاص طرح ڳيرڙن ۽ گهٻي جو پڇڻ ۽ ڪليون ڪٽڻ وغيره. صبح سويل ۽ شام ٽاڻي ڪيئي ماڻهو سندس گهر جي ڏيويءَ اڳيان اچي جمع ٿيندا هئا. پوءِ چادري لاهي اوڪڙو ويهي پنهنجا ڇانگا هٿ (سندس هر هٿ ۾ ڇهه انگريون هيون) بيمار جي نڙيءَ تي ڦيرائي کائونس تي پيرا پڇندي ته ”ڳيرڙا پنجا.“ ها دادا بي بي پنج. ساڳي ڪار ڪندي هئي ڪلين سان. اشهد انگري کي رک ۽ لوڻ سان پري ڪاڪڙي تي زور ڏيندي. سندس جهاز ڦيٿو ۽ شوڪارا. سڀ في سبيل الله. اُتلندو قودنو لوڻ ۽ رک سندس. الله پاڪ کيس عجيب دل ڏني هئي. ماڻهن جا ٻچڙا ٻار ته ڇڏ پر سندس گهر ۾ جهرڪين لاءِ پاڻيءَ جا پاٽڙا تنگيل ۽ ڪوٺي يا اڱڻ ۾ ڪبوترن لاءِ جوڙ ٻاجهري جام هاريل هوندي. مون هندن جون هزارين ماتائون ٻڌيون پر صحيح معنيٰ ۾ ”ماتا“ مون بي بي امان کي ڏٺو جا هر مريض لاءِ دوا ۽ شفا ۽ هر دڪي دل لاءِ دعا هئي. جي آءُ هندو هجان ها ته مون کي يقين آهي ته تڪاڻي وڃي ”ڪالي ماتا“ اڳيان مٿو تڪڻ بجاءِ بي بي امان جي گهر وڃي ”گوري ماتا“ جي پوڄا ڪريان ها.

هڪ دفعي بي بي امان جي ننڍي پٽ گل خان جي هسڪر تي مون

پاڙي جي معزز پراڌ مغزي پٺاڻ، آچر خان کي تماڪ ۾ ڳاڙها مرج ملائي
 حقو ٺاهي ڏنو، جنهن وٽ هٿ تي ڪنگهندي نه فقط سندس گنگ سنگهه
 اچي گڏ ٿي پر سندس تارا ملهيتي ڇڏن جيان ٻاهر ڦوٽارجي آيا. سامت ۾
 اچڻ تي سازش کي سمجهي ويو ۽ ڪهاڙي کڻي ڪڍ پيو. پر پير زور هوا
 جو بي بي امان جي گهر لڪي جان ڇڏاير. بي بي امان کي سڄي ڳالهه
 سٿاير، جنهن مون کي ته ڪجهه به نه چيو پر پنهنجي پٽ کي چنبا وهائي
 ڪڍيائين. بابي مرحوم کي جڏهن ان قصي جي خبر پئي ته کس ڏاڍو
 ڏک ٿيو ته بي بي امان مون کي پنهنجو پيٽ ڇڻيو پٽ نه ٿي سمجهيو. بابا
 جي شڪايت بي بي امان کي ٻڌاير، جنهن ڪپڙن سٽڻ واري سوئي کڻي
 منهنجي پٺيءَ تي پڳي: ائين ڪٽيائين جيئن اُٺ ڪٽجي پٽڻ تي. بابا
 مرحوم جڏهن منهنجي ڦٽيل ۽ رتو رت پٺي ڏٺي تڏهن وڃي سندس ميار
 ختر ٿي. بابو مرحوم بي بي امان جي انصاف تي ايترو خوش ٿيو جو
 منهنجي بيمار ٿيڻ جي ٻئي ڏينهن بي بي امان جو ڏيئو پاڻ کڻي مسجد
 ويندو رهيو، جيسين مون ٺيڪ ٿي پنهنجي فرض ادا ٿي واپس سنڀالي.
 انهن ڏينهن اسان جي مسيت جا ٿڌا نڪون، مٺ دلا ۽ ڏيئا ٻارڻ پاڙيوارن
 ڏمي هوندا هوا ۽ ملو فقط پنهنجي گهران پانگ کڻي اچي مسجد ۾
 ڏيندو هيو.

هي برابر آهي ته پاڙيوارا بي بي امان جو ادب انهيءَ ڪري به
 ڪندا هئا جو هو نڪ نيت ۽ نيڪ بخت هٿ ڳڏ عمر جي وڏڙي ۽ وڏ
 گهراڻي خاتون هئي. پر ان کان سواءِ اصلي سبب هي هيو ته سڀيئي يا
 سندس هٿن ۾ يا سندس اکين اڳيان ننڍا ٿي وڏا ٿيا هوا ۽ هو هر هڪ
 جي جنم پٽيءَ کان واقف هئي ۽ سندس يادگيري نهايت تيز هئي. سڀ
 ڪاٺونس ڪن هٿندا هئا ته مبادا ڪڏهن ڪاوڙجي سندن ڪرتوت ٻين
 اڳيان پڌرا نه ڪري. هڪ دفعي مامي مولڻ آفيميءَ مون کي گهٽيءَ ۾
 بيٺي شرميو ته هيڏو سارو ڏگهه ٿيو آهين ۽ اڃان پيو سٽڻ ۾ مٿين. ۽
 جنهن واقعي سبب گهر ۾ صبح مردان جو مار پڻ کاڌي هير. مامي مولڻ
 جي ملامت چالو هئي ته بي بي اچي لنگهائو ٿي. مامي مولڻ کي وري
 کڻي ٿي ڪٿي جو ساڳي شڪايت بي بي امان سان ڪيائين. بي بي امان

جو مون تي ڪڪ سهڻ نه ڏيندي هئي سو اچي مامي مولڻ تي بگڙي. ڇي "مولڻ هي ته ٻار آهي، پر تون ته پٽن جو پيءُ هوندي به سڻ ۾ مٽيو هيو جو تنهنجي پٽاري جوءُ تو واري سڻ جي سرگس ڪڍي سڄي پاڙي ۾ تنهنجي خواري ڪئي هئي." مامو مولڻ پڇ پائي تڪڙيون ٻرانگهون ڀريندي وئي ڀڳو. ان ڏينهن شام جو مامو مولڻ مون کي بزار ساڻ ڪري سنگر لائي ۽ کنڊ پگڙا وٺي ڏنا ۽ ڏاڍي پيار سان ڀارت ڪيائين ته بي بي امان واري ڳالهه ٻئي ڪنهن سان نه ڪيان. مامو مولڻ درويش صفت انسان هيو ۽ مون سان محبت ڇڏي هوندي هيس. جيستائين جيئرو رهيو مون سندس ڳالهه کي راز ۾ رکيو ۽ هن وقت پڻ فقط سندس نالو بدلائي پيو قصو ڪريان- آخر واعدو واعدو آهي.

ساڳي تعدي ڪيائين حاجي جعفر شاه سائينءَ سان جنهن انهن ڏينهن تي حج مس ڪيا هئا ۽ سندس سونهاري دن تائين پڪڙيل هوندي هئي. سونهاري سيد منهنجي ڪن مهٽ ٿي ڪئي ڇاڪاڻ ته هڪ ڏينهن اڳ مون پنگياڻيءَ کي اوچتو پاڪر پاتو هيو ۽ هن مائي جي خواريءَ وارو ڪارو مٿان ڪريو هير. اڃان سيد سڳوري جا ٻئي هٿ منهنجي ڪنن مرون ۾ مشغول ٿي هئا ته بي بي امان غيب کان خواجه خضر جيان اچي حاضر ٿي. حاجيءَ کان منهنجا ڪن ڇڏائي اچي کيس ڪڙين تي کنيائين: "ڇي ٻڪر شاه (بي بي امان کيس جعفر شاه بدران ٻڪر شاه سڏيندي هئي) هن جهڙي کي ته چئي نڪتي هئي ۽ مون کيس چرچي ۾ چيو هو ته پنگياڻيءَ کي پاڪر پاءِ ته چئي ڇڏي ويندءِ. هي ته آهي ئي جهڙو پوءِ جهڙيائيءَ کي چنڊيو ته ڪهڙي اربع خطا ٿي." پر توکي ڪهڙو ڪوڙه نڪتو هيو جو جڏهن لڻ واري سال تون صفوان پنگياڻي سان پاڪرين پيو هئين." حاجي گهڻا ئي کيس گجها اشارا ڪيا ۽ سندس ڳالهه وچ ۾ روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ته پاڙي جا ٻار بيٺا آهن، پر بي بي امان هڪ دفعو ڪاوڙ ۾ سو اچي پوءِ جهڙي مڇريل شير ٿي. مجال آ جو ڪنهن جي ڪاڻ ڪڍي. حاجي صاحب توبه توبه ڪندو تڪڙي تسبيح ڦيريندو تڪڙو تڪڙو ڪسڪي ويو. بي بي امان منهنجا ڳوڙها پنهنجي چادريءَ سان اڳهندي پنهنجي گهر وٺي آئي. واٽ تي سڌا ڀريندي بي بي امان

کان پچير ته ”بي بي امان صفوران کير هئي؟“ چي ”چپ ڪر جهڙا، نه ته وري ٿي سڌ ڪيان پڪر شاه کي ته اچي تنهنجا ڪن پٽي.“

اسان وارو پاڙو اڄ به اهڙوئي وسندڙ آهي جهڙو اڳ هيو. پر بي بي امان وٺي سڄو پاڙو ٻسو ۽ اداس پيو ڏسجي. بدقسمتي هي آهي ته جو انسان هتان لاڏاڻو ڪري ٿو ته اهو ادارو ئي بند ٿي وڃي ٿو ۽ سندس دز برابر به ڪو جاءِ ڀرڻ وارو ڪونه ٿو ملي. ڪيئي ڪراڙيون عورتون ان ساڳي گهٽيءَ ۾ ڦيرا ڪندي ڏسجن ٿيون پر هو ڪنهن به مرض جو علاج نه آهن. اٽلندو گلا جا گهانگها، چٽ ٽپالي گهر ۾ گهڙيو. سوسڙين جيان پيون پرايا پنهنجا گهر ساڙينديون رهنديون. هر گهر ۾ ننڍين نيتين جا ڏڻ ۽ ٻارن جا ولر وڌندا ٿا رهن پر نه شاديون ٿين ۽ نه طوهر. بيمارين جون بهيرون، پر پڇڻ وارو ڪوئي نه. هر ڪو پنهنجيءَ ۾ پورو. سڀ رئيس، ته پوءِ گڏهه ڪير هڪلي ۽ دردوندن جي دانهن ڪير ٻڌي؟ هي هر عورت جي اختيار ۾ ته نه آهي ته بي بي امان بڻجي. بي بي امان ڪو هر پاڙي يا هر پيڙهيءَ ۾ ٿورو ئي پيدا ٿيندي آهي. ٻڌو اثر ته الله آدمين جو ڦرندڙ گهرندڙ روپ ڌاري منجهائن ليئا پائيندو رهندو آهي ته ڏسان ته کيس ڪير سڃاڻي ٿو يا نه. مون کي اهو فخر حاصل آهي جو مون بي بي امان کي ڏٺو ۽ کيس بخوبي سڃاتو هير. ڪالهه هڪ دوست ويٺي ٻڌايو ته الله پاڪ جي رحمان رحيم ﷻ خالق هئڻ ۽ سندس تخليق جو تصور ”امر“ کان ورتو ويو آهي. کيس اهڙو گمان غالب هيو پر خاطري هرگز نه هئي. ظاهر آهي کيس پڪ ڪيئن ٿيندي. هن بي بي امان کي ٿورو ئي ڏٺو هيو.

نانو ڪوڙو

نالو ڪوڙو ذات جو جتُ وينل ڳوٺ دودو، منهنجو مائٽ هيو ۽ سنڌ جي انهن سباجهڙن ۾ هڪ هيو جو سچ لٽي کان پوءِ واٽ ويندڙ راهگيرن جا لٽا به لاهي وٺندا آهن. رب بخشيش ٺاهوڪو ڪاٽڪو هيو. حالاتڪ اهڙو به نامي گرامي ڌاڙيل نه هيو جو پوليس سدائين ڪڍ هجيس. نهايت سياڻو ۽ سببتو چور هيو ۽ ”هڪل چوري کير ڪٽوري“ جي اصول پٽاندڙ اڪيلي سر شڪار ڪرڻ جو عادي هيو. سڀ کان وڏي خوبي هيءُ هيس جو پنهنجي تر ۾ چوري اصل نه ڪندو هيو ۽ هميشه درياه ٽپي هن پار وڃي مال ماري موٽندو هيو. هر قسم جي چوريءَ جو هنر حاصل هيس. ۾ر چوپائي مال تي هٿ زياده هريل هيس جا حڪمت عملي سڀني جتن کي ڄاڻي ڄم کان ورثي ۾ مليل ٿي ڏسجي.

هونئن ته پنهنجي سڀني عزيزن قريبن تي ساهه ڏيندو رهيو ۾ر مون سان وري سندس دل جو ۾رچو ۾رين کان مڙئي رتي سرس هوندو هيس. شايد هن ڪري ۾ي، جو آءُ پنهنجي گهراڻي ۾ر اڪيلو پاتي هيس جو ڳڙهيءَ جو شهر ڇڏي اسڪول جون موڪلون دودي ڳوٺ وڃي پنهنجي نانائي اڪهه ۾ر گذاريندو هيم. مرحوم کي مون ۾ر آسرو ۽ اميدون هيون ته آءُ سندس نقش قدم تي هلي سندس ۽ پنهنجو نالو روشن ڪندس. ان لاءِ هميشه اها هدايت ڪندو هيو ته سندس جيئري ڪائونس ڌنڌي جا هنر ۽ ڳر حاصل ڪيان. گهڻائي جتن ڪيائين ۾ر پوءِ مون ۾ر ٿور نه ڏسي ڏاڍو مايوس ٿي ويندو هيو. چونڊو هيو ته ابا چوري اهي مڙس ڪندا آهن جي پنڻ کي عار سمجهندا آهن. چوري بهادري آهي ۽ سخت محنت وارو پورهيو آهي ۽ ڪا مشڪري ته نه آهي. راتو رات ميلن جا ميل مفاصله هڻي ۾رايو مال ڪاهي درياه ٽپي واپس وٽان تي پهچڻ، ڪا اڪ جي ماڪي لاهڻي ته نه آهي. ان کان علاوه حلال مال جي چوري هئي ۽ ڪا رشوت واري نوڪري يا حرام جو ڌنڌو ڪرڻو ته نه هيو.

مون کي اڃان سوڌو افسوس آهي جو آءُ ناني ڪوڙل جي اميدن

مطابق نسري نه سگهيس، ڇاڪاڻ ته مون ۾ ڪجهه بنيادي ڪمزوريون هيون. هڪ هيءَ ته آءٌ ننڍپڻ کان ڊڄڻو هيس ۽ ٻيو هيءُ ته ان زماني ۾ ٿڌي تي ۽ فورن ڪوڙ ڳالهائي نه سگهندو هيس، جنهن خاصيت جو هر چور ۾ هئڻ بلڪل ضروري آهي. نانو ڪوڙو ان ڏس ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هيو. ڪي ماڻهو ڪنهن مقصد خاطر يا ڪنهن لاچاريءَ ڪري ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ مجبور ٿين، پر نانو ڪوڙو سواءِ ڪنهن سبب جي يا مطلب جي ان اصول تي عمل ڪندو رهندو هيو. پاڻي پي ايندو ته چوندو ته ٿاڌل پيئي اٿم. بصر سان ماني کائي آيو ته ڏند پيو ڪوتيندو ته ڪڪڙ پوري ڀڳل نه هئي. پنج ماڻهو گڏ ويندي ڏٺائين ته چوندو ته پنجاه ماڻهن جو ڪٽڪ ٿي ويو. مون پنهنجي زندگيءَ ۾ هي واحد ماڻهو ڏٺو جنهن کي سچ ڳالهائيندي نه فقط هڪ ٿيندي هئي پر اڪثر اوقات گڙدي جي سور اڀرڻ جي پڻ شڪايت ڪندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته مضبوط جسم ۽ شڪيل هئڻ ڪري ڪوڙ کيس سونهندو هيو ۽ اڪثر کيس ڦهي به ويندو هيو.

ڳڙهيءَ ۾ جڏهن چئني چماهي اسان وٽ وارو ڦيرو ڪندو هيو ته مامي شاهن کان نه فقط گهٻرائيندو هيو پر کائونس لنوائيندو پڻ هيو. ڇاڪاڻ ته مامو پوليس ۾ عملدار هيو ۽ ڪوڙل جي پرڪارن کان چڱيءَ طرح واقف هيو ۽ الله جنت ۾ جايون ڏئيس پاڻ به ٺاهوڪو ڪوڙ هڻندو هيو. هڪ دفعي اوطاق ۾ اسان چوڪرن سان ڪچهري ڪندي ناني ڪوڙي پنهنجي دستوري دهمان ٿي هنيا ته ڪئن نه هن گذريل اڱاري رات پنج پليون مينهن چورائي درياه پار ڪيو هو حالانڪ ڏهاڪو کن هٿيار بند ڀاڳيا سندس ڪڍ پيا هئا جن ۾ ٻن کي ڊاهي وڌو هئائين. ايتري ۾ مامو مرحوم سندس قصو ٻڌندي اندر آيو ۽ چيائينس ته ”ڪوڙل اهو ته تون ڪوڙ ڦهڪايو.“ نانو ڪوڙو کلي ويٺو. ڇي جمعدار توکي ڪيئن خبر پيئي؟ ٻئي دفعي پاڻ ساڳي نموني اسان تي رعب رکڻ لاءِ واڳوءَ سان ويڙه ڪرڻ جو ڪارنامو بيان ٿي ڪيائين ته ڪيئن نه سنڌو درياه ۾ ترندي واڳوءَ سندس پير ۾ وات وڌو ۽ ڪوڙي ٻنهي هٿن سان لئين جا وسڪارا لائي ڏنا. اڃان ڳالهه وچ درياه ۾ هئي ته مامو شاهن به اچي وارد ٿيو ۽ پوءِ واڳوءَ جي شهادت وارو قصو ائين اڌ ۾ رهجي ويو.

واڻين جي ڏاڍي واکاڻ ڪندو هيو. چوندو هيو ته ”ابا چوري ڪرڻ جي موج هئي واڻين جي وقت ۾. هڪ ئي کاٽ ۾ ٻارنهن مهينن جو مال

پاڻي نڪري ايندو هو. مسلمانن جي چوري ڪرڻ ڏوڙ پاڻي آهي. هڪ ته نپت سڃا ۽ ڏيڍالا ۽ ٻيو وري گهر ۾ رڪن ڏهه ڏهه قرآن. هاڻي ڪير چوري ڪري پنهنجا ٻيئي جهان وڃائي. واڻيا ڪڇي پنڊي ۽ دل جا دياوان. هڪ دفعي چوري ڪري هڙ ٻڏي پت ٿي ٽپير ته هڪ واڻي ڊوڙي اچي منهنجي بازوءَ ۾ ٻئي هٿ وڌا. مون رڙ ڪئي ته خبردار پاڻي اتي ڦرڙي اٿئي. واڻي امالڪ ٻئي هٿ ڪڍي ورتا. ۽ آءُ مال سوڌو اچي پنهنجي ماڳ پهتس. ”ٻئي دفعي ”ڪمڻ ڳوٺ جي سڙڪ تي هڪ واڻيو گڏهه تي ڪپڙي جي ڳوٺ ڪٽي ٿي آيو ته کائونس ڳوٺ ڦري جڏهن اڳيڙو ٿيس ته واڻي رڙ ڪئي ته پاڻي ڳوٺ ڏاڍي ڳوڙي اٿئي، هان وٺ هي گڏهه به ڪاهي وڃ.“ مون کي ايترو شرم آيو جو مال کيس موٽائي ڏنر ۽ اٽلندو ساڻس گڏ وڃي کيس ڪمڻ پهچاير ته متان ٻيو ڪو چور نه رستي ۾ بڻي ڪريس.

سڄي عمر چڙو چانڊ رهيو. شاديءَ کان وٺون ويندو هيو. چونڊو هيو ته ابا شادي وڏو خفو آهي ۽ ماني کائڻ لاءِ ڄڻ هوٽل خريد ڪرڻو آهي. ائين به نه هيو ته ڪو عورت ذات کان چرڪندو هيو. بلڪل نه. برعڪس ان جي وڏو شوقين مزاج مڙس هيو. هڪ هٿ سدائين مڇون وٽ ۾ مصروف هوندو هيس. سڀني به سهڻي وڃائيندو هيو. شيرل باڊه واري جون جملي ڪافيون برزيان ياد هئس. هٿن جي سڀني انگرين ۾ سواءِ آنڱون جي، منڊيون پيل هونديون هيس جن لاءِ چوڻ هوندو هيس ته کيس سوغات طور مليل هيون. ڳڙهيءَ کان ڳوٺ واپس ويندي خاصي خريداري ڪندو هيو جئن ته ڳاڙها ساوا رومال، ريشمي اڳٽ، مساک، رنگين موتين جا هار ۽ گلابي رنگ جا لفڙائي پنا، جي انهن ڏينهن ۾ ڳوٺاڻيون عورتون سرخيءَ بجاءِ چپن تي ملينديون هيون ۽ ريوڙيون. خير ريوڙيون ته پاڻ به ٽڙڪائيندو هيو پر باقي شيون ظاهر آهي ته ڪهڙي ڪتب آڻيندو هوندو. پاڻ ته هيو ئي پيڙهيءَ تي هڪڙو دائو. آخر اهي سوکڙيون پاڪڙيون هيون ڪنهن لاءِ؟ به ٽي دفعا مون کي گهه وٺي ڏيارڻ لاءِ ڏيڻ جي ڳوٺ وٺي هليو جتي اسان ٻنهي جي ڏاڍي آجيان ٿي ۽ هر دفعي نيرن مڪڻ ۽ بسرين سان ڪرائي ويئي. جڏهن انهن عورتن لاءِ مون

ڪائونس آڏي پڇا ڪئي ته ڪن لاتار ڪري لنوائي ويو. زور ڀرڻ تي
ٻڌايائين ته اهي سندس سرتيون هيون. هيءُ پوءِ خبر پيئي ته سرتيون عورتن
جون ٿينديون آهن ۽ مرد جي ساڻن سريت ٿيندي آهي.

اوطاقي مڙس هيو. سندس اڱڻ وارو مڇ سڌائين ڏڪندڙ هيو. حقو
پاڻي ۽ سڪو سوائي آئي وئي لاءِ هر دم حاضر ڪيو ويندو هو. روز به تي
پرديسي وٽس مهمان به ضرور هوندا هئا. ظاهر آهي ته وٽس ڪانڊجي
ايندڙ ڪير هئا. هڪ دفعي آئون کيس اهو ڪجهه ٻڌائڻ جي غلطي
ڪري وينس جو مامي شاهن سندس ٻاري ۾ پريٽ چيو هيو ته ”ڪوڙي
وٽ روپوش ۽ ڏوهارين جي ترڻفڪ جاري رهندي هئي.“ نانو ڪوڙو جوش
۾ اچي پاڻ جهلي نه سگهيو ۽ اچي مامي تي پلٽيو. ”چي جمعدار وري
ڪهڙو چڱو مڙس آهي. هو به مون جيان چور آهي ۽ ٻنهي وچ ۾ فرق فقط
ورديءَ جو آهي. مون اڃا به پنهنجي ڪرتي کي رات جي انڌيري ۾ لڪايو
ٿي. پر جمعدار ته ڏينهن ڏٺي جو به هاڃان ٿي هليا. هڪ چوريءَ جي جاچ
ڪندي ڏهه ٻيون چورين ٿي ڪيائين ۽ هڪ ڦر يا ڌاڙي جي پوئواري
ڪندي ڏهه ٻيون ڦريون ۽ ڌاڙا ٿي هنيائين. پر چڙو جمعدار چو، سڄي
دنيا جو ڪاروبار ئي چوري ڌاڙي ۽ ڦر تي ئي هليو. مڙسيءَ جا انگ ۽
دوستيءَ جو دم به انهن ۾ ئي ملندو. باقي اشراف ۽ چڱا مڙس نه اوڙي
چڱا ۽ نه پاڙي چڱا. نه ڪنهن کي ڪجهه ڏين نه ڪنهن کان ڪجهه وٺن.
الاجي هو ڪهڙي مرض جي دوا هئا. هو ته فقط اهي تجوڙيون هئا جن جا
در ۽ دروازا ٻين سڀني لاءِ پيڪڙيل هئا. پنهنجي ڀائرن کي ڏس. سڀ وڏا
ماڻهو. ڪي وڪيل ڪي وزير ڪي ڏاڪڊر. سڀ کجيءَ جا وڻ، جيئن
وڌندا وڃن تيئن پنهنجي ڇانو ۽ ڦل مٽي کڻندا ٻين جي پهچ کان پريرو
ڪندا ٿا رهن. اٺن ڪو ڪنهن غريب مسڪين مٽ مائٽ جو اونو. آخر به
ڏيئي ڪي تري هيٺ اونده ٿيندي آهي.“ ناني ڪوڙي جي اها تاريخي
تقرير اڄ به منهنجي ڪنن ۾ واچت ڪندي ٿي رهي. ڪير ٿو چوي ته نانو
ڪوڙو ڪوڙ ڳالهائيندو هيو.

پڇاڙيءَ جي پهر ۾، الاجي چو، پنهنجون پرائيون ريتيون ۽ روائتون
هڪ هڪ ڪري ترڪ ڪندو رهيو. شايد درياه جي هن ڀر هلڻ جا سبباها

ٽي ڪيائين. هيءَ موت جي هڪ عجيب سازش آهي جو آخر ۾ انسان
 کي قسطن ۾ مارڻ شروع ڪندو آهي. جسڙ جي هر انگ ۽ حواس کي
 بيڪار بڻائڻ گڏ انسان جا رشتا ۽ ناتا ڪاٽا ڪندو رهندو آهي. حقو
 ڇڏي ناس شروع ڪيائين ۽ آخر اها به ڇڏي ڏنائين. چوريءَ کان توبه نه
 ڪيائين پر بس ڪري ڇڏيائين. اڌ رات جو اٿي پرايا ڍڳا ڪاهڻ لاءِ جگر
 ۽ جوت کپي جا ڪوڙي ۾ هاڻ خير ڪي هئي. ڪوڙ کان به ڪنارو ڪري
 سچ بجاءِ خاموشي اختيار ڪيائين. باقي اکين جي عادت سان آخري دم
 تائين توڙ ناهيائين. ”ديدار بازي الله راضي“ وارو نعرو مون ڪائونس
 ٻڌو. مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ کيس بيل گاڏيءَ ۾ سوار ڪري ڏاڪڻ
 کي ڏيکارڻ لاءِ ڳڙهيءَ وٺي ٿي ويس ته مونگر واه جي ڪپ تي نهال
 شاه جي اوتاري وٽ گاڏي روڪڻ لاءِ چيائين. سمجهي ويس ته ڇا لاءِ.
 سامهون ڏيڻ جي ڳوٺ جون مايون مٿن تي گهڙا ڌريو پاڻي ڀرڻ ٿي آيون.
 مدي جي بخار هوندي به وهائڻي کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. هڪ مائيءَ
 کيس ڏٺو، جنهن پين کي ڏاه ڏني. پوءِ وٺڻ جو وٺڻ لاءِ ڇڏي اچي سندس
 چوگرد بيٺيون. ساڻن خوب ڪچهري ڪيائين. ڏنر ته سير ڪن خون وڌي
 ويس. جڏهن سڀ موڪلائي موٽيون ته اها ڪا ڪاڻي اک هئي، جا آلي
 نه هئي. ناني ڪوڙي چيو ته هاڻ علاج ٿي چڪو، هاڻي گاڏي واپس دودي
 ڳوٺ وراءِ. وات تي مرڪندي چيائين ته ”نوران“ کي ڏٺي؟ هاڻو، اها جا
 بسريون ڪارائيندي هئي. سوڌيءَ کي سڃاڻي؟ توسان گڏ بازار ۾ ڏٺي
 هيم. پلا هوءِ وڏين اکين واري ”جواني“؟ ”ابا وقت مليئي ته انهن وٽ
 وارو ڦيرو ضرور ڪجانءِ. منهنجي خاطر. منهنجي روح کي فرحتڙي
 ايندي. پر جي نه، ته دنيا ۾ ٻيون ڪيئي سوڌيون ۽ جوايون پيون جيئن.“
 جهٽ رکي وري چيائين ته ”ابا منهنجي قبر تي ”ڪنوار ٻوٽي“ ضرور
 پوکجانءِ. پيشتر ان جي جو آءُ ڪائس ڪارڻ پڇان، پاڻ ئي چيائين ته
 ”ابا، مٿن کان ڪا ته ڪنوار بيٺي رهي.“

ۛ پيراڻو پڻيرو

حشر ويل حساب ۾ پڇاڻو ٿيندو. اهو عدل انصاف ته ٿيو پنهنجي ماڳ، پر هن جهان ۾ ئي پنهنجي ڪٿي جو ڦل، پلاڻي ۽ بدلي پلاڻي ۽ پراڻي ۽ جو نتيجو پرو اوس ملي ٿو. ڪڏهن ڪونه ڏٺو يا ٻڌوسين ته ڪنهن پوکي جنس جون جي ۽ لڻيائين ڪٿڪ. قدرت جا ليڪائي پنهنجا آهن. نه فقط هر عمل جو ردعمل سندس مقدار تائين محدود رهي ٿو پر اڪثر تر سزا يا جزا گڏيل وياج سوڌي پلٽ پوي ٿي. وري جنهن سخاوت يا سختي سان اجورو يا بدلو وصول ٿئي ٿو، ان جا ڪاڻو ڪرڻ ئي مشڪل آهي. سود خور به ليڪو لاهڻ وقت آني ٻئي جي رعایت ضرور ڪري ٿو. هڪ يهودي به حساب ڪتاب ۾ پئسو يا ٽڪر معاف ڪري ڇڏيندو. پر قدرت هرگز نه.

ننڍپڻ ۾ جڏهن پڙهيو هير ته هڪ معصوم ٻار جي هٿ کان رانديڪو ڪسڻ تي به سموري ڪائنات ۾ زلزلو مچي وڃي ٿو ته بي اختيار ڪل اچي ويئي هير. ڪپاٽ تڏهن ڪليم جڏهن اڳتي هلي ڏنر ته انسان تي ظلم ڪرڻ يا ڪنهن جي دل ڏڪوڻ ته درڪنار پر ڪنهن گگدام جانور، پکي پڪڻ يا ڪنهن جيت جڻي ڪي ڄاڻي بهجي، يا طيش ۾ اچي ايڏو ڏيڻ يا مروان موت ملوڪان شڪار تي به قدرت قهار ٿئي ٿي. اهو ايمان آهر. انسان کي ڪنهن جان وٺڻ جو حق فقط پنهنجي يا ٻين انسانن جي خود بچاءُ لاءِ آهي ۽ بس- اها خبر خالق- اڪبر کي ته سندس آڏو ڪنهن جي زندگي وڌيڪ عزيز ۽ قيمتي آهي، هڪ ڏيڏر جي يا ڪنهن وڏيري جي. ان ڏس ۾ ڪيئي مشاهدا اکين آڏو آهر.

خيرپور رياست جي نوڪري واري زماني ۾ قصن ڪهاڻين لکڻ جو شوق هوندو هير. ڇاڪاڻ ته صحافت کان تازو وڃڻو هير. آکاڻين ۽ افسانن جي خاڪن جي تلاش ۾ انساني ڏڪن سورن جي مرڪزن، اسپتالن ۽ جيلن جا چڪر کائيندو رهندو هيس. هڪ دفعي خبر پير ته خيرپور جيل ۾ هڪ اهڙو ڏوهاري قاسمي لاءِ آيل هيو جنهن به قتل اڳ ۾

ٺٺي ڪيا هئا ليڪن ٻيئي دفعا فرار ٿي ويل هيو. هاڻ وري ٽئين خون جي الزام ۾ سزاياب ٿي آيل هيو. دستوري اجازت حاصل ڪري هڪدم وڃي ساڻس ملاقاتي ٿيو. سلام دعا بعد کائونس پڇيو ته ”يار ٻن انسانن جي خون ۾ شايد تنهنجي دل نه ڍاٻي جو وري ٽئين کي به قتل ڪيئي؟“ قيدي کلي ويٺو. ڇي ”ڏسان ويٺو ته تون ڪا اهڙي هستي نه آهين جو منهنجي سزا معاف ڪرائي سگهين ۽ نه وري آئون ڪو الله جو دادلو آهيان جو منهنجي بچاءَ لاءِ قدرت ڌرتي کي ڏوڏي جيل جون ديواريون ڊاهي ڇڏي. منهنجي پير اڳيئي قبر ۾ لڙڪيل آهن ۽ اڄ نه سڀان پنهنجي خلقيندڙ اڳيان بيٺو اٿم. انهيءَ آچار مون کي ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ ڪوبه سبب آهي ٿي ڪونه. سچ پچين ته انهن ٽنهي خونن جي الزام ۾ آءُ اهڙوئي ڏوهاري آهيان جهڙو تون.“ منهنجو وات ڦاٽي ويو ۽ تارا ڦوٽاري بي يقينيءَ جي نگاه سان کيس گهوري ڏسڻ لڳس. قيديءَ وري دهرابو ته ”خدا شاهد آهي ته آءُ بلڪل بيگناه آهيان.“ مون ورائيو ته اهو ناممڪن آهي ته بي سبب ۽ بي ڏوه ڪو ڦاهي چڙهي. قدرت ڪڏهن به پاڻ تي ڪو ڏوه نه ڏيندي آهي. آخر ڪا ڳالهه ته ضرور ٿي آهي جنهن تي ڏمر ٿيو هجي.“ هائو“ قيدي ڪنڌ ڏوٽيندي چيو، ”خطا ضرور ٿي آهي ليڪن خطا به اهڙي خسيس جو ٻڌائيندي شرم پيو ٿئي. جي ڳالهه ٻڌندين ته خود توکي به يقين نه ايندو. ليڪن اها واردات منهنجي اکين آڏو هر دم پيشي ڦري. حالاتڪ ان حادثي کي پورا ست سال گذري چڪا آهن.“

آءُ ۽ منهنجو دوست جيلر ٻئي قيديءَ جي شيخن اڳيان پلٽي ماري هڪ چٽا ٿي ”جيءُ“ ڪري ويهي رهياسون، قيديءَ پنهنجو قصو شروع ڪيو. ”نالو پيرائو ذات پنيرو ويٺل ڪيئي ڪهڙا، درياهي ڪڇي جو مالوندو ڀاڳيو آهيان. الله جي ڏني ۽ مڇي مانيءَ گڏ پنهنجي تر ۾ خاصي ساک پٽ اٿم. مون کي راڄ سڃاڻن. خير سان مون کي گهوڙن پالڻ جو شوق هيو. خاص طور پنهنجي سواريءَ لاءِ هڪ ڪارنري ڪميت بهان هير، جنهن جو نه فقط نالو ”بجلي“ هيو پر سندس رفتار به ڪنوڻ جهڙي هئي. منهنجو ساڻس ازحد پيار هيو ۽ ڏينهن ۾ اڪثر ٻه چار دفعا سندس داڻي پاڻيءَ ۽ تهل ٽڪور جو خيال رکندو هيس. هڪ ڏينهن حسب

دستور گهوڙيءَ کي هٿ گهمائڻ ۽ ٻچڪر ڏيڻ لاءِ طبيلي ۾ ويس. ڏنر ته ٻه چار ڪڪڙيون سندس آهر ۾ کوٽهڙا ڪري ڏانهن ۽ ڪتر کي ڦهلائي رهيون هيون. ڪڪڙيون هڪلي وري اچي اوطاق ۾ آرامي ٿيس. پهر کن پوءِ وري گهوڙيءَ جو واءُ سواءِ لهڻ ويس ته ڪڪڙيون پنهنجي ساڳئي ڪرت ۾ مشغول ڏنر. ڪاوڙ ۾ اچي مون ڪڪڙين تي ڪاه ڪئي. هٿن سان لامارو ڏيندي هڪ ڪڪڙ منهنجي جهيڙ ۾ اچي ويئي. ٻئي هٿ سان سندس ٻي تنگ جهلي وئي جو ست ڏنر ته ڪڪڙ چيرجي ٻه ڦاڪون ٿي پيئي. جڙي ڪڪڙ ٻه اڌ ڪري پري ڦٽي ڪيم. پر ساڳئي وقت منهنجي دل ايترو ڌڙڪڻ شروع ڪيو جو جهٽ ڪن ته سيني کي رت ۾ رنگيل هٿ ڏيئي هيٺ ويهي رهيس. آخر پاڻ کي دلداريون ڏنر ته ڪجهه به نه آهي. کڙو تڙو ٿي اوطاق ۾ اچي لپتي پيم. پر ڪڪڙ جي چيرڻ وارو ڪارنامو اڪين اڳيان ناچ ڪندو رهيو. هنڌ ۾ لپتندي ۽ پاسا ورائيندي رات واهي صبح ٿيو. پشپور کي مهل ۴ڪ لڳي ويئي. جڏهن اڪ ڪلي ته پوليس منهنجي مٿن کان بيٺل هئي ۽ وڏيرو خانو ڪڪڙيءَ جي خون ۾ مون کي گرفتار ڪرڻ آئي هئي، وڏيري کي سانجهيءَ ٿاڻيءَ پنهنجي زمين کان واپس ورندي ڪنهن ڪهاڙيون هڻي ماريو هو. هي برابر آهي ته خانو ڪڪڙيءَ منهنجو جاني دشمن هيو ۽ جي مون کي وجهه ملي ها ته آءٌ کيس قتل ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نه ڪريان ها. ليڪن مون کي اهڙو موقعو ئي ڪڏهن ڪونه مليو هيو. مون گهڻيئي پوليس کي پڪاريو ته آءٌ ڪالهه ساڳئي وقت پنهنجي طبيلي ۾ موجود هيس ۽ منهنجي هٿن ۽ قميص تي جو رت لڳل هيو، اهو رت ڪڪڙ جو هيو جنهن کي ٻه اڌ ڪيو هيم. پر ڪنهن شنوائي نه ڪئي.

کيس هيٺين ڪورٽ کان ڪمٽ ٿي سيشن ۾ آيو. منهنجي عزيزن قريبن کيس جي ڪافي پوئواري ڪئي. پر شاهد اوگاه اڪين ڏنا آندا ويا. دشمني اڳيئي سرڪاري رڪارڊ تي داخل هئي. مون کي ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي ۽ رحم واري اپيل جي فيصلي تائين مون کي خبرپور جيل ۾ باندو رکيو ويو. هڪ ڄاڻو سڃاڻو قيديءَ مون کي لوهه ڪٽڻ واري سنهڙي ڪارائيءَ جو ٽڪرو پهچائي ڏنو. روزانو رات جو سنتريءَ جي

اک وٺي ڪوٺڙيءَ جي وچين ٻن شيخن کي گهڪا ڏيندو رهيس. هفتي ٻن جي لڳاتار ڪوشش ڪامياب ٿي ۽ شيخن جو ڪافي ڪم لاهي چڪو هيس. آخر هڪ انڌري رات جي سهاري ڪپيل شيخن کي پٺاڻي ٻاهر نڪري جبل جي ديوار ٽپڻ ۾ ڪامياب ٿيس. انهن ڏينهن ۾ خيرپور جبل جون پٽيون ننڍيون هيون ۽ رياستي جبل جا سپاهي به ايڏا اوچ هئا جو رات تہ ڇڏ پر ڏينهن جو به نندون ڪندا رهندا هئا. ٻاهر اچي شڪرانو ادا ڪير، آخر به ته آئون بيگناه هير ۽ الله منهنجي مدد ڪئي هئي.

ڪجهه ڏينهن جي جهنگل جهر جهاڳڻ بعد درياه ٽپي مدنجي واري ٻيلي ۾ وارد ٿيس جو ان زماني ۾ گهڻن مون جهڙن گناهگارن جو پناه گاه هو. ڏاڙهي مڇون چيڪ ڇڏي ۽ نالو مٽائي سومر ڳوٺ جي پري مڙس حاجي موريو اٿري وٽ سندس مينهن چارڻ لاءِ ملازم بڻيس. حاجي موريو مينهن جو وڏو واپاري هيو. ٻيلي ۾ مينهن چاريندي ۽ کير مڪڻ کائيندي مون کي سال ڏيڍ گذري ويو. حاجي موريو مون تي مهربان هيو. کيس پنهنجي اولاد ڪانه هئي حالانڪ به شاديون ڪيون هوائين. مون کي پنهنجي اولاد جيان پائيندو هيو ۽ ننڍي وڏي ڏينهن تي پاڻ وٽ گهر ۾ ڪانڊ ڏيئي مهمان ڪري رهائيندو هيو.

آخر هڪ ڏينهن وري اهڙو آيو جو حاجيءَ جي اوطاق ۾ جتي آءُ ترسيل هيس، صبح جو اک پٽير ته پنج ڇهه ماڻهو ڪهاڙين ۽ لوڙهين سان منهنجي مٿن کان بيٺل هوا. مون کي سوگهو ٻڌي وڃي ٿاڻي تي پيش ڪيائون. ان رات حاجي مورئي کي ڪو ماڻهو ننڊ ۾ ننڊ ڏيئي ويل هيو. مون تي الزام ڌريو ويو ته آءُ حاجي مورئي جي ننڍي گهر سان بدپيشه هير ۽ ساڻس سازش ۾ شريڪ ٿي پنهنجي محسن مالڪ کي قتل ڪيو هير. ته جئن سندس مال متاع ۽ گهر تي به قبضو ڪريان. حالانڪ حاجي موريو منهنجي پيءُ ۽ سندس اهليه منهنجي ماءُ سمان هئي، ڇاڪاڻ ته مون نه فقط سندن نمڪ کاڌو هو پر هنن مون کي پناه ڏني هئي ۽ مون کي پنهنجي پٽ جيان پاليو هيو. بهرحال حاجي مورئي جي پائرن جو پلو ٿي پيو. هڪ ئي ڏک سان سندن به شڪار ٿي پيا. آءُ ته گرفتار ٿي پيس ۽ حاجيءَ جي پوئين گهر واريءَ کي به سوير اڪلائي سموري ملڪيت مال جا

نوبڪلا مالڪ ٿي ويٺا. کيس هليو ۽ نتيجو ظاهر هو. حاجيءَ جي پهرين گهر واريءَ کي اکين ڏٺو شاهد ڪري صلاح ۾ ملايو ويو. شڪارپور جي سيشن ڪورٽ ۾ فتوا ڏني ويئي. وري اها ئي قاسي. لنگهو پڇي ڪاهيءَ کان اهائي ڪاهي! ارڙهن مهينا جيل جا ڏاکڻا الڳ رونغ ۾. آءٌ سمجهي نه ٿي سگهيس ته يا الاهي ماجرا ڇا آهي؟ ليڪن ڪڪڙ بدستور منهنجي اکين آڏو حاضر ناظر بيٺي رهي!

فتوا ٻڌي سيشن ڪورٽ کي سلام ڪري پوليس پارٽي مون کي سکر جيل پهچائڻ لاءِ اسٽيشن طرف پيادل سفر شروع ڪيو. اسان جو قافلو ريلوي لائين پار ڪرڻ جي ارادي سان ترسي پيو ڇاڪاڻ ته سامهون مال گاڏي اچي رهي هئي. ريل جي ويجهو ايندي مون پنهنجي زندگيءَ جو سودو هڪ سيڪنڊ ۾ سوچيو. قاسي ته هونئن به ملڻي هئي، ڇو نه هن هنڌ داءُ ڪيڏان؟ جڏهن انجڻ ويهارو قدم مفاصله تي پهچي چڪي هئي ته مون پڙڪو کائي انجڻ اڳيان لائين ٽپڻ لاءِ رومڙ ڪئي. اوجھتي ست سبب بيخبر پوليس واري هٿان رسو ڇڏائجي ويو. مان پهرين ڇلانگ ۾ ئي لائين پار مشڪل ڪئي هوندي ته انجن به شوڪاٽ ڪندي منهنجي پاسي کان گوليءَ جيان گذري. پوءِ ته پيرن تي زور ڏنم. مال گاڏي خاصي ڊگهي هئي. پوليس پارٽي پرين ۾ بي بس بيٺل هئي. اڳيان جوئر جي ”مٿس تار“ پوک پار ڪرڻي هئي. پوءِ جهنگ ٿي جهنگ ۽ پوءِ آزادي هئي. هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهر ۾ رسو هيو پر چوٽڪاري جي آس اميد منهنجي پيرن ۾ بجليءَ جا طاقت آڻي ڇڏي هئي. اوندهه اچي چڪي هئي، پٺيان ڪوئي به ڪڍ ڪونه هيو. رات پئجي ويئي هئي، پر منهنجي سوچ ۽ ڊوڙ جي رفتار ۾ ڪمي ڪانه آئي. مون کي خبر هئي ته پاڇ ڪهڙي رخ ۾ اٿم، ۽ اڳتي هلي ڇا ڪرڻو اٿم. اڌ رات ڌاري مدٽجيءَ جي ڪاٺ مڏيءَ واري دوست چوڪيدار وٽ پهتس جنهن مٽرڪو ۽ چيٽيون کڻي سرڪاري ڪنگڻن کان منهنجون ٻانهون آزاد ڪيون. سندس اجرڪ ۽ پهريائ پهرې پنهنجي پٽڻ واري پراڻي ساٿيءَ وٽ پناهه ورتي. تي چار ڏينهن ٽڪاوٽ دور ڪرڻ ۾ لڳا. تازه دم ٿي وري اڳيرو الله توهار ڪير. آخر به ته آءٌ بيدوهي هيس.

اڳين ٻن خونن جي واقعن وچ ۾ چئن سالن جي وچوڻي هئي. ليڪن ٽئين خون جي الزام لاءِ مون کي وڌيڪ وقت ترسڻو نه پيو. آخر قدرت کي بهانه تلاش ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت؟ جڏهن انسان پاڻمراڻو سموري عمر پنهنجي حياتيءَ جي حيلي وسيلي ۽ موت جي بهانه ڳولڻ ۾ پاڻ سرگردان رهي ٿو. جڏهن ڇهن سالن جي ڊگهي عرصه بعد آءٌ پنهنجي ڳوٺ پهچي گهر پهتس ته مون لاءِ ٽئين خون جو بهانو اڳواڻ ٿي انتظار ڪري رهيو هو. حالي احوالي ٿيندي معلوم ٿيو ته منهنجي سڪيلڊو پٽ ڪڪرائين کان بدلي وٺڻ خاطر، سندن نوجوان اڳواڻ جانو ڪڪرائيءَ کي خون ڪري روپوش ٿي ويل هو. جانو انهيءَ خانوءَ جو پٽ هو جنهن جي خون ۾ مون کي پهرين قاسي ڏني ويئي هئي ۽ پيءُ جي مرڻ بعد پاڻ پگ ٻڌي قوم جو پڳدار ٿيو هو. خون جي واردات کي پورا ڇهه ڏينهن گذريا هئا. حساب ڪير ته منهنجي پاڇ ۽ وڏيره جانوءَ جي خون جو ڏينهن ۽ وقت عين ساڳيو هو. سمجهي ويس ته قدرت جي مرضي ڪهڙي هئي؟ قدرت مون سان ٻلي ۽ ڪوئي واري راند کيڏي شايد پنهنجي دل وندرائي رهي هئي. جڏهن چنبي جي گرفت ۾ چوڪنيو جڪڙي وري آزاد ڇڏي ٿي ڏنائين. جڏهن پاڻ کي چڙواڳ پائي بچاءُ لاءِ پاڇ ٿي ڪير ته وي امالڪ مٿان ڪڙڪي پختو ٿي پڪڙيائين. پنهنجي نوجوان پٽ جي زندگيءَ بچائڻ جو هڪڙو ئي طريقو هو. گهر وارن گهڻي ڪوشش ڪئي پر آءٌ پنهنجي هوڏ تي فائر رهيس. تر جي پوليس ٿاڻي تي پهچي پاڻ کي گرفتاريءَ لاءِ آڇ ڪير ۽ اقرار ڪير ته اڳين ٻن خونن ۽ تازه ٽئين ڪڪرائيءَ جي قتل جو فقط آءٌ اڪيلو جوابدار هيس. پوليس صوبيدار لاءِ عيد ٿي ويئي. ڇاڪاڻ ته منهنجي گرفتاريءَ لاءِ پنج هزار روپيا روڪ انعام آڇيل هيو. علاوه ان جي، ٽئين قتل جو اقرار ٿي ڇڏي هيس جنهن جوابدار کي هٿ ڪرڻ لاءِ مٿس پوليس ڪمائيءَ جو زوربار آندل هو. مون کي صوبيدار پاڪر پائي مليو ۽ پاڻ سان گڏ ماني ڪارايائين. ان گڏ شاباس پڻ ڪيائين ته آءٌ بهادر هيس جو خون جا جملي ڏوه قبولي پنهنجي آخرت آجي ڪئي هير. ساڳئي ڏينهن مون کي خيرپور ٿاڻي تي آڻي قانوني ڪارروائي مڪمل ڪئي ويئي. منهنجي پٽ خلاف چارج ختم

ڪٿي ويئي ۽ مون کي اڳين ۽ پوئين خون جي جرم ۾ نئين سر رجوع ڪيو ويو. عدالت کي ثابتن ۽ شاهدين جي گهڻي کوجنا ڪرڻي نه پيئي ڇاڪاڻ ته آءٌ قبولدار هيس. گذريل مهيني فتوا ڏني ويئي هئي ۽ اڄ ٻڌو اٿر ته رحم جي اپيل به رد ٿي آيل آهي. اڄ سڀاڻي سر ڏيئي سرهو ٿيندس.

هي برابر آهي ته هن پيري ڦاسي چڙهڻ لاءِ مون پاڻهرو اڳرائي ڪئي. ليڪن ان وقت، جڏهن مون کي هي سورنهن آنا خاطري ٿي چڪي هئي ته منهنجي زندگيءَ جو فيصلو ان ڏينهن تي چڪو هو جڏهن هڪ معصوم ڪڪڙ جو بيرحميءَ سان انت آندو هيس. اهو فيصلو اٿر هو، جئن وقت ثابت ڪري چڪو آهي. آءٌ اڻڄاڻ ۽ الهڙ هيس جو پاڻ کي بيگناه سمجهي پاڇ جي واٽ وٺندو رهيس. آءٌ ان غلط فهميءَ ۾ مبتلا رهيس ته آءٌ اشرف المخلوقات، ۽ ڪٿي هڪ ڪسيڙي جي ٽرڙي ڪڪڙا مون کي اها سڌ ٻڌ به نه رهي ته پنهي جو خالق مالڪ ساڳيو آهي. هاڻ ستن سالن جي رولڙي ۽ خواريءَ بعد سمجهه آئي اٿر. مون پليءَ پت ڄاتو ٿي ته ان وقت تائين قدرت جي اڪبروت جاري رهندي، جيستائين پنهنجي اندر ۾ حقيقي ڏوه جو اقرار نه ڪيو اٿر. جيترا دفعا فرار ٿيندس اوترا خون جا الزام منهنجي گردن مٿان مڙهيا ويندا. هاڻ جڏهن قدرت جي قصي کي سمجهي رب جي رضا کي اکين تي رکيو اٿر ته منهنجو جيءَ جان ۽ جسوسپ قرار ۾ آهن. يقين ڪندين ته ڪالهه رات هڪ عجيب خواب ڏٺو. ڏسان ٿو ته طبيلي ۾ بينو آهيان ۽ گهوڙيءَ جي آهر ۾ ساڳي ڪڪڙ جا هن کان اڳ زخميل ۽ سندس ٻه اڏ ڦٽڪندا ڏسندو هيس، سا سجين لڳن سان کوٽهڙن ۾ مشغول هئي ۽ آءٌ کيس هڪلڻ يا مارڻ بجاءِ نهايت پيار سان ڏسي رهيو هيس، سمجهان پيو ته مون کي معافي ملي چڪي آهي. ٻيو مڙوئي خبر

حاجي فقير حر

قبرن ۽ قبرستانن سان خاصي دلچسپي اٿس. عمر جو ڳچ حصو اهڙن آستانن جا چڪر کائيندي گذاريو اٿس. جڏهن به ڪا جهٽ گهڙي هن وٽ پڪڙجي زندگيءَ کان فرصت حاصل ٿيندي اٿس ته ڪنهن نه ڪنهن ويجهڙي مقام ۾ وارد ٿي پناه وٺندو آهيان. پلڪ پهر آجهاپو ڪري، ماڻهپي ۾ اچي، وري واپس گوڙ گهمسان طرف رخ رکندو آهيان. ائين به نه آهي ته ڪو دنيا وارن مون کي ڪو ڏک يا ڏجها ڏنا آهن، يا اهل مماتيءَ وارن سان اُنس اٿس يا ڪو موت سان اُڪير اٿس. هرگز نه، بلڪ موت جي ته نالي کان به دل گهٻرائيندي اٿس. پر هي ٻي ڳالهه آهي ته ٻڪري جي ماءُ کيس تائين خبر گهرندي رهندي.

۱۹۷۲ع ۾ سرڪاري نوڪري کان نيڪاليءَ بعد جڏهن حيدرآباد ۾ رهائش اختيار ڪيم ته منهنجو واندو وقت ڪچي قلعي لڳ واري ”اميدن پريو مقام“ ۾ گذرندو رهيو. مقامي مماتيءَ وارن ماڻهن جي ڄاڻ سڃاڻ ٿيندي، مون کي هي گمان گذريو ته ”اميدن پريو مقام“ عام قبرستانن کان بلڪل هڪ نرالي نوعيت جو هيو ۽ هن مقام ۾ اڪثر تر اهڙا انسان مدفن ٿيل آهن جن جو موت غير فطري طور، ڪنهن اوچتي حادثي، هارٽ فيل، قتل يا ڦاسيءَ باعث ٿيو هجي. اهڙي انومان مدنظر مون هر قسم جي آرامي انسان جي زندگيءَ ۽ موت بنسبت حال احوال قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ڏس ۾ پاڻو اسماعيل قبرستاني، جو هن مقام جو پنجاهه سالن کان پانڊيٽرو آهي، تنهن منهنجي ڪافي رهنمائي ڪئي.

حاجي فقير سان منهنجي پس غائبانه شناسائي پڻ پاڻو قبرستانيءَ ذريعي ٿي. سندس ڪچي قبر مقام جي دروازه کان ويهارو گز مفاصلي تي آهي. توڙي جو منهنجا ڪافي دوست يار هن مقام جي مختلف جڳهن تي آرامي آهن تڏهن به منهنجي بيٺڪ اڪثر تر سندس ويجهڙائي ۾ ٿيندي آهي.

حاجي فقير ”حر“ اڌ صدي اڳ، حرن جو ناليرو مهندار هيو.

شهادت پور لڳ، خيبر ميل واري هولناڪ ريلواڻي حادثي جي سازش ۾ کيس گرفتار ڪري جيل آڻايو ويو. سندس گرفتاري بعد مٿس درجن ٻه ٻيا به کيس داخل ڪيا ويا، خاص طور اهڙا ڏوه جن جا حقيقي ڏوهاري عدم پيدا هئا. ساڻس انڊين پينل ڪوڊ جا ڳر وارا ۽ زنددار جملي قلم لاڳو ڪيا ويا، جن ۾ ڏاڙا ڦريون ۽ خون سرفهرست هئا. کيسن جي نيڪال لاءِ هڪ اسپيشل ڪورٽ وجود ۾ آندي ويئي. اهڙي صورتحال مدنظر فتويٰ جو به اسپيشل هٿ هڪ لازمي امر هيو.

حاجي فقير کي پنهنجي صفائي پيش ڪرڻ ۽ بچاءُ لاءِ سرڪار طرفان چار عدد وڪيل مقرر ڪري ڏنا ويا. سندن وڪالت فصيح ۽ بليغ هئي ۽ هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته سندن مول مقصد حاجي جي بچاءُ بچاءُ کيس قاسميءَ جي اوڏو آڻڻ هيو. اسپيشل ڪورٽ، برڪ سرڪاري وڪيل ۽ حاجيءَ جا چار اڏارا سرڪاري وڪيل! ٻين لفظن ۾ ڪو اهڙو ڳڻو نه ڇڏيو ويو جنهن ۾ حاجيءَ کي ڪنهن به قانوني رعايت ميسر ٿيڻ جو ڪو امڪان هجي. اسپيشل عدالت ڏينهن رات هڪ ڪري پنهنجي قانوني ڪارروائي پوري ڪئي. انگريزي دور حڪومت ۾ هي اولين مثال هيو جو عدالتي مشين بجليءَ جي رفتار تي هلي رهي هئي. ورنه انگريزن جي قانون جو بنياد ئي ”دير مدار“ تي رکيل آهي، ڇاڪاڻ ته ڪوڙ لاءِ حافظو هٿ ضروري آهي، ۽ حافظي جي مدت محدود آهي. وقت گذرڻ سان گڏ ڪوڙ وسريو وڃي ۽ باقي سچ بيٺو ٿو نجي.

اسپيشل عدالت پنهنجو فيصلو ڏنو. فتوا توقع مطابق هئي. پنج قاسيون ۽ ڏه سال سخت پورهئي سان سزا. حالانڪ فاضل ۽ عادل جج کي خبر هئي ته حاجي فقير اڪيلو ۽ هڪ عدد انسان هو جنهن لاءِ پنج قاسيون ته درڪنار پر اڌ قاسي به ڪافي هئي. انساني تاريخ ۾ هڪ انسان لاءِ هيءُ هڪ انوکي ۽ عجيب سزا هئي، خاص طور پنجن قاسين بعد ڏه سال جيل جي سزا!

اسپيشل عدالت جڏهن به هر کيس جي سلسلي ۾ پنهنجي فتويٰ صادر ٿي ڪئي ته حاجيءَ کي سندس وڪيلن طرفان فيصلي جو سنڌي ترجمو نهايت شد مد سان ٻڌايو ۽ سمجهايو ٿي ويو. حاجيءَ جو ردعمل نهايت سادو ۽ بلڪل مختصر قسم جو هو. هر دفعي ڪنڌ ڌوڻيندي سزا کي تسليم ڪندي فقط هڪ ۽ ساڳيو لفظ ٿي اُچارائين ”جيءُ بسر الله“. جڏهن سندس پنجين قاسيءَ جو اعلان ڪيو ويو ته تعجب جو اظهار ڪندي چيائين ته جڏهن آءٌ پهرين وار ۾ ئي پار وڃي پهچندس ته باقي چار دفعا ڪنهن کي لڙڪايو ويندو؟ قاسي ڪا پينگهه لڏڻ ته نه آهي جو

مردہ لاش کي بہ مزو وٺرايو ويندو.

جڏهن اسپيشل عدالت پنهنجو آخرين فيصلو ”ڏھ سال سخت پورهئي سان سزا“ سڻايو ته حاجيءَ کان بي اختيار تهڪ نڪري ويو. کلندي سوال ڪيائين ته ”سائين سزا اڪين تي پر ڪاٽيندو ڪير؟ آءُ يا منهنجو لاش“. ڪورٽ جي درخواست ٿيڻ بعد جج صاحب سان ٻه منٽ خانگي ملاقات لاءِ درخواست ڪيائين جا منظور ڪئي ويئي. هن شرط تي ته حاجي جج جي چئمبر ۾ پيرين اگهاڙي پيش ٿيندو. انهن ڏينهن اهڙا ڪيئي واقعا رونما ٿي چڪا هئا، جو ڪورٽن ۾ ڏوهارين جج جي فتوا سان پنهنجي اختلاف راءِ جو اظهار پادرن اچڻ سان ڪيو هيو.

جج صاحب اڳيان روبرو پيش ٿي حاجيءَ عرض ڪيو ته پنجن قاسين مون هڪ قاسي سندس انٽ آئن لاءِ ڪافي هئي. گذارش ڪيائين ته بقايا چار قاسيون سندس بچاءَ جي وڪيلن کي في وڪيل في قاسي حساب سان ڏنيون وڃن جن ايمانداريءَ سان بچاءَ ڪرڻ بچاءِ کيس قاسيءَ جي ڦندي ۾ چوڪنيو قاسايو هيو، حالانڪ حق انصاف رو ٿو هو ڦاهي کان ڪوهين ڏور هيو.

فاضل جج حاجيءَ کي فقط هي ٻڌايو ته سندس قاسيءَ جي سزا مدنظر وڌيڪ ڏھ سال سخت پورهئي واري سزا معاف ڪئي وئي آهي. اهڙي اعلان حاجيءَ کي ڪهڙو آت ڏنو هوندو چئي نه ٿو سگهجي.

قاسيءَ کان هڪ ڏينهن اڳ حاجيءَ کي خبر پئي ته سندس ٻيڙو پيءُ اچي چڪو هو ۽ جيل جي ٻاهران ترسيل هيو. کيس اهو ٻڌايو ويو ته سندس پيءُ جيل اختياريءَ وارن کي هڪ عريضي پڻ پيش ڪئي هئي ته سندس پٽ جو لاش قاسيءَ بعد کيس حوالي ڪيو وڃي. حاجيءَ وڏي جيلر صاحب کي لکت ۾ عرضداشت ڪئي ته کيس قاسيءَ کان اڳ سندس پوڙهي پيءُ سان ملاقات جو موقعو ڏنو وڃي ۽ جيڪڏهن ڳالهائڻ تي بندش هجي ته کيس پري کان اڪين ڏيکاريو وڃي. حاجيءَ جي هي درخواست به ٿڌي تي رد ڪئي ويئي.

قاسيءَ واري صبح جو جڏهن کيس ڪال ڪوٺري کان قاسي گهاٽ طرف نيو ٿي ويو ته کائن پڇيائين ته سندس پيءُ ڪٿي هيو. وارڊر کيس ٻڌايو سندس پيءُ جيل جي اولهه واري ديوار کي ٽيڪ ڏيئي لپٽيل هيو. حاجيءَ وارڊر ۽ جيل پوليس وارن کي الله جو واسطو ڏيئي عرض ڪيو ته کيس فقط ان ديوار جي رخ ۾ ٻه منٽ وٺي هلن جنهن ٻاهران سندس پيءُ ترسيل هيو. سندس عرض اگهايو ويو ۽ کيس ديوار نزديڪ آندو ويو. پٿر جي ديوار کي سلام ڪري سندس اڳيان گوڏا کوڙي کيس مخاطب ٿيو

۽ چيائين:

”آئون تنهنجو بيحد شڪر گذار آهيان جو تو منهنجي ٻيڙي ۽
اپاڳي پيءُ کي سهارو ڏنو آهي جنهن جا ٽي پٽ اڳيئي هڪ هڪ ٿي
قاسيءَ جي گهاٽ چاڙهيا ويا آهن. هن وقت آءٌ سندس اڪيلو ۽ باقي
بچيل پٽ آهيان. سندس هن دنيا ۾ ڪوبه ٻيو آت ڏيندڙ نه آهي.
منهنجي پير مرد ۽ پير سن پيءُ کي پنهنجي پاڇي ۽ پشت ۾ پناهه ڏيڻ
لاءِ تنهنجا لک لک احسان“

چند منٽن بعد کيس ٽڪڙڪي ڏانهن وٺي وڃي آخرين مسافري لاءِ
سنڀاريو ويو. حاجيءَ اکين تي دستوري ڪاري ٽوپي پائڻ کان انڪار
ڪيو. نه سندس پير وڇڙيا ۽ نه سندس جسم ۾ ڏڪڻي نمودار ٿي، نه
وري نڙگهٽ آلي ڪرڻ لاءِ پاڻي پيتائين. برعڪس ان جي قاسيءَ جي
قندي ڏانهن ائين هرانگهون ڀريندي اڳڀرو ٿيو ڇڻ گلن جي هار کي ڳچيءَ
ڳل لائڻ لاءِ پيشقدمي ڪري رهيو هيو. ويجهو وڃي پنهنجي فرقو جو نعره
بلند ڪيائين ”پيچ پاڳارا“ ۽ قاسيءَ جو قندو پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌائين،
”جيءُ بسم الله“. هڪ ڇڄي آئي. اک چنپ ۾ هو اتي پهچي چڪو جتي
پهچڻ لاءِ ماڻهو اڪثر پهرن جا پهر سڪرات سهندا آهن.

ڪجهه ڪلاڪن بعد حاجيءَ جي لاش کي سندس پيءُ حوالي ڪيو
ويو. سندس پيءُ جو پنهنجي جملي پٽن جي تقدير اڳ ۾ ئي تسليم ڪري
چڪو هيو، تنهن ڪو ڳوڙهو اکين کان نه ڳاڙيو. نه دانهن نه ڪوڪ نه پٽ
نه پاراتو. ٿي سگهي ٿو ته سندس ڳوڙهن جي ڪوٽا اڳواٽ ئي خشڪ ۽
ختم ٿي چڪي هئي ۽ جنس خاطر ڪا بوند باقي بچي هجي. هن فقط
لاش جي نراڙ تي پنهنجا عمر رسيده چپ رکيا. ڇڻ نراڙ تي تقدير جي
لڪڻي کي آما صدقنا ڪندي پنهنجي رب جي رضا تي راضي رهڻ جي
تصديقي مهر ٿي هنيائين. لاش کي پنهنجي جهولي ۾ جهلي پنهنجي
چاٽيءَ سان بغل ڪير ڪيائين. هو ان حالت ۾ ڪجهه دير تائين رهيو.
جڏهن ڪنهن پيءُ کي پٽ کان يا هٿن چڻجي جشري کي مٿي کان جدا
ڪرڻ جو ادر ڪيو ته اها هڪ بيسود ڪوشش هئي. سندس دمر نڪري
چڪو هيو. ماڻهن کي اها غلط فهمي دور ٿي ويئي ته هو پٽ جي لاش
کڻي وڃڻ لاءِ وارد ٿيو هيو. هو ته پٽ سان سفر جو ساٿ ڏيڻ آيو هيو ۽
سندس ڪڍ هليو ويو. اها خبر نه آهي ته ٻيئي گڏ دفنايا ويا يا جدا جدا.
پر ڪهڙو ٿو فرق پوي ته هيءُ ڪڇي قبر پيءُ جي آهي يا پٽ جي؟ مٿي
بعد ته اها به مشڪوڪ ڳالهه آهي ته حاجي ۽ سندس پيءُ جاوا به هئا يا
نه.

۴ بابو جعفر پائي

انساني زندگيءَ جي اوج ۽ عروج لاءِ محنت توڪل ۽ بخت علاوه هڪ ٻي انوکي طاقت کي به پڻ دخل آهي جنهن کي ”دعا“ چيو وڃي ٿو. اولياءُ الله جا چون ٿا ته ”دعا“ تقدير سان پاڪرين پوي ٿي ۽ اڪثر تر تقدير جي لڪڻي تي غالب ٿي پنهنجي مدعا ماڻي ٿي. خاص طور ماءُ جي دعا.

مون پنهنجي ساني ۾ جن ماڻهن کي صحيح معنيٰ ۾ سکيو ستابو مان مرتبي ۽ اوچي پدويءَ تي ڏٺو ته انهن ۾ اڪثريت اهڙن جي هئي جن جو سڪندري بخت سندن مائن جي دعائن بدولت هيو. ڪي ته اهڙا به خوش نصيب انسان آهن جن کي سندن والده پنهنجي ٿيڻج به هميشه باوضو ٿي پوءِ ڏني هئي. انهن کان اڃان به وڌيڪ اهڙا نيڪ بخت انسان ڏٺم جن ماءُ جي خدمت کي عبادت سمجهي پنهنجي زندگي سنواري. ضلع سکر جو هڪ هندو ڪليڪٽر اهڙو به ڏٺم جو سجاڳيءَ ۾ ماءُ جو خيال رکڻ ته پنهنجي جاءِ، پر رات جو ماءُ جي پيرن کي زور ڏيندي پوءِ سندس پيرانديءَ پيل ڪٽ تي اهڙي طرح آرامي ٿيندو هيو جو جيسين تائين امڙ جا پير سندس اکين ۽ منهن تي نه لڳندا هئا ته کيس ننڊ نه ايندي هئي. الله نه ڀلائي ته هو ميرچنداڻي جي نالي سان مشهور هيو!

جنگشاهيءَ جي ريل گاڏيءَ واري هولناڪ حادثي ۾ هڪ تباه ٿيل دٻي جي ۲۳۹ مسافرن ۾ واحد زنده بچيل انسان کي جڏهن چيو ويو ته ”سندس پير مرشد زور هئا جو ٻچي ويو هو“، ته کلي ڏنائين ۽ چيائين ته ”منهنجو پير مرشد ته منهنجي ماءُ آهي جا اُٿندي ويهندي الله کي آزيون ڪندي رهندي آهي ته منهنجو موسڙو پرتو اٿيئي، سن ۱۹۳۵ع واري ڪوئيٽي جي زلزلي کان پوءِ زنده درگور ٿيل ماڻهن جي لاش ڪڍڻ لاءِ ڪوٽائي ڪندي چوڏهن ڏينهن بعد هڪ اهڙي مرده ماءُ جو لاش ڏٺو ويو جنهن جو اڌ جسر سڙي پسر ٿي ويل هيو ۽ ٻئي طرف کان سندس زنده معصوم ٻار ٽنڀ ڏائي رهيو هيو. انساني تاريخ اهڙن ”ماءُ ۽ پٽ“ جي

معجزن سان ڀرپور آهي.

برعڪس ان جي دنيا اندر اهڙا به ڪي اڀاڳا انسان آهن جي ماءُ جي جس ڪٽڻ يا دعائون حاصل ڪرڻ بجاءِ سندن بددعائون يا پاراتن جو شڪار ٿين ٿا. اهڙن بدنصيبن جو ڳاڙهو اٿي ۾ لوڻ برابر به مشڪل آهي. ڇاڪاڻ ته ماءُ پنهنجي اولاد کي ٻين جي بدنظرن کان بچائيندي رهندي آهي اها کين ڪهڙي دل سان پاڻ پٽيندي يا پاراتو ڏيندي؟ ان سلسلي ۾ بابو جعفر پائي جو واقعو اسان جي اکين اڳيان آهي جو انتهائي عبرتناڪ آهي. ٿي سگهي ٿو ته اسين ان حقيقت کان سبق پرايون.

بابو جعفر پائي حيدرآباد سينٽر جيل جي انهن چئن خطرناڪ ڏوهارين ۾ هڪ هيو جي ۱۹۵۱ع واري صرافه بزار جي ٽن لکن واري ڌاڙي ۾ ٻن ماڻهن کي قتل ڪرڻ جي ڏوه ۾ رجوع ڪيا ويا هئا. ان ڪاعلاوہ متن هڪ ٽئڪسي ڊرائيور ”بدر عالم“ کي خون ڪرڻ ۽ سندس ٽئڪسي کي ڌاڙي لاءِ استعمال ڪرڻ جو الزام به مڙهيو ويو. خون ۽ ڌاڙي جا ٻيا جوابدار پهلوان شاه، علي اڪبر ۽ اڪبر ڌوبي هو. ٻين جوابدارن ۽ بابو جعفر پائيءَ ۾ فرق فقط هي هيو، ته جعفر بيگناه هيو ۽ سندس ڪيس واري خون يا ڌاڙي جي ڪارروائيءَ ۾ ڪو هٿ نه هيو. سندس قصور فقط اهو هيو جو ڌاڙي ۽ قتل جي واردات واري ڏينهن، رات جو حيدرآباد اچي سلطان هوتل ۾ پهلوان شاه سان ملاقات لاءِ ويو، جو ڪيس نوڪري ڏيارڻ جي دلاسي ڪيس پاڻ سان گڏ ڪوٺي وٺي ويو جتي سڀني جي گرفتاري عمل ۾ آئي. هن ڪيس جي جاچ ۽ جوابدارن جي گرفتاري سنڌ جي مشهور ۽ معروف پوليس عملدارن مسٽر چاچا غلام مرتضيٰ ۽ مرحوم محمد حسين طرفان عمل ۾ آئي هئي.

بابو جعفر اصل بمبئيءَ جو باشنده هيو ۽ سندس تعلق هڪ غريب ليڪن نهايت معزز بوهري خاندان سان هيو. پيءُ جي سايه کان محروم ٿي ويڃڻ ڪري سندس تعليم ته مڪمل ٿي پر سندس ترغيث ۾ ڪسر رهجي ويئي. ڇڙواڳ ۽ چيڪ رهڻ ڪري لڄ لوفرن جي سنگت ۾ اچي ”جوئا“ جي عادت پرايائين. جو ڪجهه گهر ۾ سندس پيءُ جي پوئجي هئي اها دف ڪري ڇڏيائين. نقدي ناس ڪري پنهنجي ٻيڙي ماءُ ۽ ننڍي پيڻ جي

زبور زڙي تي به هٿ صاف ڪيائين. سندن پرداخت ڪرڻ بجاءِ کين فاقه ڪڍڻ جي نوبت تي آڻي رسايائين. جڏهن پاڙي اوڙي ۽ ٻين متن مائٽن مٿس لغت ملامت ڪئي ته بمبئي ڇڏي اچي ڪراچيءَ جا وڻ وسايائين. ڪراچيءَ ۾ بابو جعفر ”واٽر بري ڪمپائونڊ“ ڪمپنيءَ ۾ ملازمت اختيار ڪئي جتي ترقي ڪندي اسسٽنٽ مئنيجر جي عهدي تي سرفراز ٿيو. ليڪن سندس جوڻا جي عادت ۽ عياشي بدستور جاري رهي. جو ڪجهه ڪمائيندو رهيو اهو ته نوسر بازن جي حوالي ٿيندو رهيو پر اٽلندو ڪمپني جي خزانچيءَ کان هڪ نه ٻئي بهاني اوڏر وٺندو رهيو. آخر هڪ ڏينهن ڪمپنيءَ جو ڊئريڪٽر اوچتو اچي سهڙيو ۽ ڇاڇ پڙتال ڪندي ڏٺائين ته نقديءَ جو گچ حصو غائب هيو. فرياد داخل ڪري خزانچيءَ کي گهوپين جي الزام ۾ گرفتار ڪرايائين. جعفر پاڻي عدالت ۾ حاضر ٿي اعتراف ڪيو ته اهي گر ٿيل رقمون خزانچيءَ خرد برد نه ڪيون هيون، پر هن پاڻ اوڏر بهاني وٺي جوڻا ۾ هارايون هيون. خزانچيءَ جا بند خلاص ٿيا ۽ جعفر پاڻي کي ٻه سال سخت پورهيءَ سان سزا ڏيئي کيس ڪراچي جيل اماڻيو ويو. ان سزا دوران سندس واقفيت پهلوآن شاه سان ٿي جو جعفر پاڻيءَ جي سزا پوري ٿيڻ کان هڪ مهينو اڳ پنهنجي مدت پوري ڪري آزاد ٿي ويل هو. جيل ڇڏڻ وقت پهلوآن شاه جعفر پاڻيءَ کي پنهنجي حيدرآباد واري ائڊريس ڏني، ۽ ساڻس واعدو ڪيو ته سندس نوڪريءَ جو جوڳو بندوبست ڪيو ويندو.

۱۹۵۱ع کان ۱۹۵۴ع تائين کيس جي ڪارروائي جاري رهي. چارئي سال جعفر پاڻي پنهنجي ٻين ساٿين سان گڏ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ قيدي رهيو. سينٽرل جيل جي قيدين، سپاهين ۽ جيلرن جي جعفر پاڻي سان پوري پوري همدردي هئي ڇاڪاڻ ته خود سندس ساٿين جي مطابق هي ويچارو بلڪل بيگناهه هيو. ازانسواءِ جيل هڪ واحد جڳهه آهي جتي ڏوهارين جي حقيقت سچ بيان صاف ظاهر هوندي آهي. آخر ڪو ڪورٽ توروثي آهي جتي ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ ڪو فائدو حاصل ٿي سگهي. سندس بيڏوهي هئڻ علاوہ بابو جعفر جي جيل اندر مشهوري پي سبب هئي. اهو هيءُ ته ماءُ جي عزت ڪرڻ، خدمت ڪرڻ ۽ کيس ڏک نه ڏيڻ لاءِ نصيحت

ڪندو رهندو هيو ۽ ان موضوع کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه ۾ دلچسپي نه وٺندو هيو. سندس سموري گفتگو ٽن جملن تائين محدود هوندي هئي. ”اري تيري مان جنده هي نا، اس کي ڪدمت، اور اسکي عجت ڪرنا، اس کو دک کبهي نهين دکهانا“ آخرين جملي بعد سندس اکين ۾ آب جاري رهندو هيو ۽ سندس نڙي گهگهي ٿي ويندي هئي. سڌا پريندي ڄڻ ته ڪنهن کي غائبانه مخاطب ٿيندو هيو، ”ماري امان مجهي معاف جرور ڪرنا“

قاسي واري ڏينهن کان هڪ ڏينهن اڳ پنهنجي دل جو راز سليائين ته کيس پنهنجي قاسي چڙهڻ جي خاطري گذريل اٺن سالن کان هئي ۽ دراصل هو ان سزا جو نه فقط حقدار هيو پر ان لاءِ انتظار ڪندو ٿي رهيو. سندس آخري احوال ڪجهه هن طرح هيو.

”آءُ جوا جي علت ۾ گهر جو ارڪو ترڪو لٽائي چڪو هيس. منهنجي ماءُ لک جتن ڪيا، ۽ پنهنجي وس آهر نه گهٽايو ته منهنجي ان عادت جو خاتمون ٿئي. پر آءُ انڌ جي گهوڙي تي سوار هيس ۽ مون ماءُ جي منهن ۾ ڏٺو ڪي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. آخر ۾ منهنجي ماءُ کي ڪنهن ڏس ڏنو ته پٽ کي سڌاري راه تي آڻڻ جو ارادو رکي امام جعفر جو نياز ڪري. منهنجي ماءُ ان ڏينهن بعد پنهنجي هٿن جو سڀو ۽ ٻيو پورهيو ڪري ”نياز“ ڪرڻ لاءِ پنداري ۾ پئسا گڏ ڪرڻ شروع ڪيا. هڪ ڏينهن مون کي جوڻا جي شدت ان حد تائين مجبور ڪيو جو لڪ چوريءَ پندارو پڇي امڙ جي ٻن مهينن جي نياز واري موڙي کڻي وڃي ڊاءُ لڳايم. نتيجو ظاهر هيو. ارادو هيم ته همياڻي کڻي ٻيڻي رقم ڪري وڃي امڙ جي جهوليءَ ۾ وجهندس. دنيا اميد تي قائل هجي يا نه پر جوڻا ضرور اميد تي قائل آهي. ٻئي ڏينهن تي امڙ کي نياز ڪرڻو هيو. پاڙي اوڙي ۾ پڌرائي ڪري چڪي هئي. جڏهن پنداري ڏانهن پهتي ته اتي فقط پڳل پتر نڪر پيل هئا. رڙ ڪري روج شروع ڪيائين. هر هڪ کي امامن جا واسطا ڏيئي پئسن جو پڇيائين مون ڪوڙ ڳالهائين ۽ هر ڪوڙي جي فطرت جيان قسر ڪڻڻ شروع ڪيا. امڙ پنهنجو رڻو مٿي تان لاهي هٿ ۾ کڻي جهولي جهلي پڪاريو ته ”امام جعفر جي تون سچو آهين ته پنداري

پيلٽ واري کي سوليءَ ڇاڙهه. "ان ڏينهن کان وٺي آءُ جڏهن به اڪيون بند ڪندو آهيان ته سولي آڏو ڏسندو آهيان."

۱۸- فبروري ۱۹۵۴ع صبح جو بابو جعفر پائي ۽ سندس ساٿين کي ڦاسي ڏني ويئي. بابو جعفر پنهنجو دستوري انٽرويو ڦاسر سان به ڪيو. "اري تيري مان جنده هي نا، اس کي عجت ڪرنا، اس ڪو ڪجهي ڊڪ نه دينا."

بابو جعفر ماءُ جو ڏوهاري ضرور هيو پر جن ڏوهن جي الزام ۾ ڦاسي چڙهي رهيو هيو انهن کان معصوم هيو. سندس معصوميت جو ان کان وڌيڪ ڪهڙو ثبوت ٿي سگهي ٿو جو سندس ڦاسي چڙهڻ وقت کان وٺي بوندا بوندي شروع ٿي جا سندس لاش دفنائڻ تائين جاري رهي. سندس موت لاءِ پهلو ان شاه چونڊو هيو ته "پائي جعفر بيگناه هي اور اسڪي موت پر آسمان پي روئيگا" آسمان ضرور رنو. مونکي يقين آهي ته بابوءَ کي سندس ماءُ ۽ خليفندڙ پنهني معاف ڪيو هوندو. ورنه رحمت جي بارش ڪا بهي سبب ته نه ٿيندي آهي. بابوءَ جي آخرين وصيعت هي هئي ته جيڪڏهن بوهري سندس لاش کي پنهنجي مقام ۾ دفن ڪرڻ کان انڪار ڪن ته پوءِ کيس "اميدن پريو" مقام ۾ دفن ڪيو وڃي.

هي حقيقت آهي ته مٿا واعظ نه ڪندا آهن. پر هڪواري اوهين سندس قبر وٽ به چار منٽ آجهاپو ڪندا ته اوهان جي اندر ۾ جعفر پائي! وارا به چار جملا ضرور اُڀرندا، "اري تيري مان تو جنده هي نا؟ ان کي خدمت ڪرنا، ان ڪو ڪجهي پي ڊڪ نه دينا، هان جرور خيال ڪرنا."

ديوان ڌيارام شاهڻي

زمانن جي هر دور ۽ سماج ۾ اسان کي ڪي اهڙا به انسان ڏسڻ ۾ اچن ٿا جن عيش آرام ۽ آسائش واري زندگي ڇڏي، پنهنجي رضا خوشيءَ سان ڪشت ۽ ڪشالن واري ڪنن واٽ ورتي ۽ آخر ۾ تائين ان راه تي ثابت قدم رهيا. پوءِ نه ڄاڻ ته ڪين وقت جي سماجي نظام کان بيزاري ٿي، يا دين ڌرم جي دائرن کان سندن ويساه ڪجي ويو يا وري هن دنيا ۾ ڊڪ درد جو راڄ ڏسي، سڪي ستابي زندگي گهارڻ کي گناهه سمجهائون. اهڙن ساڌو پڪشو ۽ صوفي منشن جي تياڳ ۽ تپسيا جو سلسلو ڪن ايامن کان هلندو ٿو اچي. ڪي سامي ۽ سنڀاسيءَ جو روپ ڌاري اڪيلائي ۽ ايڪانت جي تلاش ۾ بنواس وٺن. ڪي وري ونسڙ ۾ رهندي به تن تي ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو ۽ مٿو اگهاڙو ڪيو اها پيا تند توارين ته ”منهنجو ڪهاڙو پيٽر هن پيٽور ۾.“

اهڙوئي ويراڳي هيو سنڌ جو هڪ سخي مرد ۽ ساڌو. ديوان ڌيارام شاهڻي، جنهن اميريءَ ۾ فقيري ڪمائي ۽ پنهنجي شاهوڪار شاهيءَ کي انهن جي سهائتا ۾ سڙائيو جن کي سهڪار ۽ سهاري جي لوڙ هئي. سندس جنم ۱۸۵۷ع ڌاري ٿيو، جنهن سپاڳي سال هندو ۽ مسلمان سپاهين پاڻ ۾ گڏجي انگريزي راڄ خلاف بغاوت جو پيڙ هاريو، جنهن تاريخي واقعي کي انگريزن ”ڏيهي سپاهه جو بلو“ ۽ اسان آزاديءَ جي جنگ سڏيو. ڌيارام جو پيءُ منشي گدومل پنهنجي وقت جو نام ڪنڀو گياني داني ۽ پراڻڪاري شخص هيو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته ڌيارام جي جنم جي ڏاه ڪيس اڏيره لعل وٽان ڏنل هئي جنهن درگاه جو گدومل ننڍپڻ کان پانڌڙو هيو. هونئن به اڏيره لعل هندو مسلم ايڪتا جو اوتار آهي جنهن جي آسڻ تي مزار مبارڪ گڏ اگنيءَ جي جوت به روز روشن رهي ٿي.

ڌيارام جا ابا ڏاڏا اصل ڪٿي ڪل جا ناڪر هوا ۽ پوءِ نوڪري پيشو اختيار ڪرڻ ڪري عامل سڏيا ويا. پهريون ڪلهوڙن وٽ ۽ پوءِ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڍلون اوڳاڙيندڙ عملدار ۽ مالي سرشته جا ماهر مقرر

ٽيل هئا. ڏيارام جو ڏاڏو منشي ميگهراج چانڊڪا جي هاڪاري حاڪم شاه بهارو وٽ مير منشي هيو. جنهن رتبي ماڻڻ ڪارڻ سندن گهراڻو شاهائي سڏجڻ لڳو. ڏيارام جو پيءُ منشي گدو مل حيدرآبادي ميرن جي آخرين چوڌاري وٽ مير منشي هيو. ميرن جي سڄ غروب ٿيڻ کان پوءِ پاڻ به ميراڻو لباس لاهي فقيراڻو گيڙو ويس ڌاري ڌرمائو ۽ خيراتي ڪمن ۾ باقي عمر بسر ڪيائين. ڏيارام جي شروعاتي تعليم فارسي پڙهڻ سان ٿي جنهن غرض لاءِ کيس آخوند نور محمد جي خطاب خان ۾ داخل ڪيو ويو جو مڪتب ديوان گدو مل جي جاءِ ۾ کوليو ويو هو. هي اهو زمانو هيو جڏهن سنڌ ۾ ڪي به سنڌي اسڪول ڪونه هئا. ڇاڪاڻ ته مغلن، ڪلهوڙن توڙي ميرن جي دور حڪومت ۾ سرڪاري زبان فارسي هئي. ڏهن سالن جي ڄمار ۾ ڏيارام گلستان پندنامو ۽ بوستان پڙهي پڄايا جي ڪتاب فارسيءَ جي تحصيل لاءِ لازمي ڄاتا ويندا هئا. ۱۸۶۷ع ڌاري ڏيارام کي انگريزي اسڪول ۾ ويهاريو ويو ۽ ۱۸۷۴ع ۾ بمبئي وڃي مئٽرڪ پاس ڪيائين. ڇاڪاڻ ته مئٽرڪ جي امتحان لاءِ سنڌ ۾ ڪو انتظام ڪونه هيو. بمبئيءَ ۾ ڏيارام ايلفئنٽسن ڪاليج ۾ بي-اي جو امتحان پاس ڪري وطن وريو ڇاڪاڻ ته امتحان هلندي کيس پنهنجي پتا جي بيماريءَ تڙت پوءِ موت جي خبر ملي هئي. سنڌ ۾ اچڻ بعد ڪجهه وقت لاءِ زمينداري ڪاروبار سنڀاليندو رهيو ۽ واندڪائيءَ ۾ قانون جي امتحان لاءِ تياري ڪندو رهيو.

۱۹۷۹ع ڌاري ڏيارام صدر ڪوٽ جي جج صاحب وٽ سٺ روپيا پگهار تي سرڪاري ڪلارڪ مقرر ٿيو. ان زماني ۾ انگريزي حڪومت جو بول بالا هيو ۽ سندس نوڪري ڪرڻ هڪ وڏي مان مرتبي ۽ عزت پري ڳالهه سمجهي ويندي هئي. سال کن سروس کان پوءِ کيس ترقي ڏيئي ڪورٽ جو سرشتيدار مقرر ڪيو ويو. ان عرصي ۾ ڏيارام وڪالت جو امتحان پڻ پاس ڪيو. پاڻس ميناڙام وڪيل جو خيال هيو ته ڪائونس نوڪري ڇڏائي کيس پاڻ سان گڏ وڪالت ۾ رنيائي. پر ان مدت ۾ ڏيارام کي سول سروس لاءِ آڇ ٿي. ڏيارام انهن چئن خوش قسمت اميدوارن ۾ هڪ هيو جن کي بمبئي جي گورنر لارڊ ”ري“ چونڊيو هيو. ڏيارام کي سول سروس ۾ ڪڇڻ ڪري سرشتيدار جي عهدي تان ترقي ڏيئي هڪدم سمال ڪازڪورٽ جو جج مقرر ڪيو ويو جنهن پدويءَ تي هن کان اڳ فقط باريسٽرن کي ٿاڻيو ويندو هيو.

۱۸۸۱ع ۾ ڏيارام تي مهينا سرڪاري موڪل وٺي سنڌ جي سٿر تي نڪتو ۽ سموري صوبي جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺائين. ترٿ ئي پوءِ انگريزيءَ ۾ سنڌ بنسبت هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽائي، قلندر شهباز ۽ اڏيره لعل جي زندگيءَ جو احوال قلمبند ڪيائين. شاھ ڀٽائي متعلق هي پهريون ڪتاب هيو. انهن ڏينهن سنڌ جي دانشورن پنهنجي هڪ سنگت جو پايو وڌو جنهن کي ”سنڌ سپا“ سڏيو ويو ۽ جنهن جو روح روان ڏيارام هيو. سنڌ سپا پاران هڪ انگريزي اخبار ”سنڌ ٽائمس“ جاري ڪئي ويئي جنهن جو ايڊيٽر ساڌو هيرانند هيو. پر ليک لکڻ جو ڌمون ڏيارام حوالي هيو. تعليم کاتي وارن پڻ ”سنڌ سڌار“ نالي سنڌيءَ ۾ اخبار شروع ڪئي جا هو هلائي نه سگهيا ۽ ان اخبار ۾ ايڊيٽوريل لکڻ جو ڌمون پڻ کيس سونپيو ويو.

سگهوئي پوءِ ڏيارام سنڌ ۾ ڪاليج ڪولڻ لاءِ تحريڪ شروع ڪئي. ڪاليجي سکيا عام ڪرڻ لاءِ هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ انهن اعتراضن کي رد ڪندڙن تي هڪ ڪاليج پڙهڻ سان، نوجوان، سرڪار يا مذهب سان بغاوت ڪرڻ جي سکيا پرائڻ ٿا. پنهنجي پاءُ مينارام تي زور ڀريائين ته عاملن کان ڪاليج لاءِ هڪ لک رپيا چنده وٺي ڏئي. سندس جاکوڙ نتيجي ۾ ۱۸۸۶ع ڌاري نئي ڪمپائونڊ ڪراچيءَ ۾ سنڌ آرٽس ڪاليج کوليو ويو جو بعد ۾ دولت رام چينمل جي ۲۵ هزار رپيه چنده ڏيڻ ڪري سندس نالي پٺيان ڏي جي سنڌ ڪاليج“ سڏيو ويو.

۱۵ مئي ۱۸۸۵ع کان ۱۸۸۶ع تائين ڏيارام کي اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو عهدو ڏيئي کيس سنڌ جي جاگيردارن ۽ پٽدارن جي رڪارڊ ٺاهڻ جو ڪم سونپيو ويو. ڏيارام رات ڏينهن محنت ڪري مغلن کان ميرن واري دور تائين ڍلن جي سرشتي جو اڀياس ڪري هڪ وڏو ڪتاب لکي تيار ڪيو جو جاگيردارن جي تاريخ طبعس ڪح ظذسڌ دطج رع هق ڪڪس نالي سان مشهور آهي. ٿوري عرصي بعد ڏيارام کي ترقي ڏيئي شڪارپور سيشن عدالت جو جج مقرر ڪيو ويو. شڪارپور ۾ به دفعا سندس بدلي ٿي ۽ جملي ست سال جج ٿي رهيو ۽ ڪيئي مشهور مقدمات فيصل ڪيائين. هڪ سيٺ ميولداڻس وارو مقدمو جنهن هڪ اڀلا سان هٿو پائي ڪئي هئي ۽ کيس ڪي لٽ مٽي ڪرڻ لاءِ لک لتايا هئائين. پر ديوان رهڙي رکيس ۽ کيس ست سال ٽيپ ڏيئي ڇڏيائين. ٻيو عجيب و غريب ڪيس هيو حضهري فقير وارو، جنهن هڪ ماڻهوءَ جو خون ڪري

بچاء ۾ هي بيان ڏنو هيو ته کيس خون ڪرڻ لاءِ خواب ۾ بشارت ٿي هئي. ديوان کيس جنرل ٿيڻ ڏني.

۱۸۸۷ع کان ۱۹۰۰ع تائين تيرنهن سال ڏيارام پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ سان گڏ سماجي ڀلائي واري ڪمن لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. ۱۸۸۰ع ڌاري حيدرآباد ۾ ”يونين ائڪيڊمي“ اسڪول جو پايو وڌائين. عورتن مٿان سماج جي ٿيندڙ ظلمن خلاف آواز کڙو کيائين ۽ جنهن ڏس ۾ هڪ ڪتاب ”عورتن خلاف ست گناه“ جي عنوان سان لکيائين. عورتن جي عملي سهائتا لاءِ ”پنگتي سڌار منڊلي“ قائم ڪيائين جنهن جو مول متو هيو ته ننڍپڻ جي شادي ۽ ڌرتي لپٽيءَ تي بندش ۽ عورتن جي تعليم لازمي ۽ عام ڪئي وڃي.

۱۸۹۶ع ۾ عام مسڪين ماڻهن ۾ پئسي جي بچت واري شعور آڻڻ لاءِ هڪ بئنڪ کوليائين جنهن جو نالو ”غريبي بئنڪ“ رکيائين. شادي ۽ موت جي واقعن واري خرچ جي پورٽ لاءِ پراويڊنٽ ۽ موت فنڊ قائم ڪيائين. ۱۸۹۷ع ڌاري جڏهن حيدرآباد ۾ پليگ جي موذي مرض منهن ڪڍيو ته ٽي مهينا سرڪاري موڪل وٺي اچي پليگ اسپتال کوليائين. اسپتال ۾ چار ڊاڪٽر ۽ سورنهن نرسون ڪم ڪندڙ هيون جن جي پگهار ڏيارام ڏيندو رهيو. روزانو پنج ڪلاڪ اسپتال ۾ ۽ باقي وقت بيماري خلاف اپاءُ وٺڻ ۾ صرف ڪندو رهيو. جڏهن ٿر ۾ ڏڪر پيو ته پنهنجي سر وڃي سستي اناج جو دڪان کوليائين ۽ نوان ڪوهه کوٽڻ لاءِ سهائتا ڏنائين.

۱۹۰۴ کان ۱۹۱۱ع تائين ڏيارام خاندن ۽ سورت ۾ احمد آباد جي عدالتن جو جج ٿي رهيو. ان مدت ۾ جتي به رهيو اتي سماجي ڀلائي لاءِ ادارا ۽ سوسائٽيون قائم ڪيائين. ۱۹۰۸ع ۾ ”سيوا سڌن“ نالي سان عورتن جي سماجي سڌار لاءِ اداري جو پايو وڌائين. هن اداري ۾ اسڪول، اسپتال، عبادت گاهه، لئبرري ۽ هنري گهر سڀ هڪ ئي هنڌ ميسر ٿي ڪيا ويا ۽ جنهن ۾ سکيا لاءِ ڪنهن به ذات پات يا دين ڌرم جو فرق نه رکيو ويو. هن تحريڪ جون شاخون پونا احمد آباد ۽ سورت ۾ کوليون ويون ۽ مرڪزي آفيس بمبئيءَ ۾ رکي وئي جتي پاڻ به فرصت جي وقت ڪم ڪندو رهيو. ”سيوا سڌن“ کان الڳ ڊوليا ۽ احمد آباد ۾ ڪيئي ڪنيا آشرم، پاڻ شالا، شيوا منڊليون ۽ هنري شالا قائم ڪيائين. سنڌ ۾ بنياد وڌل ادارن کي پڪي پايه تي رسائڻ لاءِ ماهه اپريل جي ۱۳ تاريخ

پنهن جو "مينا رام ڌرمائو ترست" جو پڌرنامو رجسٽر ڪرايائين جنهن جو مهاڳ ترست جي دستاويز ۾ هن طرح درج ٿيل آهي:-

"آءُ غلامن جو غلام، ڏيارام گدو مل، عمر ۵۳ ورهيه ڪٿري، رهندڙ حيدرآباد سنڌ، پنهنجي زندگي ۽ زندگيءَ جي ڪمايل موڙي ۽ ورثي ۾ آيل پونجيءَ کي، "امانت" ڄاڻي، ۽ پنهنجي حياتيءَ تي ڪو ڀروسو نه سمجهي، پنهنجي سموري ملڪيت کي خيراتي ترست (وقف) پڌرو ڪيان ٿو. "ترست جو نالو به پنهنجي بجاءِ سرگواسي پاءُ ديوان مينا رام جي نالي ڪيائين. ڪروڙها رپين جي ملڪيت ۾ فقط ٻه ڳالهون ترست جي دائره کان ٻاهر رهيون. هڪ سندس گهرو جاءِ جنهن ۾ سندس گهر پاتي رهندڙ هوا ۽ ٻيو پنهنجي ماهياني پيشن. ترست جي مقصدن ۾ ڄاڻايو اٿس ته "علم عام ٿئي، ڏکي انسانيت جي ملڻ پئي ٿئي، خلق خدمت جي ادارن ۽ اوتارن جي سنڀال ٿئي. علمي قحط ۽ سهائتا ڏس ۾ امداد جو هٿ ڊگهيڙيو وڃي. غريبن کي پڻ جابجا پورهيو رسايو وڃي. محتاجن جي سار لڌي وڃي. شيواڌاري سوسائٽين جي دل کولي مدد ڪئي وڃي."

۱۹۱۱ع ۾ سرڪاري نوڪريءَ کان رٽائر ٿيندي ئي ڏيارام پنهنجي پرپرور وهڪري واري زندگيءَ ۾ اوچتو ڦيرو آڻي هڪ عجيب رنگ ۾ رنگجي ويو جنهن رخ رواج جو هن دنيا جي وهنوار سان ڪو واسطو نه هيو. هن پڇاڙيءَ واري پهر ۾ ذاتي ساڪ ۽ ننگ ناموس جي قيمت تي ڏيارام ڪجهه عظيم قربانيون پڻ ڏنيون جن لاءِ آس هيس ته اهي ڳالهون راز ۾ رکيون وڃن. شايد اهوئي سبب هيو جو پنهنجي پالڻهار کي هميشه "پڙدي پوش" چئي پڪاريندو هيو.

ديوان ڏيارام ستر سال جي سڦلي زندگي ۾ ۷ ڊسمبر ۱۹۴۷ع جي ٻن پهرن ڌاري پراڻ تياڳيا. حياتيءَ جا آخري چوڏهن سال اڪيلائي ۾ گهاريائين. ماڻهن سان ملاقات ۽ ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيائين. مهاڻا گانڌي، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ سرلا ديوي جڏهن ساڻس ملاقات لاءِ سندس گهر آيا ته کين لکت ۾ جواب ڏنائين ته ماڻ ۾ رهڻ جو وڃڻ ڪيو اٿم جي آڳيا هجي ته ختم ڪريان. مرڻ کان اڳ ۾ هڪ دوست کي خط لکيائين ته "اندر ۾ ڏاڍو آند ۽ آرام اٿم. پالڻهار جو نالو وٺڻ ۾ مشغول آهيان. ننڊ ۾ به سندس نالو چڻ تي آهي."

پنهنجي پٽ ديوان ڪيولرام شاهائي جنهن سان دلي لڳاءُ هيس ۽

سائنس خط و ڪتابت ڪندو رهندو هيو تنهن کي لکيائين ته ”منهنجي ڳڻتي نه ڪريو. آءٌ سڄي سائينءَ جي هٿن ۾ آهيان ۽ ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي سلامتي ٿي سگهندي؟“

ديوان ڏيارام هر رنگ ۾ پاڻ موڪيو. اڍائي سون کان مٿي علمي سماجي ۽ خيراتي ادارا اڏيائين. پنهنجي پونجي ۽ وڏن جو ورثو خيراتي ترست ۾ ڏيئي ڇڏيائين. سندس قاتر ڪيل ڪاليج اسڪول هاسٽلون اسپتالون ڌرم شالاڻون ۽ آشرم هند ۽ سنڌ ۾ ايجان سوڌو پيا هلندا اچن. ستر کن کان مٿي سنڌي فارسي انگريزي ۽ عربي ڪتاب لکيائين. تيارو جلدن ۾ سندس هٿ جي لکيل روزاني ڏاڙهي موجود آهي. درجن کن ٻوليون لکي پڙهي ۽ ڳالهائي سگهندو هيو، جن ۾ عربي فارسي سنسڪرت انگريزي فرينچ کان سواءِ گرمکي گجراتي آرمينن ۽ هيبرو زبانون به شامل هيون. ۱۹۳۲ع ۾ شاعري به شروع ڪيائين. سنڌي ۾ سندس تخلص ”نماڻو“ ۽ انگريزيءَ ۾ ”زرو“ يعني ”ٻڙي“ هوندو هيو. سندس پراپرڪاري ادارا ۽ پيڙهي قاتر آهي. سندس پٽ ديوان ڪيولرام ڇهاسي سال ڄمار ۾ هوندي به اسان کان گهڻو اڳرو آهي ۽ سندس جهڙو حافظو مون ڪنهن کي ڪونه ڏٺو. سندس پوٽا ديوان پريم ۽ نارائڻ شاهائي پنهنجي ڏاڏائي ترست سان گڏ پنهنجون الڳ ڪيئي ڪمپنيون ڪاميابيءَ سان هلائي رهيا آهن، پريم شاهائي سنڌ جو ڄاتل سڃاتل دانشور، اديب، صحافي، زراعت جو ماهر ۽ سماجي ستارڪ ۽ اسان جي ديس جو ذهين ترين دماغ آهي. ديوان ڏيارام جو نالو پيڙهي ۽ خير زنده آهي. جنهن جو خير هلندو رهي اهو ڪڏهن به مٽو نه سڻبو. سندس ٻيو ننڍو پوٽو ديوان نارائڻ شاهائي چارٽرڊ اڪائونٽن آهي ۽ ڪيترين سماجي نمائندن ۾ برڪ ميمبر آهي. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته ڏيارام جي جتيءَ جو سندس اولاد پير وجهي نه سگهي آهي ۽ نه وري منجهن اهڙي اميد ٿي رکي ٿي سگهجي.

مامو حاجي بڪرار

مامو حاجي منهنجو سڳو مامو ٿوروئي هيو. توڙي جو مون کي پنهنجن ٻنهي مامن، شمن ۽ شاهن کان به وڌيڪ پائيندو هيو. نه وري ڪو ان ڪري ”حاجي“ هيو جو ڪو حج ڪيو هوائين. حاجي ته سندس نالو هيو. اسان جو ويجهي ۾ ويجهو پاڙيسري هيو. سندس گهر ۽ اسان جي جي اڱڻ واري ديوار ساڳي هئي. البت سندس ڌڻ واري واڙ اسان جي گهرن جي پٺ ۾ هئي. واڙ جي چوڌاري ڏينگهرن جو مڙس تار پيهر ڏنل هيو. پيهر جي اولهه واري ڪنڊ ۾ هڪ ڊگهو پنجر اُڀو ڪتل هيو. پنجر جي چوٽيءَ تي هڪ اُٻتي ڪينگري لڙڪيل هئي. لوٽيءَ مٿان اڇو رنگ چڙهيل هيو. اهو بندوبست بگهڙن کي ڊيچارڻ لاءِ سٺيل هيو، جو دستور قديمي زمانه کان هلندو ٿو اچي.

ڌڻ ۾ سوا سؤ کن ٻڪريون هيون جن ۾ ويهارو کن مامي حاجيءَ جون پنهنجون هيون. جن لاءِ چيو ٿو ويڃي ته هڪ ٻڪري کان وڌي ويهه ٿيون هيون. باقي ٻڪريون پاڙي ۽ شهر وارن جون هيون. جهنگ چري اچڻ کان پوءِ سانجهيءَ ٿاڻي پنهنجن گهرن ڏانهن ڏيڃڻ وينديون هيون. صبح سويل اسڪولي ٻارن جيان واپس ڌڻ ۾ اچي شامل ٿينديون هيون. ڪتابن جي ٿيلهن بجاءِ سندن ٿڻ تي ڳوڙيون چڙهيل هونديون. شايد هن لاءِ ته جئن سندن ڇيٽڙا سڄو کير نه چڱڙي وڃن. ڄڻ قدرت ٻڪرين کي کير سندن مالڪن جي ڏهڻ ۽ ڳڙ ڪاڻڻ لاءِ ڏنو هيو ۽ نه پنهنجن ڦرن جي واپرائڻ لاءِ! مامو حاجي جهور ڪراڙو هوندي به بدن ۾ پيرل ۽ کڙو تڙو هيو. باقي پريا ڪريا آهن. مٿو مڇون ۽ ڏاڙهيءَ گڏ سندس اکين جون پروون ۽ پٺيون به سفيد ٿي چڪيون هيون. سڀني ڏندن جي ڀڄي پري وڃڻ ڪري سندس ڏانن بنان مهارون، کلڻ مهل، هڪ کير پياڪ ٻار جي منهن واري ڌڪ ڏينديون هيون. البت مامي ڏياڻيءَ سان وقت ڏاڍا هاڃان هليا هوا. عمر جي ٻوجهه سندس ڪمر ڪٻي ۽ چٻي ڪري ڇڏي هئي. سندس موڪري منهن تي ايترا ته اڪيچار وڙ وڪڙ ۽ گهنج پيل هوا ڄڻ ته عمر جي هر سال وڙ وڙ ڪري سندس صورتختيءَ تي هر هالا هئا. مٿو مينديءَ

رتو جهڙو تاهريءَ جو پاڻڙو، منهن تي مڇن جي گهاٽي سانول، جنهن مٿان لڙڪندڙ سونِي نٽ ڪجهه عجيب لڳندي هئي. سندس شاديءَ کي اڌ صديءَ کن جيترو عرصو گذري چڪو هو. اولاد نه هئڻ ڪري ڏهاڪو سال اڳ مامي حاجيءَ کي پنهنجي هٿن سان پرڻائي آئي هئي. مومل جا مامي حاجيءَ جي مٿي ۾ لڳي هئي، ان جي ڪل به ڪافي ڪجهه تڙيل ٿي ڏني. سڄي پاڙي ۾ مامي ملڪان ”ملڪي چريءَ“ جي نالي سان مشهور هئي. ٻوڙ جو لوڻ چڪندي اڌ کان گهڻيون ٻوٽيون ڳڙڪائي اڪثر اڌ ڪنو خالي ڪري ڇڏيندي هئي. شڪل صورت به ڪا خاص نه هيس. ماڻهن جهڙو ماڻهو هئي. سندس ڳڻن، پروون ۽ کاڌيءَ تي ڏينپوڙيون ڏنل هيس. کاڌيءَ واري اڪيلي ڏينپوڙي ائين لڳندي هئي جڻ ”ب“ هينان هڪ ٽپڪو ڏنل هيو.

مامي حاجيءَ ۽ مامي ڏياڻيءَ جي پاڻ ۾ ڏاڍي ڳوڙهي پريت هئي. لاتديءَ جي مهاڙيءَ ۾ ويٺي مون کي هڪ ڳيرن جو جوڙو ڏسڻ ۾ ايندو هيو. ٻئي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي آمهون سامهون روح رهاڻ ڪندي ائين وسهندو هيس جڻ ته ”گهگهو گهو“ ٿا وينا ٻولين. ڪڏهن ڪڏهن مون کي به سڏي وڃ ۾ وهاريندا هئا. ٻنهي جي گفتگو هڪ طرفي هئي يعني مامي ڏياڻي ڳالهائيندي هئي ۽ مامو حاجي يا ته ڪنڌ ڏوٽيندو هيو يا هان هون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڳالهه ٻولھ ڳلا ۽ غيبت کان خالي هوندي هئي. ماما توکي مامي ڏياڻي ڪئن ملي؟ ”پاڻيجا درياه ۾ ڪنڍي وجهي شڪار جي تاز ۾ ويهي رهيس. پوءِ ڏياڻي ڦاسي پيئي. پيار جي ڏوريءَ سان ڊوهي پاڻي کان ٻاهر ڪڍي آئي گهر ويهاريو مانس. هاڻ ويٺي ٿي ڪرم ڪٿي ته مون سان چو ڦاٽي.“ خير گهر. مان چو ڪرم ڪٿيان؟“ پوءِ ماميءَ جو مهاڏو شروع ٿيندو. مون سان مامي ڏياڻيءَ جو بي پناه پيار هيو. مون کي پنهنجي اٿاهه سيني سان لائي ٿڌو ساهه کڻي ڪنهن ٽپي ۾ پئجي ويندي هئي. توڙي جو آءُ اڻ ڏھ سالن جو ڏگھ ٿي چڪو هيس. مون کي به مامي ڏاڍي وڻندي هئي. گهر ۾ جا شئي ايندي ته منهنجي لاءِ حصو ضرور ٿاري رکندي هئي. پوءِ ڪڏهن ڪڙ، ڪڏهن ڪارڪون ۽ ڪڏهن کنڊ پڳڙا. ائين سمجهندو هيس ته ماميءَ کي الله پاڪ منهنجي لاءِ گهڙي ٺاهي تيار ڪيو هيو. منهنجو قصور فقط ايترو هيو جو آءُ مارڪيٽ ۾ دير سان پهتو هيس. تيستائين مامو حاجي جهڙ ڏيئي ماميءَ کي اڳواٽ پنهنجي چنبن ۾ ڪنڀي کڻي ويو هيو.

مامو حاجي ڪو ڪورو ڄڻ ڪونه هيو. ڇڳو ڇوڪو پڙهيل ڳڙهيل هيو. پرنٽي مٿس منشي الهداد جي چوڻ مطابق، عربي فارسي پڙهڻ لاءِ کيس مدرسي ۾ ويهاريو ويو هيو. پر ”گلستان يا زليخا“ جي پڙهڻ کان پوءِ سندس ذهن جو ڦرڪو ڦري ويو. پڙهڻ ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪيترا سال پنهنجي پاڻيءَ ۾ نه هيو. ڳچ زماني تائين ته جهنگ جهر جهڳڻندو رهيو. جڏهن ڪجهه هوش ۾ آيو ۽ ماڻو ٿيو ته پوءِ پنهنجي گهر ڏانهن وريو. مائٽن وٽ وٺان ڪري کيس شاديءَ ۾ ڇوڪڻيو جڪڙي ڇڏيو. اسان وٽ نوجوان جي هر بيماري جو علاج شادي سمجهيو ويندو آهي. حاجيءَ جي حق ۾ ته اهو ڏس صحيح به ثابت ٿيو. شادي کان پوءِ سندس عقل به ٺڪائي آيو. پنهنجي رضا خوشيءَ سان پاڻهرو ڪار ڪرت ڪرڻ لاءِ ارادو ظاهر ڪيائين. پر ضد هن ڳالهه تي ڪيائين ته ”ڪورڪو ڪم ڪندو يا وري ٻڪريون چاريندو.“ باقي سڀ ڪم ڪوتو. هاڻ ٻروچ ماڻهو ڪوري ڪيئن ٿئي؟ باقي ٻڪريون چارڻ ته اسان جي آباڻي آڏو هئي. هڪ ڏينهن ڪائونس پيچي وٺيس. ماما ٻڌو اثر ته تون پڙهيل آهين پوءِ ٻڪريون ڇو ٿو چارين؟ پاڻيجا پڙهڻ ۾ ڊگ مليو ته ”ٻڪريون چار.“ پوءِ ڪم لٿو ڊکڻ وسريو. پڙهڻ ڇڏي اچي چارڻ ٿيس. ”ماما چون ٿا ته تون چريو ٿي پيو هئين؟ هائو، ابا تون به جڏهن علم پڙهي ٻڪريون چاريندي ته توکي به ماڻهو چريو چوندا. جي چريو نه به ٿئين ته به ماڻهو ضرور ”لوي لوي ڪندو،“ اصلي چريا ڪير آهن؟ اها خبر تڏهن پوندي جڏهن ڏٺ ڪاهي جهنگ ويڃڻ شروع ڪندين. ۱۹۷۲ع ۾ جڏهن ازغبي نوڪريءَ کان لوءِجي نڪتس ته گذران لاءِ ٻڪريون چارڻ جو پڪو ارادو ڪيو. ان غرض سان حيدرآباد اچي گدوءَ ۾ درياه ڪناري واڙ لاءِ جڳهه به تازيو. منهنجي گهر پاتين ۾ بغاوت ڦهلجي ويئي. مون کي چٽاءُ ڏنو ويو ته سموري عمر تنهنجون ارڏايون سٺيون ويون آهن. هر شئي جي حد ٿيندي آهي. مون گهڻوئي کين سمجهايو ته ٻڪريون چارڻ دنيا جو بهترين ڌنڌو هيو. ننڍي لاکر مون مامي حاجيءَ کان اهڙي تربيت پڻ حاصل ڪئي هئي. ٻارن ته ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. پر گهر واريءَ کي پريشانيءَ ورايو. کيس پڪ ٿي ته اوچتي نوڪري وڃڻ ڪري منهنجو اسڪرو ڍلو ٿي ويل هيو. به تي پيرا سهڻي صلاح پڻ ڏنائين ته ڇو نه ڊاڪٽر قاضيءَ کي پاڻ ڏيکارين. قاضي صاحب گدوءَ جو ڊاڪٽر هيو. ڏنر ته هاڻ وڌيڪ ضد ڪندس ته ضرور مون کي چرين جي اسپتال ۾ داخل ڪندا جا ڪا اچرج

جهڙي ڳالهه نه هئي. ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ اسان جيان درجن ٻيا به اهڙا خاندان وڌندڙ آهن جن جي چريو ٿيڻ تي ڪنهن کي به عجب نه ٿيندو آهي. جيئن پاٽ جا قاضي، سکر جا منشي، مٽيارين جا انصاري ۽ ٺٽي جا عقيلي وغيره.

جڏهن به مامي حاجيءَ سان گڏ ٻڪريون ڪاهي جهنگ وڃڻ جو موقعو نصيب ٿيندو هيو ته مون لاءِ ڄڻ ته عيد ٿيندي هئي. بابي مرحوم جي ميرپور بدلي ٿيڻ ڪري جڏهن سواءِ منهنجي سڀ گهر جا ڀاتي ساڻس گڏ آسهيلا هئا، ته مون لاءِ اهڙيون عيدون هڪ و ٻئي ڏينهن ٿينديون رهيون. صبح سموري مامو، آءٌ ۽ مانگر ٿيئي ساڻي سنبري پنهنجي چوپائي فوج ساڻ الله توهار ڪندا هئاسون. ”پاريپو پير“ پهچي ٻڪريون پنهنجي نيرن ڪرڻ ۾ محو ٿي وينديون هيون ۽ اسين مامي ڏياريءَ جا ڏنل ستون ٺاهي پنهنجي پيٽ پوڄا شروع ڪندا هئاسون. پاڻ کان وڌيڪ خوش ته مانگر کي ڏسندو هيس جو مامي جو ٽاڪرو ڪتو هيو. حق تي چوندا آهن ته ٻار ۽ ڪٽو لڏ ۾ خوش. جڏهن مامو حاجي نڙ تي پنهنجي پارِي ڦوڪ ڏيندو هيو ۽ آءٌ ڪاڏيءَ کي هٿ سان جهلي ٻاگهي هڻڻ ”بگلاب“ شروع ڪندو هيس ته مانگر پنهنجو ٿنڀو بوجرو ٻيچ ويڙهي جيان ائين لهرائيندو هيو ڄڻ سموري سنگيت جو بئنڊ ماسٽر ئي پاڻ هيو. ڪڏهن ڪڏهن ڏاس جو ڦورو اُٿندي مامو حاجي عجيب و غريب ڳالهيون ڪندو هيو. جئن ڪو سخت بخار جي غشيءَ ۾ دٻندو هجي. سندس ٻاراڻو چهرو هڪدم گنيپير ٿي ويندو هيو. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ ڪنهن غمجي طاقت سان گفتگو ڪري رهيو هيو. ٿي سگهي ٿو ته پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندو هجي. يا وري اڳوڻي چريائيءَ جو لڙهو ايندو هجيس. ”ماما ڪنهن سان وينو احوال اورين؟“ ڀاڻيجا ڳالهه ئي نه پُچ. حياتي آهي چوپڙ راند. ڪيڏڻ واري جي ته خبر ئي آهي ڪانه. ماڻهو ته آهي مهرو يا ڳوٺ. ڪو وينو ٿو نچائي. اسان خواهه خواهه پيا سيٽجون. چري پوندي ۾ ئي خوش.

مامي حاجيءَ جون اهي اڌ اڪري ڳالهيون بروقت ته مون کي به سمجهه ۾ اصل ڪين آيون. پر سمجهه جيان سمجهه جون به لهريون ۽ وريون پيون سدائين اڀرن ۽ لهن. ڪڏهن ته پاڻههرو سڀ پراڻيون ڀوليون پاهي سوڌيون دل تي تريو اچن. ڪيئي سال پوءِ جڏهن گذريل مهاڀاري لڙائيءَ ۾ ڀرتي ٿي برما واري لڙائي جي ميدان ۾ پهتس. ڏٺم ته عجيب ماجرا

هئي. جن کي اسان دشمن سڏي توبون هڻي تباہ ٿي ڪيو، انهن سان نه اسان جي ڪا واقفيت هئي ۽ نه ڪا شخصي يا خانداني دشمني. مورڳو اسان جا ڏنل ٿي ڪونه هئا. ڪنهن سان ويڙه لاءِ اڳلي جو ڪو ڏوهه گناهه ته هئڻ گهرجي. ڪوبه قصور ڪونه، ڇاڪاڻ ته انگريز سرڪار اسان کي سٺ رپيا درماهو هڏي ڏئي بچ ٿي ڪئي، ان ڪري اسان هنن جي خون جا پياسي ۽ هنن وري اسان جي قتلام لاءِ ڪمر ٿي پڌري. معلوم ائين پئي ٿيو ته ڄڻ ڪنهن چويٽر ڪيڏندي ڳوٺون پئي ماريون. سموري انساني رتوڇاڻ بي معنيٰ بي مقصد ۽ بيهوده هئي. پر اسان، ماڻهو مارڻ تي لاقون ۽ لهارون ٿي هنيون! جنگ جا پنج ئي سال مون کان مامو حاجي نه وسريو. ساڳيو حال هيو حياتيءَ جي جملي ڪارنامن جو. هڪ ڏينهن ويني رپچڪ پير. حياتيءَ ۾ جي به واقعا ٿي گذريا هئا سي سڀ ويهي وڃروار لکير. پوءِ ويهي ليڪو ڪير ته انهن وارداتن ۾ منهنجي دلي ارادن کي ڪيترو دخل هيو؟ سواءِ ڪو هڪ اڌ جي، باقي سڀ فيصلو يا ته ڪنهن حادثي جو نتيجو هئا يا ڪنهن غمجي طاقت طرفان ٿيل هئا! پاڻ ته خالي پئي تماشو ٿي ڏنر. منهنجو ته نه هيو ست نه ڪپهه. آءٌ ته هيس اهو ٻانهيڻ جو وات ويندي ڦاٽو هيو. حياتي ته نه هئي پر هڪ گورک ڏنڌو هيو.

جهنگ ۾ پير پاڻ سان مامو هي وصيعت ضرور ڪندو هيو ته ”پاڻيجا جي مون کي ڍرڪندو ڏسين ته مڙه کي ڪنهن کڏ ڪوٻي ۾ گهلي وجهي پوءِ لوڙه لٽي ڇڏجانءِ. پوءِ وڃي پنهنجي ماميءَ کي سڌ ڪجانءِ ته مامو وڃي ماڳ پهتو.“ ماما پر جي مان به نه هجان ته پوءِ؟ پوءِ اهو ڪر آهي مانگر جو. ويٺو پاڻ ڳن ڏيندو، ڏن به ڏيائيءَ کي وڃي ثابت پهچائيندو. ماما پوءِ مامي ڏيائيءَ جو ڇا ٿيندو؟ پاڻيجا ڏيائيءَ کي آهي تڏا ويڙه تائين اتي ترسڻو. ڏنو ڪونه اٿيئي، سڄو ڏينهن ويني پنهنجي پڳل پٽ کي تپڪان ڏئي. ماما، ڪهڙي پڳل پٽ؟ ابا پاڻ ڏيائي. ڏنو ڪونه اٿيئي سڄي اڏاوت آئيل اٿس تڏهن به سدائين مرمت ۾ مشغول.

پڙهيل ڳڙهيل هوندي به مامو پڙهڻ جي حق ۾ نه هوندو هيو. چونڊو هيو ته پاڻيجا علم پرائڻ آهي ماني ڪاڻن آچار. ايترو ڪاءُ جو هضم ڪري سگهين. ڀلا ”الله جو ڪلام؟“ اهو به ايترو پڙه جو هنڊائي سگهين. نه ته سپاڻي حساب ڏيڻو پوندو ته خبر هوندي تو عمل ڇو نه ڪيو؟ باقي پورهيو جيترو وڻيئي اوترو ڪر. پر پورهئي سان گڏ عاجزي ضرور ڪج. ”مامو مسلمانيءَ کي دين يا مذهب بجاءِ ”عاجزي“ يا

مسڪيني سڏيندو هيو. بنان عاجزيءَ پورهيو هيو جيئن گڏه لاءِ بار
 ڏوٿ. ”مالڪ کي بنده جي خالي عاجزي پسند هئي ڇو ته مالڪ وٽ سڀ
 ڪجهه هيو پر عاجزي نه هئي. جي تنهنجي تر جيتري مسڪيني به اگهي
 ويئي ته پوءِ پئون ٻارهن.“ ماما پيلا شيطان کان تارو ڪيئن ڪجي؟
 ”پاڻيجا تون ڪهڙي خفي ۾ پيو آهين؟ شيطان غريب ته آهي الله جو
 دربان. جيئن اسان جو ”مانگر“ جو ڪنهن اوڀري کي واڙ ويجهوئي نه
 ڇڏي. ابا الله آهي ڏاڍو مڙس. ڪنهن جي مجال جو سندس حڪم
 اورانگهي. پر سمجهه ڪشي ته اڄ ڪلهه پاڻ ۾ ٺهيل نه آهن. پر پاڻ ۾
 ڀرچندا ته تو ۽ مون کان ڀڄندا ڇا؟ اسان ڇو وينا پنهنجي ڀرچه وڃايون؟“
 چوٿون سنڌي پاس ڪري، ڳڙهي ڇڏي، وڃي ميرپور ماٿيل وسايو
 جتي سڀ گهر ڀاتي اڳيئي سهڙيل هئا. مهيني ٻن کن کان پوءِ مامو حاجي
 گذاري ويو. سندس لاڏاڻو ڪوئيٽه واري زلزله کان سال کن پوءِ ٿي گذريو.
 ٻڌم ته ننڍ ۾ ننڍ اچي ويس. مامي ڏيائي به سگهوئي پوءِ وڃي پنهنجي
 ڌڻيءَ سان ڀرتي. چوندا آهن ته ”ڌڻ ته ڌڻي نه ته وڪڻ ڪشي.“ ٻڪريون
 وڃي ڪنهن ٻئي ٻڪرار حواله ٿيون. باقي رهي ”ملڪي چري“ ان سو
 ويهارو کن سال هن جڳه ۾ جٽاءُ ڪيو. پرائي گهرن جا پورها ڪندي آخر
 اها به ٽڪجي پيئي. ان کي به اونت ته سمجهه آئي ۽ وڃي ساڻيهه ۾
 سڪي ٿي. اڄ اسان جي پاڙي ۾ نه مامو حاجي نه سندس ڌڻ ۽ ڏيائي. نه
 وري کي آهن سندس گهر يا واڙ جا نشان. ڇڻ هڪ ڪهاڻي هئي جا
 ختم ٿي ويئي. البت مون سان مامو ياري برابر نڀايندو ٿو اچي. بهشت
 جون ٻڪريون اڪيليون ڇڏي ڪڏهن ڪڏهن پيو ليئو پائي. کيس نه غم نه
 ڳڻتي ۽ نه ڌڻ جو اونو. جنت ۾ کي بگهڙ ٿوروئي آهن!

خسرو خان چرڪس

ورهاڱي کان اڳ سنڌ جي ننڍن خواه وڏن شهرن جي عام رستن، چونڪ، يا ڳلي ڪوچن ۾، عام ماڻهن ۽ مسافرن کان علاوه، چوپائي مال ۽ بارگير جانورن جي پاڻي ۽ پيئڻ لاءِ ٺاهوڪو انتظام ٿيل هوندو هو. مون کي ڪو اهڙو ڪوھ يا ڪوھي نه سڃڻي، جنهن تي جانورن لاءِ ڪي هوديون يا حوض ٺهيل نه هجن. جانورن جي تھل ٽڪور ۽ مفت دوا درمل لاءِ خيراتي ادارن ۽ گئوشالاڻن علاوه ٻيون ڪيتريون ئي پراڻاڪاري تنظيمون ۽ سوسائٽيون وجود ۾ هونديون هيون. خود ڪراچي شهر جي ميئر جمشيد مهتا لاءِ مشهور آهي ته رستي ويندي جي سندس نگاه ڪنهن ننڍڙي، چٽي واري گهوڙي يا گڏھ تي پئجي ويندي هئي ته ان وقت تائين آرام نه ايندو هيس جيسين زخمي جانور جي جوڳي علاج لاءِ بندوبست نه ڪري.

انهيءَ دور جا اسان جا ڊيسي دوست پنهنجي پيٽ پوڄا گڏ الله جي بي زبان ۽ گونگي مخلوق جي جياپي جو پڻ گھڻو خيال رکندا هئا. هي سندن روزمره جي زندگيءَ جو ڪجهه نيمر هو. جيئن ڪولن جي بادگير تي چڙهي ڪانون کي پاروڻي روٽيءَ جا ڳيا ڪارائڻ، ڪبوترن، ڳيرن ۽ جهرڪين لاءِ ٻاجهري، جوئر ۽ پاڻيءَ جا پاڻڙا پري وڻن ۾ تنگڻ. درياه يا واهن جي ڪناري مڇين ۽ کڳن لاءِ ڳوھيل اتي جون ڳوڙهيون اُچلڻ. ماکوڙين ۽ ڪولين جي ٻرن لڳ مٺائي ۽ مستي جون پڙيون رکڻ وغيره. ليڪن اهڙا انساني سخا ۽ خدا ترسيءَ جا ڪم ڪندڙ اڪثر تر هندو، پارسي، ٻوڏي يا جين ڌرم جا پوئلڳ هوندا هئا. باقي اسان مسلمانن تي ان ڏس ۾ شايد ڪا به اخلاقي، انساني يا ديني ذميواري عائد نه آهي. ڇاڪاڻ ته اسين خدا جي خاص معشوق قوم آهيون ۽ اسان کي ٻڌو ليسن مليل هيو ته اسين نه فقط پنهنجي رزق جي وسيلن گھوڙن،

گڏهن ۽ ڏاندن تي لائي چارج ڪريون پر تترن، پٿيرن، ڪڪڙن ۽ ڪتن جون ويڙهيون ڪرايون يا گليل، گز ڪمان، چار ۽ ڪوڙڪين ذريعي پڪي ۽ جانور ڦاسايون ۽ ڦٽڪايون. بلڪ پنهنجي وندر ۽ شوق شڪار لاءِ بڙچين ۽ بندوقن سان گگدامن جو قتل عام به ڪيون.

اسان جي واعظ ڪندڙ مذهبي نيڪيدارن عام ماڻهن کي قبر جي عذابن، قيامت جي سختين ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان ته سندن سمورو خون خشڪ ڪري ڇڏيو آهي. پر کين هي ٻڌائڻ هميشه وسري پئي ويو آهي ته الله جي رحمت ۽ بخشش جو سمورو دارومدار انسان جي پنهنجي اعمال ۽ هلت چلت تي آهي. ته هو پاڻ ٻين ساهوارن تي ڪيترو رحم ڪري ٿو، يا ٻين جون خطائون درگذر ڪري ٿو يا ٻي زندگيءَ جو احترام ڪيترو ٿو رکي. جو انسان پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪنهن کي به تڪو نه ٿو بخشي ۽ الله کان پنهنجي تمام زندگيءَ جي گناهن لاءِ بخشش جي اميد ٿو رکي، ته ظاهر آهي ته سندس بخشش ڇا ٿيندي؟

اسين مسلمان اڪثر هن عظيم غلط فهميءَ جو شڪار آهيون ته جانورن ۽ ساهوارن تي ترس کائڻ ۽ کين نه ڏکوئڻ ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم جا ڌرمي اصول آهن. حالاتڪ ازرو اسلام، جيتري قدر جانورن تي ڪهل کائڻ ۽ ساڻن رحمڊليءَ جي سلوڪ ڪرڻ لاءِ هدايت ڪيل آهي اوترو شايد ئي ڪنهن مذهب ۾ هجي. جانور ته درڪنار پر فتح مڪ وقت رحمت اللعالمين جن اعلان ڪيو ته ”مڪ معظمه رحمان الرحيم جي رحمت جو مرڪز آهي. هن هنڌ پڪين ۽ جانورن جو شڪار ڪرڻ، وٺڻ کي وڍڻ ۽ ساوڪ کي ڪپڻ حرام ۽ گناه آهي.“ جڏهن حضرت عباس حضور جن جو ڌيان هڪ گاهه ”انضر“ ڏانهن ڇڪايو جو مڪ ۾ باهه ٻارڻ لاءِ هٿب ايندو هيو. ته فرمايائون ته ”خشڪ ۽ سڪل ٻوٽي کي فقط هٿ سان اڳيڙيو وڃي.“ ان مان ظاهر آهي ته جو مذهب سبز وڻ ۽ سائي گاهه لاءِ ايترو احترام رکي ٿو اهو ساهوارن جي خون خرابي ۽ رتوڇاڻ کي ڪيئن روا رکندو؟ دوران حج ۾ ته حاجين کي مٿي ڪنهن لاءِ به منع ٿيل آهي ته مبادا ڪا جونءِ يا ليڪ جي هتيا ٿئي.

ٻي زبان ۽ گگدام جانورن جي پرگهور لهڻ، سندن پرداخت ڪرڻ

۽ ساڻن رحمڌلي واري ورتاءُ ڪرڻ سبب لکين ماڻهن تي قدرت جون
 بيشمار نوازشون عطا ٿيون آهن اهڙن مثالن سان انساني تاريخ ڀرپور
 آهي. احسان جو بدلو احسان ضرور آهي. پر جڏهن احسان جو بدلو قدرت
 طرفان ادا ڪيو وڃي ٿو ته پوءِ انعام ۽ اڪرام جو ڪو حساب ئي ڪونه
 ٿو رهي. سبڪدگي ڪي فقط هرڻيءَ جي وڇڙيل ٻچڙي جي واپسيءَ تي
 پنهنجي ملڪ جو تخت عطا ڪيو ويو. بني اسرائيل جي هڪ فاحش
 عورت کي فقط هن سبب بخشش الاهي نصيب ٿي جو هن هڪ پياسي
 ڪٽي کي ڪوه کان پاڻي ڇڪي سندس اُڇ اُجهائي هئي. هن سلسلي ۾
 سنڌ جي تواريخ جو هڪ واقعو قابل ذڪر آهي، جو نهايت عبرتناڪ آهي.
 ۱۹۶۷ع ڌاري مغربي پاڪستان جي ڊائريڪٽر ”پريس ۽
 پبليڪيشن“ جي حيثيت ۾ لاهور ۾ مقيم هيس. هڪ ڏينهن گورنر
 صاحب طرفان سرڪاري سڏ ٿيو ته سنڌ جي تواريخ ۾ خسرو خان چرڪس
 متعلق جو حال احوال موجود آهي سو هٿ ڪري لات صاحب جي خدمت ۾
 حاضر ٿيان. وائڙو ٿي ويس ته آخر ماجرا ڇا آهي. پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي
 معلوم ٿيو ته آمريڪا جي هڪ پبلشنگ ڪمپنيءَ طرفان گورنر صاحب
 کي هڪ خط موصول ٿيل هو، جنهن ۾ سنڌ جي اڳوڻي گورنر خسرو خان
 متعلق هڪ واقعي جي تصديق لاءِ عرضداشت ڪيل هئي. جو هڪ
 ڪتاب ”يقين ڪريو يا نه“ ۽ ڪعظ قع ڪس ڏلڏسڏڏا ۽ ۾ درج ٿيل هو.
 ان ڪتاب ۾ دنيا جا عجيب و غريب واقعا ذڪر ڪيل هوا ۽ سنڌ متعلق
 جو واقعو بيان ڪيل هو، اهو هن طور آهي:-

”هڪ دفعي سنڌ جو گورنر خسرو خان چرڪس عيد جي پنجڊ ڏسڻ
 لاءِ شام ٽاڻي پنهنجي ڪوٺي جي ڏاڪڻ چڙهي رهيو هو ته پاڙيسري گهر
 ڏانهن سندس نظر پئجي ويئي جتي هڪ عورت غسل ڪري رهي هئي.
 هڪ غير محرم عورت جي اوگهڙ ڏسڻ، خسرو خان جهڙي متقي ۽
 پرهيزگار انسان لاءِ، جو محض هن مقصد لاءِ سدائين ڪنڌ هيٺ ڪري
 گهمندو هيو ته ڪنهن عورت جي شڪل تي اک نه پوي، هڪ عجيب
 مسئلو هيو. هڪدم هيٺ اچي پنهنجين اکين ۾ آڱريون وجهي پاڻ کي
 انڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. آخر گهر پاتين جي دانهن ڪوڪ ڪرڻ

تي پاڻ تي ضبط ڪري علماءِ دين کي گهرائي ڪانئن شرعي فتوا وٺڻ جي لاءِ فيصلو ڪيائين. علمائن کائونس سوال پڇيا، هڪ هي ته هن ڄاڻي بهجهي پاڙي واري گهر ڏانهن نظر ڪئي هئي يا نه؟ ٻيو هي ته نظر يا ڏسڻ جي مدت ڪيتري هئي؟ خسرو خان ورائيو ته کيس اها به خبر ڪانه هئي ته سندس گهر لڳ ٻيو ڪو گهر به هيو، يا نه. ۽ سندس نظر فقط اک چنپ جي عرصي تائين محدود رهي هئي. هڪ سيڪنڊ واري اک جي گناه عيوض علمائن پنهنجو هي شرعي فيصلو صادر ڪيو ته خسرو خان تي سو سٺ نيڪيءَ جا ڪم سرانجام ڏئي. ان بعد خسرو خان ۳۶۰ عوامي ڀلائي ۽ بهبودگيءَ جا ڪم ڪيا جهڙوڪ ڪوهه کوٽائڻ، رستا، پليون، مسافر خانو ۽ مسجدون ٺهرائڻ وغيره، جن ۾ گهڻيون عمارتون اڄ ڏينهن سوڌو قائم آهن جيئن نٿي واري ديهگيري مسجد.

هن واقعي بيان ڪرڻ جو، مضمون جي اصلي موضوع سان ڪو واسطو نه آهي. حالانڪ هڪ سنڌ جي حاڪم هئڻ جي حيثيت ۾ خسرو خان جو ڪردار اسان سنڌين لاءِ فخر جو باعث آهي، خاص طور جڏهن اسين سنڌ جي حاڪمن جي اڪثريت اهڙن سائين جي سنوارين جي ڏسون ٿا جن جا افعال اعمال ڏسي ٻڌي ۽ پڙهي شرم کان گردن جهڪي وڃي ٿي. جيئن ته راءِ چندرت، راءِ ڏاهر يا وري دلوراءِ وغيره.

خسرو خان چرڪس سان جو عجيب و غريب واقعو منسوب ڪيو وڃي ٿو ۽ جنهن جو ذڪر سنڌ جي تواريخ ۾ موجود آهي ۽ سنڌي تاريخ نويسن طرفان بيان ڪيو ويو آهي اهو هن طور آهي:

”خسرو خان جي وصال ڪرڻ بعد نٿي جي هڪ بزرگ جنهن سندس زيارت ڪرڻ لاءِ وظيفو ڪيو هيو تنهن کي خواب ۾ خسرو خان جو ديدار ٿيو. خسرو خان کي نهايت نوراني شڪل شبهه ۾ خوش خورم ڏسي بزرگ کائونس سوال ڪيو ته اوهان تي قدرت جون بيشمار نوازشون ڪهڙي سبب عطا ٿيون آهن؟ خسرو خان ورائيو ته ”مون جي به دنيا ۾ نيڪيءَ جا ڪم ڪيا انهن جو ڪو عيوضو مون کي ڪونه مليو. ڇاڪاڻ ته ماڻهن ۾ نيڪنامي ٿيڻ ڪري منهنجي سڀني چڱن ڪمن کي منسوخ ڪيو ويو. جنهن ڪارڻ مون تي قدرت مهربان ٿي آهي. اهو هڪ معمولي

واقعو آهي جو يقين ڪرڻ جهڙوئي نه آهي. هڪ ڏينهن مون خط لکندي ڏٺو. ته هڪ مک منهنجي قلم جي مس ڇهڻ لاءِ اچي ڪلڪ جي نوڪ تي ويٺي، مون قلم لکڻ بجاءِ هٿ کي روڪيو. جيئن پل مک پنهنجي اُڃ اُجهائي وئي. مک جي اڏامي وڃڻ بعد آءٌ خط لکڻ ۾ مصروف ٿي ويس. هڪ مردار مک سان اڳڇنڀ جي ڀلائي ڪرڻ عيوض مون تي قدرت نه فقط گناهن جي بخشش ڪئي آهي پر بي حساب ۽ اڻ ڳڻيا احسان پڻ ڪيا آهن.“

ٿي سگهي ٿو ته سنڌي تاريخ نويسن جي خسرو خان سان انتهائي عقيدت هئڻ ڪري، سندن اهڙي بيان کي خوش فهمي سمجهيو وڃي. ليڪن جيسين منهنجي عقل ۽ سمجهه جو تعلق آهي ته آءٌ ان واقعي کي سورنهن آنا سڄي حقيقت سمجهان ٿو. هي ايمان اتر ته رحمان کي پنهنجي رحمت لاءِ فقط بهانو گهرجي. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته اسين اهڙي خسيس بهاني ڏيڻ کان به گوشتاڻ ڪندا ٿا رهون.

جي ايم سيد

اوهان ڪڏهن ڪنهن سنڌيءَ جي اندر ۾ ليئو پاتو آهي؟ جي نه، ته الله لڳ جهاتي پائي ڪجهه چٽائي ته ڏسو. پوءِ سانگي سان ٿي سهي. هڪوار سنڌيءَ جي روح جو رني ڪوٽ ته پسو. اهڙي پڙ پانگ هنڌ تي ڏهڪائيندڙ ڏونگرن، ور وڪڙ پيچرن ۽ انڌيري غارن تي نگاهه ته ڌريو. ڄاڻو ٿا ته پوءِ اهڙي سنسان ۽ ويران روح جي ڪيفيت ۽ ڪشش ڪهڙي هوندي؟ ظاهر آهي ته نااميدي ۽ نراسائيءَ واري. پوءِ اهڙن مايوس ۽ اداس اهيڃاڻن هوندي، سنڌيءَ کي جياپي جي ڪهڙي خوشي هوندي؟ جي اندر جو روپ اهڙو اڀاڻڪو آهي ته ٻاهر جو پهروپ ڪهڙو ٿيندو؟ جڏهن هانديءَ ۾ ٿي ڪاريءَ وارا ڪڪ آهن ته پاٽ ۾ ڇا پوندو؟ اهڙي اڻ هوند ڪارڻ ته هر سنڌي پاڻ کي گهلي ٿي هليو. جيئن بيل گاڏيءَ کي ڏانڊن تي چڪيو. هن هر ڪم ڪار کي ائين اڏو گابرو ۽ بي دليو چڪي ٿاڻي پورو ٿي ڪيو. پائڻن ته بيگر، وانگار يا قرض ۾ ٿي وهيو. جيئن ڏٺو ڏاند گهاٽي ۾.

صدين جي غلاميءَ واري ڳٽ سندس ڳچي جي ڳاڻهڙين کي تڙڪائي وڌو هيو. ائين به نه هيو ته هو ڪو ڳڻن کان خالي هو. بلڪل نه. منجهس شرافت، مهمان نوازي، حياءُ ۽ چڱو مڙسيءَ جا سڀ انگ موجود هئا. پر هو اڇي ڳاٽ هلڻ کان لاچار هيو. هن پلڪ پهر گوڏو ڪوڙي وهڻ لاءِ به ڪاميو ٿي ٻڌو. هن جي سوچ سُٽي هئي يا ايتي، پر سڌي رخ ۾ هرگز نه هئي. هو هر قانون جو جاني دشمن هيو. دل جو دل ۾ هن قانون کي پاڻ تي رڪاوٽ ٿي سمجهيو. هن واهڻ ۽ وائي ۾ به ان سبب رهڻ پسند ٿي ڪيو، ڇاڪاڻ ته ڳوٺن ۾ گورنمينٽ ڪانه هئي يا گهٽ هئي. هن حڪومت جي هر قدم کي رستي روڪ ٿي پانيو. ان ڪري هن هر پيهر ٽپي پار ڪرڻ ٿي چاهيو. ان ڪارڻ هو سفارش ۽ چٽي وٺڻ جو ڪوڏيو هيو. پراوا ته ٺهيو پر هن پنهنجن کي به نه ٿي سٺو. ٿي سگهي ٿو ته هو دين مذهب کي به انساني سپاءِ تي بندش ڄاڻندو هجي. وڏي ڳالهه

ته هن گهڻو ئي ڳالهايو. اهو به وڏي واڪي ۽ ٻوڪڙ ڪري. سندس سموري گنتگرو شڪايت هئي. ڄڻ وٽس ٻيو ڪو پيغام ۽ نينهن نياپو هيونئي ڪونه! الله اڪبر.

اهڙي هيٺي حال، روئندي رڙندي سنڌيءَ کي صديون گذري ويون. ڪي انڌا اونڌا ويڇ ويڇ ۾ آيا ضرور. پر سندن ڦڪين فرق نه ڪيو. آخر الله جي ذات کي رحم آيو. هڪ اهڙو انسان آيو. جنهن جهاتي پاڻي دل جي ڌڙڪڻ ڏسي کين ڏس ڏنائين. چيائين ته اوهان جي گهر جي ماني پهريون پنهنجن پاتين لاءِ. باقي سڀ قربان جڳ تان. اول سکر سڻائي سنڌ ۾ ٿئي. پوءِ عالم ڀلي آباد ٿئي، سخاوت جيان، قوميت گهر کان شروع ٿيڻ گهرجي. دوا کان پوءِ دعا گڏ آت پڻ ڏنائين. ”ته ماندي نه ٿي مارئي تنهنجو الله پي آهي، سون ورهين جا ڌڪڙا هڪ لحظي ۾ لاهي“ پٺاڻي گهوٽ جي دعا قبول پئي. سکر سڻائي ٿيو ۽ صدين جو ساڻو مس مس سامت ۾ آيو. وري جڏهن سيد اک ٻوٽي ته سنڌي انڌي ۽ جنب جيان اهونئي آڪيڙن وڇ ۾. اڃا سوڌو اتي ئي آهن جتي سيد ڇڏيون. پر هاڻ سهارو برابر ساڻ آهي. جڏهن به ڪنهن بيڪڙ ۾ اچي ستا سور ٿا جاڳن ته الوميان ڪري لطيف کي ٿا ڳايون ۽ پاڏايون، ته ڪجهه مڙوئي غر غلط ٿيو وڃي. وري نئين سئين ٿي ”سسئي ۽ سور پيا پتيون پاڻ ۾.“

ڀلاري پٺاڻي وئي، وري ورهين جا ورهيه اهڙو ورنام ڪونه آيو، جواچي اسان اڀاڳن جي اپيل ٿئي. دلاسو دلداري ڏئي ۽ ڪا دستگيري ڪري. اسان به وسڻ ڪين گهٽايو. گهڻا ٻانڌا ٻڌاسون. پير فقير پيٽياسون، سڳا ڏاڳا ڪياسون، پر ڪو ٻانهن ٻيلي نه ٿيو. لائڙيا گائڙيا گهڻيئي آيا. پر ڪنهن ٻوٽو نه ٻاريو. مون ته پنهنجي سانڀر ۾ سڀ سڌڙيا ڏنا. سواءِ هڪ جي. جنهن کي ساڻيهه جي ساڃهه به هئي ۽ سڪ به سبيل هئي. آهي به سيد. جي اير سيد. جنهن کي جڳ چوي جئير سيد. ڏسجي ائين پيو ته سنڌ ازل کان سيدن پٺاري پيل آهي. هندڪار ۾ به سنڌ برهمڻ ۽ ٻانڀڻ حوالي هئي. جي ان زماني جا ”شاهه“ هوا. اسان لاءِ ته ڪيئين کاڌو ۽ ڪيئن سڀ به اکين تي. يار جو پار جو آهي. اڳين جهان جو توشو ته هونئن به آهي سڄي سيد سان ٻوليل. پر جي هتي به سيد ساڻي ٿئي ته اسان کي ڪهڙو پڻو ڀولو. جنهن جي چيچ سيد هٿ ۾ تنهن کي لهر نه لوڏو- انشاءِ الله.

سائين پنهنجي ساڻيهه سان اهي ڀرت جا پيچ وڌا جي سسئي جا

ڪيچ سان هوا. سيد سنڌ جي سرزمين کي پنهنجي سجده گاهه بڻايو. جڏهن ڪنهن اوڀري يا اوڻتو ماڻهوءَ ان عبادتگاهه ۾ پير ٿي پاتو ته سندس اکين رت ٿي ڇڏيو. ظاهر آهي ته ڪوبه پوڄاري پنهنجي مندر ۾ ڪنهن غير جي قدم کي ڪيئن برداشت ڪندو. سائين ته هن مڙهيءَ جو مهنت هيو. اهوئي سبب هيو جو اڄ ڪلهه وارو لڏي پلاڻي آيل آدم ته پنهنجي جاءِ، پر صديون اڳ جي ڌاريا سيد جو اڱڻ اورانگهي آيا هوا، تن کي به لٽيرو ۽ ڦورو سڏي، دل جي خار ماري، پنهنجو اندر ٿي ٺاريائين. ان ڏس ۾ سن جو سائين ڪنهن به بني بشر کي بخشڻ يا سندن اڳين اڳرين کي درگذر ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه آهي.

سيد جي ملڪ ۽ ماڻهن سان جا محبت هئي اها ان کان دمڙي به گهٽ نه آهي جا مارئيءَ کي ملير ۽ ماروڙن سان هئي. جي وس پچيس ته جيڪر سنڌ جي مٽيءَ کي خاڪ شفا ۽ سنڌوءَ جي لڙاڻيل پاڻيءَ کي ”آب زم زم“ اڃان به آب حيات جي درجي تي رسائي. اهڙي فيصلي کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ کيس ڪنهن ملان قاضيءَ جي فتوا جي لوڙ ٿي نه آهي. هو سواءِ پنهنجي ضمير جي ڪنهن ٻئي کي ٻڌڻ لاءِ تيار ٿي نه آهي. هن ڳالهه جي ساڪ سندس دشمن به ڏيندا ته سندس اندر آئيني جيان اوچل ۽ شفاف آهي. هاڻ ته سندس جيءَ جسم ۽ جان سنڌ سان ايتري حد تائين وحدت الوجود ٿي ويل آهي. جو اڄ جيڪر ”جي، اير، سيد“ کي ”جيئير سنڌ“ سڏيو وڃي ته وڌيڪ صحيح ٿيندو.

ڪي چون ٿا ته سيد اهو ڪجهه نه آهي جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مون کي ته هڪ سنڌي سليمي ۽ مومن ماڻهو ٿو ڏسجي. پر شايد ڪنهن ٿيڏي کي ترنگو يا انڊلٽ جيان سترنگو ٿو پسڻ ۾ اچي. ڪهڙي خبر سندن اهو انومان صحيح هجي. انهن ستن انڌن جيان جي هاڻي ڏسڻ لاءِ هندستان ويل هوا. پوءِ ڪنهن پڇ ڪي هٿ لائي چيو ته نورڙي آهي، ته ڪنهن سونڍ کي ڇهي چيو ته نانگ. جيترا منهن اوتريون ڳالهيون. سيد جو اصلي روپ ۽ رخ هڪ ئي آهي جا سنڌ جي صحيح تواريخ آهي. جنهن کي سنڌين ساه سان سوڳهو پئي سانڍيو آهي. ٻيو آهي سرخ رخ. جو سرڪاري دفتر داخل آهي. جو فدوين جي اونڌي سوچ جي نپوڙ آهي. جنهن کي سرڪاري زبان ۾ چون هسٽري شيٽ. ٽيون رخ اٿس شطرنج وارو شه رخ. جنهن کي پسي هٿت کان پاڙسرين جو پگهر ٽمندو ٿو رهي. پر پاڻ جوئي آهي سوئي

آهي. سيد يلجي به نه ڪڏهن پاڻ کي ٻڌايو آهي ۽ نه ڪڏهن پاڻ کي سير يا سوا سير سڏايو آهي.

پاڪستان کان اڳ واري سيد جي سياست ته هئي پارائي ڪيڏ. جهڙي ”هاسيل قوسيل“ واري ڪينهنءَ راند. سمورو وقت ڊاه ڊاه پيئي پوندي هيس. بيلچو ۽ ٽيڪر سدائين ڪلهي تي تيار، جا وزارت نهجي ڄڻ غزنويءَ سونماڻ ڏنو. راتو رات ڊاهي پٽ ڪندس جيئن سندس نالي پائيءَ خٽر واري ڪوٽ جو حشر ڪيو هو. اهو سندس زمانو هو ارڏائيءَ وارو. نه ڏسندو هو پنهنجو يا پرايو. ڪرڻ ڪٿي ڪڍ ڪاهي پوندو هو. پنهنجي ته ڪا وزارت ٺاهيائين ڪانه. آخر ته سيد هو. اهو به تخت ۽ تختو وارو. ڪو اوڏ ٿوروئي هو جو ويٺو پڳل پتيون سنواري!

انهن ڏينهن ۾ سائينءَ سياسي ليٽ ڪبو ته ڪيڏندي خاصيون گولائيون ڏنيون، جي اڳتي هلي سنڌ کي مهانگيون پڻ پيون. سياست جي شروعات ڪانگريس سان ڪيائين. پوءِ هندو مسلمان سک عيسائي سڀ پائي پائي، ڪير نه رهيو غير بابا. وري الاجي ڪهڙو ريجڪ پيس. ٺڪاءُ ڏيئي مسلمان ليگ ۾ آيو. پوءِ ته سيد جو مذهبي تعصب ملن کان به ليڪو لنگهي ويو. هندو مسلمان نفاق جو پڇ برابر مهاسيائين ڇڏيو. پر سلسلو ساڻو خيبر سان سائينءَ ڪيو. هي ٻي ڳالهه آهي ته هندن جي هنبوشيءَ به تڏهن چوٽ تي چڙهيل هئي. پوءِ سنڌ جي سنگا بنديءَ لاءِ اسيمبليءَ ۾ آڇ ڪئي ويئي. جڏهن پاڪستان جي ڄڻ لائون لهڻ لاءِ ڪراچيءَ اچي پهتي. گهڙو پڳو منڌ مٿي ۽ وسيلو ويا. ڪراچي سنڌ کان ڇڳي. مرحوم ڪهڙو جيل ۾ واريو ويو. تڏهن سيد کي اچي لڇ پڇ ٿي ته مارا هي ڇا ٿي ويو. پر پوءِ پڇتائڻ اڃا ويو هيو. سندس هٿ جي وڍي هئي يا لڪڻي جون ڳالهيون؟ اها خبر الله کي.

سائينءَ کي الله پنهنجي گنج کان سڀ ڪجهه ڏنو. سچائي، ايمانداري ۽ درياه دلي. پر جڏهن عقل ۽ عشق ٿي ورهائيو ويو ته شرط هيءُ هيو ته سائين کي جو وڻي سو ڪشي. پر ڪوبه هڪ وکر. ڇا لاءِ ته پنيوران به ٿوڪ ڪنهن نه نيا پاڻ سين. سائين سنڌ جي سک ڪٿي چمي اکين تي رکي. عشق عقل جو جهيڙو ته ازل کان هلندو اچي. پوءِ عقل سائين جو دشمن ٿي بيٺو ۽ اڄ ڏينهن سوڌو ساڻس ساٿ نه ڏنائين. وري سائين سنڀريو ته اجهو انقلاب ٿو آڻيان. اڙي سائين منهنجا- لولو ويچارو

ڪئن هلندو حج تي. ڪانو ڪي مري ته نه ويا آهن. تو وٽ آهي فقط عشق. اهو به نيت اندو، نه جيغل موڙي، نه رت ڏيڻ وارا مجنون. پوءِ قصو ڪيئن هلندو؟ انقلاب ڪو وڇڙندڙ بيماري ته نه هئي جو توکي ٿيڻ سان سڀني کي وڪوڙي ويندي. جن دنيا ۾ انقلاب آندا آهن ۽ پاڙ پيليلا آهن تن جي تواريخ ته پڙهو. سائين هڏ گڏ پنجائي وجهندين. ڪو پاڻي پيارڻ وارو به ڪونه ملندو. هتي اوهان وٽ آهي ڇا؟ اوهان پاڻ، هڪ اڌ خليفو باقي چوڪرا! سائين ڪجهه صبر ڪر. هر گل جي ٽڙڻ لاءِ مند موسم ٿيندي آهي. انقلاب تڏهن تڏيون ڪندو ايندو جڏهن ”برڻ پاڪاس“ هاري ۽ ڪمي ڪاسبي بوتلن کان ٻاهر نڪرندا.

اسان جي وڏي ۾ وڏي وڏهي آهي جو نه تواريخ ٿا پڙهون ۽ نه وري اوڙي پاڙي کان ڀرپور ڏسون وائسون ٿا. ته ٻاهر ڇا پيو وهي واپري. اسين پاڇن پٺيان ڦرندا ٿا رهون. وري اسان وارا اڪابر اسان کان وڌيڪ اڳين سڃا. ڪو ٿو چوي ته انڌي واري لٺ ڦيرايون ته پاڻهي مومل ملي ويندي. اهي آهن وات جا چسڪا. هڪ ته وينا آهيون ڇٽ پڌر تي. نه ڀڄڻ جي پيڻي نه مٿو لڪائڻ لاءِ اجهو. گوريلا ٿي وڻن تي ويهي رهون؟ يا وري پنهنجو گهر ساڙي حقا ويهي ڇڪيون؟ ڪي وري انهيءَ تاڪ ۾ وينا آهن ته ڪٿان نه ڪٿان آرياڻي ايندو پوءِ اچي اسان کي سيج تي ويهاري ڏيندو. اها ڳڻ ته هر سدا سهاڳڻ کي هوندي آهي. ٻُڄيءَ کي قبر تائين آسرو. ڪي وري گرهوڙي واري اڳڪٿيءَ جي انتظار ۾ وينا آهن. ته ”نيرا گهوڙا ڏهرا اتر کان ايندا. تينهان پوءِ ٿيندا طبل تاجاڻين جا.“ فرض ڪريو ته ائين به ٿئي. ته ڪو نيري گهوڙي سوار ٿي اسان کي پيلهه وهارڻ جي لاءِ به کڻي اچي. پر ان لاءِ ڪهڙي گارنٽي آهي ته هو اسان جي ڳچيءَ کان هائوڪي پاڇاري ڪڍي ٻي ڪا سرڪڻ ڦاهي نه وجهندو؟

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته اڄ جا ساڻيهه ۾ سجاڳي آهي. جا ديس جي ماڻهن ۾ مامتا اُڀري آهي. ان جو سمورو سهرو سيد جي سر تي آهي. جڏهن سنڌ کي ون يونٽ جو توڙهو وجهي، کيس چوڪنيو جڪڙي مورڳو سندس مڙھ تي روليو ويو، تڏهن پنهنجن پراون ”انا الله“ پڙهي اسان کي عذر خواهي ڏني هئي. پر سيد اڪيلو انسان هيو جنهن الله ۾ نه لائي آس نه اميد. ڦٽيل شير جيان ”آدم بونءَ“ ڪندو رهيو. مر ويسون پر سنڌ نه

ڏيسون اڳ الاجي ڪنهن چيو هيو. پر مون پهريون دفعو سائينءَ جي مک کان ٻڌو. آخر جڏهن اهو ڳت ڳچيءَ کان نڪتو تڏهن وڃي مس سيد سامت آيو.

سنڌ ۾ قوميت جو تصور آئڻ پنهنجي سر هڪ ٽڪر ٽاڪڻو هيو جو اڪيلي سر سيد سر ڪيو. ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ هئا ئي سڀ قبيلا آباد. جي پير هين کان پاڻ ۾ هئا چانڊيه منگسي. يا وري هيون ذاتيون. ڪي سيد ڪي پٺاڻ ڪي ٻروچ. سڀ رئيس. هاڻ قوميت جي ڪچڻي پڇي ته ڪيئن؟ پر ڪچي يا پڪي سيد اها پچائي ڏيڪاري. اهو سيد جو وڏو معجزو آهي. پوءِ ڪير مڃي نه مڃي. ڳالهه حق جي ڪبي.

سيد سونهاري سنڌوءَ ڪناري، سن جي وٽس ۱۹۰۴ع ڌاري جنم ورتو. سندس زندگيءَ جي بسم الله هڪ معتبر ۽ وڏ گهرائي گهر ۾ ٿي. ننڍپڻ توڙي جواني خاصي خوشحاليءَ ۾ گذريس. حسب نسب ۽ شڪل شبيهه ته کيس آبائي ورثي ۾ حاصل ٿي. اهڙي سرمايه کي علم ۽ اخلاق جي زيور سان پاڻ سينگارائين. وري ڀاڳ بخت به ساڻس سدائين ساٿ ٿي ڏنو، ان خوش بختيءَ سندس عادتن کي ڪجهه ڦٽائي به ڇڏيو. سيد جو ستارو اڪثر ان بلنديءَ تي قائم دائر رهيو. پر جيئن چوڻي آهي ته ”ڀڳي سان ئي پير جيسين رتو راس ٿئي“ تنهن سليقي ۽ سکيا کان ئي نراس رهجي ويو. جڏهن سانگي سان ڪنهن سياسي ڪيڏ جو نتيجو سندس مرضي جي ابتڙ ٿي نڪتو ته سيد هوش بجاءِ جوش ۾ ٿي آيو. ڇاڪاڻ ته سندس دل دماغ ۽ وجود ڪنهن به غلطي يا هار مڃڻ جا عادي هئا ئي ڪونه. ان ڪري سيد پنهنجي اتل اراده تي اڏول بيٺو ٿي رهيو. ان ڪري نه ته ڪو سيد سدائين ۽ هروڀرو سچ تي هيو. پر فقط هن لاءِ ته ضد سائين جي سوچ ۽ سمجهه ۾ سمائجي سندس فطرت ٿي چڪو هئو.

جيئير جي هوڏ سنڌ کي ڏاڍي ڏکي پئي جو هڪ لازمي امر هيو. ڇاڪاڻ ته سنڌ ۽ سيد ٻئي هڪ الڳ وٽو نه پر ساڳي وٽ هئا. جيئن حضرت سليمان جي زماني ۾ ديون ۽ پرين جو ساه پکين ۾ سمايل هوندو هيو. تيئن سنڌ جي قسمت به سيد جي نصيب ۾ شامل هئي. جڏهن به سيد کي لوڏو ٿي آيو ته سڄي سنڌ ٽرٽلي ۾ ٿي آئي. جنهن دمرڪان وٺي

سید تي سور سختيون مڙهيون ويون ته ان ويرم کان اڄ سوڌو سنڌ جو سنڌ سنڌ نسوري ناحق ۽ آزار ۾ پئي رهيو آهي. سید کي باندي ۽ نظربند ٿي ٻاويه سال گذريا آهن. اها ساڳي مدت اسلام جي تواريخ ۾ فقط هڪ امام قيد ۾ ڪاٽي. اهو هيو امام علي نقی. کيس امام عسڪري به چوندا هئا. ڇا لاءِ ته ٻاويه سال ملٽري قلعي ۾ قيد ڪاٽيو هوائين.

سنڌ جي حاڪم همير سومره جڏهن ڏٺو ته راڻو مهريءَ چڙهي، هر رات ڪاڪ ٿي پهتو مومل ماڻڻ. ته ڏاڇيءَ کي گوڏن ۾ مبخون هڻائي وڌائينس ڍڪ ۾. اسان ته ٻڌو هيو عورتن لاءِ، ته کين عقل ٿيندو آهي ڪڙين ۾. پر حاڪمن کي ته شايد عقل ڪڙين بجاءِ ڇاڪڙين ۾ ڊپازٽ ٿيل هيو. همير کي اها خبر ئي نه هئي ته ڏاڇيءَ جا هاڻ توڏا به ساماڻا هئا. جي ڏاڇيءَ ڏهه ٿي هنيا ته توڏن تيرنهن! پوءِ ڏاڇيءَ کي ڍڪ ۾ وجهڻ ۾ فائدو؟ سائين ڪو اڪيلو ٿوروئي هيو. هاڻ ته ملڪ ئي منصور هيو. پوءِ ڪهي ڪهندا ڪيترا؟ ان کان سواءِ سياسي مونجهاري کي جيل جي دڙڪن سان نبيرو هڪ نئين انوکي ڳالهه هئي جا افسوسناڪ ۽ شرمناڪ هئي. جنهن حقيقت سان عقل ۽ سمجهه کان وڌيڪ ڏاڍي جي لٽ جو واسطو هيو.

جيئير سید، جيل ۾ يا نظربندي واري وقت ۾، ويني کان ورتڻ پلي ڄاڻي، قلم هٿ ۾ کنيو. آخر هڪ پڙهيل ڳڙهيل انسان باندي ٿيڻ بعد ڪتاب نه لکندو، ته اڳت ٿوروئي ويهي اُٿندو. هيل سوڌو درجن ٻه ڪتاب رهڙيا اٿائين. پر ڪهاڻي اڃان ختم نه ٿي آهي. ڪتاب لکڻ سائينءَ لاءِ سندس نظربنديءَ جيان هڪ مجبوري آهي. منهنجو هي ايمان آهي ته سائين سنڌ جو سچو عاشق آهي ۽ بس. عشق جو نه عقل سان ڪو وهنوار آهي ۽ نه عشق شرا سان شامل آهي. سید جي ذات، عشق ۽ بزرگي، عزت ۽ حرمت جي قابل آهن. ان ڪري سائين جي لکڻين تي تيڪا ٽپڻي ڪرڻ بي ادبي ۽ گستاخي ٿيندي. اسان جا سنڌي ڳوٺاڻا سادا سودا ۽ کير پياڪ ٻارن جيان معصوم آهن. هنن لاءِ دين ايمان هڪ تسڪين يا آت آهن. جيئن ٻار لاءِ رانديڪو يا انڌي لاءِ لٽ. پوءِ ٻارن کان ڪيڏاڻا ۽ انڌن کان لٽيون ڦرڻ ڏاڙو نه آهي ته پيو ڇا آهي؟ جي اوهان

ڪانئن اهي سهارا ڦر ڪرڻ ضروري ٿا سمجهو ته گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته ڏسو ته وٽن باقي بچي ڇا ٿو؟ پر سيد، اهو ته ٻڌاءِ. پاڻ ۾ ويٺا آهيون. پاڻ نمازون به برابر پڙهين ۽ عمرا به ڪرين. باقي ٻين کي ويٺو ڪهڙا ڏس ٿو ڏين؟

سيد جي صبر کي هر حڪومت پئي آزمايو آهي. پورا ٻارويهه سال اها آزمائش جاري رهي آهي. جي اڃان به ڪو کيس آزمائڻ ٿو چاهي ته هو گوءِ ۽ هو ميدان. اسان وٽ پهڪو آهي ته ”آزمائڻ کي آزمائي ڏوڙ منهن ۾ پائي.“ سيد خير سان اڃا نوجوان آهي. اڻهتر سال عمر اڃان مس ٿي اٿس. پر جي کيس سو سال پيا به قيد ۾ رکندا ته منجهس ڪو فرق ڦير نه ايندو. جيئير سيد پاڻ ته اندر ٻاهر آهي هڪ جهڙو، پر ”سيد“ جي اکر اکر کي به التو ڪندا تڏهن به وڃي ”ديس“ ٿيندو. پوءِ پهڙ سان مٿو هٽڻ ۾ فائدو؟

هاڻ ته زندگيءَ جي سانجهي اچي سهڙي آهي. اچو ته سڀ گڏجي سائين کي سلام ڪريون. پنهنجي شڪر گذاريءَ جو ثبوت ڏيون. متان سيد ڪو ڏوراپو نه ڏئي يا ائين سمجهي ته جن لاءِ سور سنر سي نه ساڻي ٿيا نه سيٺ. ان سان گڏ دعا لاءِ به هٿ ڪئون. قبلي رو ٿي. اوڀر ڏانهن نه. متان ڪو سمجهي ته اسان چڙهندي سج جي پوڄا ٿي ڪئي. الله جي سرڪار ته آهي ڏاڍي. اسانجي اتي هلندي پڄندي ۽ پهچ به گهٽ آهي. ان ڪري دعا گهرون ”مهربي رسول پاڪ“ جي، ته سائين کي صحت ڏئي ۽ وڏي عمر ڏئي ته جيئير سدا جيئندو رهي. آمين.

سخي ڄام صادق علي

”سڃا“ پاڻرن لاءِ پيار محبت يا پائپيءَ واري پريت نٻاهڻ جو نالو آهي. هي غلط آهي جيئن عام طور سمجهيو ويندو آهي ته ڪنهن محتاج کي چار پئسا ڏيڻ يا مهمان کي ماني ڪرائڻ ڪو سڃا آهي. ”دان پنج ۽ خيرات“ سخاوت جا اهڃاڻ ضرور آهن پر سخا نه آهن. سخي ته اهو به ماڻهو ٿي سگهي ٿو جنهن وٽ ڪنهن کي ڏيڻ لاءِ ڪجهه هجي ئي ڪونه. سڃا، انساني روح واري اڪير ۽ الفت آهي جنهن ميل ميلاب ۾ کيس سموري انسان ذات هڪ ڪٽنب جي ڌڪ ڏئي ٿي. هونئن به سڃا نه فقط هر قسم جي بندش يا پابندي، ذاتي مطلب ۽ مقصد کان آجي آهي، پر سندس ڪنهن بني بشر جي رنگ روپ، ذات پات ۽ دين ڌرم سان لڳ لاڳاپو آهي ئي ڪونه. سڃا جو مول مقصد آهي ماڻهوءَ جي اهڃاڻ ۽ محتاجيءَ کي دفع ڪرڻ ۽ انساني خوشيءَ ۾ اضافو ڪرڻ. خدا جي جهان ۾ سخي سهسين، پر مون پنهنجي سانڀر ۾ هڪڙو ڏٺو! اهو به ننڍپڻ ۾. پائي پڳت ڪنور. جنهن وٽ پنهنجي روڪڙ ته ٽڪو به ڪانه هئي، البت ناٿو سندس ڪڍ گهمندو رهندو هيو. جڏهن سندس هٿ ايندو هيو ته انکي ونڊي ورهائي وري سڪئين هٿ واپس ورتو هيو. جي سائل وڏي رقم لاءِ وات وڌس ته پوءِ پڳت هلندي جهولي جهليندو ۽ پني به سندس پورٽ ڪندو. وڏي ڳالهه ته دان جو ڌن انهن هٿان ئي ڏياريندو هيو جيئن ڏيندڙ به ڏيڻ جي خوشيءَ ۾ شامل ٿئي، جا وٺندڙ کي وٺڻ ۾ حاصل ٿيندي هئي. باقي پاڻ کي مليل موڙي ورهائيندي هي هوڪو ڏيندو ته ”پائي پڳوان ڏياريا آهن اوهاڻ لاءِ، وٺو پنهنجي پونجي ته آءٌ وڃوارو پرائي امانت کان آڃو ٿيان.“ سندس وجود سراپا سڃا ڏٺم. وٽس راڳ جي رسيلي دولت ڄام هئي. اها سنگيت جي سڃا ڪندي به خوشيءَ ۾ نچندو رهندو. هي پهريون واڻيو ڏٺم جنهن وٽ نه ليڪو هيو نه وچور واري واڻڪي وهي ۽ نه جنهن جي انگري کي ڪو کيسو ٿي هيو. واڻ واڻيا تنهن جو وڻج واپارا جنت جا سوداگر ”ڏه دنيا ستر آخرت“ واري ليکي ۾ ئي محو رهيا. مهتو

پڇاڙيءَ ۾ پنهنجو خالي مٿو به ڪٽائي ٻوڇڻ ڇنڊي رمندو رهيو. لهڻي وارا ويٺا رهيا، ساعت وارو گوءِ ڪٽي هليو ويو. سبحان الله!

ڪنور کانپوءِ ڪيئي سال ڪنهن سخيءَ جي ڏسڻ لاءِ دل سڪندي ۽ سُڪندي رهي. نه سوالي هيم ۽ نه سُن هڻن جو ارادو هيم. البت ٻڌو هيم ته جي الله جو اولڙو پستو اٿيئي ته ڪنهن سخيءَ اوڏڙو ٿي ڏس. ڇو ته سخا ۾ الله جون اڪثر صفون سمايل هيون. سنڌڙيا سخي ته سوين هئا ته ڪي هٿ جا ڇوٽ. ڪي چورن جو چپر هئا ۽ ڪي بيڪسن جا پرجهلو. ڪي وري مانيءَ جا ملهه هئا ته ڪن فقط مٿن جي نيت خيرات ٿي ڪئي. سخا سان ماڻهن ۽ ڪسوٽين جو واسطو ڪهڙو؟ انڌي منڊي جي مدد لاءِ هر هڪ ٿي هٿ ڊگهيريو پر ڏنڊي مشتبدي تي مون ڪنهن کي ڪهل ڪائيندي نه ڏٺو. لڇ ۽ اشراف ۾ اخلاقي سنڌو ته برابر هيو. پر جيئڻ جو حق ته هر هڪ کي هڪجهڙو حاصل هيو؟ سخاوت لاءِ ڪنهن جو هرو ڀرو لولو لنگڙو هڻڻ ڪو شرط ٿورو ٿي هيو؟ اڪيون ٻوٽي سخا ڪندي مون ڪنور کان پوءِ ڪنهن کي ڏٺو ته اهو هيو، هڪ سنڌ جو وڏيرو. ڄام صادق علي. هيو به عيبدار ۽ گنهگار. تو ۽ مون جهڙو. پر تفاوت رڳو اهو ته اسين طالبو ۽ گهرجائو ۽ هو سخي. جو زمين آسمان جي وچوتيءَ کان به وڏو فرق هيو.

الله واري سخا ته آهي بي مثال ۽ لازوال. اڻ ڪٽ ۽ بي انت. هو اڪيلو انداتا آهي جو بنان پڇڻ جي ڏئي ۽ جي ڪائونس نه گهر ته ڏمڙجي. وري مزو اهو جو ڏمڙجي تڏهن به ڏئي. ان ڪري ماڻهن جي پريچاءُ کان ته الله جي ڏمڙ پلي. ڪنور ته ويچارو هيو منگڻو فقير. سندس سخا هئي جهولي جهلي پنڻ ۽ جو ڪجهه وٽس هيو سو سر سوڌو ڏيڻ تائين. پر ڄام جي سخا به سڀ اصولي ليڪا لنگهيل هئي. نه فقط اهو ڪجهه قربان ڪندو جو پاڻ وٽ هيس پر جنهن جي گريبان تي هٿ ڦيس ته اهي کيسا به خالي ڪري ٻين جي گهرج پوري ڪندو. پنهنجي زمين ته هيس ٻارهوئي گروي. پنجن سالن جو فصل اڳواٽ وڪاڻل. پڇاڙيءَ بئڪن جا ڪنڌا ڪٽي به ٻين جي ڪوٽ ڀريندو. پر ڪنهن کي نراس ڪري نه موٽائيندو. جڏهن وزير ٿئي وسارو ٿيو ته پوءِ آئي وئي لاءِ وٽس ٿيندي رهي. هر غريب غريبي کان ويندي چورن ڦورن ۽ وڏيرن تائين سڀ لاءِ ديڳ چڙهيل هئي. پلاتن جي بارش ٿيندي رهي. جنهن چيو ته قرض لاهڻو هيو ته ان کي چار سئو گز.

جنهن کي نياڻي اٿارڻي هئي ته هڪ هزار وال. جنهن فرياد ڪئي ته رن زال آهيان ته پوءِ ٻه هزار گز زمين الات. پنهنجي ان دور ۾ حالت اها هيس جو مون ڪيئي ڀيرا مارڪي کي انهيءَ اوسيٽري ۾ ڏٺو ته ڪو يار اچي ته چار پئسا اڌارا وٺي رات جي ماني ٻاهران گهرائي کائي!

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڄام جي عام ڄام ۽ انڌاڏند سخا ۾ ڪيئي لويي ۽ لالچي به لڪاپتي ٿي ويا. ڪن ڪالونيون وڪڻي ڪروڙ ڪمايا. پر ڪي اهڙا به هزارين مسڪين هئا جي اثاڻ ۽ اڻهوند کان آڃا ٿيا. سنڌ جي شهرن ۾ جايون راتوارات ائين اڀرڻ ۽ اُسرڻ لڳيون ڄڻ شاهجهاني اڏاوت وارو دور وري واپس آيل هيو. وقت جي حاڪم شڪايت ڪيس ته ”ڄام سرڪاري زمين ڀڳڙن مٺ تي پيو ورهائين؟“ ڇي ڇاجي سرڪاري زمين؟ زمين آهي الله جي! اصل الات ٿيل آهي آدم ۽ سندس اولاد لاءِ، هر انسان کي ڌرتيءَ تي مٿي لڪائڻ لاءِ اجهو ته گهرجي.

سرڪار جو ته وس پڇي ته جيڪر سچ چنڊ جي روشنيءَ تي به ڍل وجهي اوڳڙ ڪري. مون نه پنهنجي لاءِ ڪو گهر ٺاهيو ۽ نه ڪو پنهنجن جا ٿو پڻ پريان. شهر وڌندا ۽ وسندا ۽ ماڻهو آباد ٿيندا.“ ۽ ٿيو به ائين. صوبي جا سڀئي شهر سندس دور ۾ وڌيا. ڪراچيءَ کي ته چار چنڊ لڳي ويا. هئي ته اصلي مهاڻن ڄاڻي. نڀائي واڻين، سامائي پارسين ۽ انگريزن جي اوٽ ۾. واڻين وٺي ڌڙجي مهاجرن پٺاري پيئي، پوءِ به سرڪار نه سنواري. اها ته لڏي وڃي اسلام آباد سڪي ٿي. ڀلو ٿئي سگهجن جو جن ڪيس ڏاج ڏيوڻ ڏيئي سندس مٿي تي هٿ رکيو. پر ڪيس سچي سونهن بخشي سخي ڄام صادق عليءَ! جنهن صدقي هاڻ گهونگهٽ کولي پيئي مور جيان ٽلي. هي برابر آهي ته ڄام ڪو پنهنجي هڙان سخا ڪانه ڪئي. پر ماڻهو ته پراڻي خرچ تي وڌيڪ بخیل ٿيندا آهن. هاڻ ته ڪو ڪنهن کي نوازي؟ ڪنهن جا هٿ ڪنهن ڪپيا ته نه آهن. ڏئي ته برابر ڏاتار ٿو. پر الاجي ڇو، پيلو منهن هوندو آهي هميشه پنداريءَ جو!

سخا سنڌ جي ڄامن جو مرڪ آهي، پر صادق عليءَ کي سخا ورثي ۾ آئي. ڄام منا خان سندس چاچو، تنهنجي سخا سنڌ جي لوڪ ادب ۾ حاتم واري حيثيت رکندڙ آهي. سنڌ جي واحد وڏيرو هيو جو خريزنون ناڻي جون گهوڙي تي ڌري گهر کان ٻاهر نڪرندو هيو. ڪڏهن ته ائين به ٿيو جو گهوڙي سنجن سوڌي سائل کي ڏيئي پاڻ پيرين پٽو وٺاڻ تي

پهچندو هيو. چون ٿا ته ڪو سوالي وٽائينس خالي نه ويو. کيس ڄاڻ سڄاڻ هوندي هئي ته ڪيترا سکر ماڻهو لاچار ۽ جو بهانو بڻائي وٽس اچي هٿ تنگيندا هئا، پر مٺي ڄام ڪڏهن منهن ڪوڙو نه ڪيو ۽ نه ڪنهن کي سڪڻين هٿين واپس موٽايائين. ڄام مٺا خان کان پوءِ وري ڄام کانپو خان، ڄام صادق عليءَ جو پيءُ، پنهنجي وقت جو ناميارو ۽ نواب سخي هيو، سندس خير خيرات وارو طريقو ئي نرالو هيو. ماڻهو ڪائينس خيرات وٺڻ اهڙي يقين سان ويندا هئا ڄڻ پنهنجي اوڏر اوڳاڙڻ ٿا وڃن. سندس پٽ کي به اهو ئي چوڻ هيو ته ”جي آس رکين ته الله توکان حساب نه وٺي ته تون پاڻ به ڪنهن سان ليڪو نه ڪر، جي ڪنهن کي ڏين ته وڏي دل ڪري ڏي نه ته بس پلي. ياد رک ڏنو ٻنو آهي. ڏيڻ کانپوءِ ڏنو وسار. نه ته ڏنو ڪنو ٿيندو.“ جيسين جيئرو هيو صادق عليءَ تي اها ڊيوٽي رکيل هئي ته جي ماڻهو ڳوٺ ۾ اوطاق تي اچن ته انهن جي گهوڙن جون واڳون وٺي سندن آدر پاءُ ڪري، مهمانن جا هٿ ڏوٽاري، ۽ وڃڻ وقت ساڻن گڏجي ٻاهر وڃي خدا حافظ ڪري. هڪ دفعي پڇيو مانس ته آجيان ڪرڻ يا الوداع ڪرڻ لاءِ پيرين اگهاڙي ڇا لاءِ ٿو وڃين؟ چي ”کانپو خان جو پٽ آهيان. بابي مرحوم کي به ماڻهن جي آءُ پڳت ڪرڻ لاءِ جتي هٿ نه ايندي هئي.“

پاڳ به عجيب چيز آهي. جنهن کي لڳي ته اڏي ڇڏي، پر شل نه ڦٽي. پوءِ اڳيون نور به ڇٽ. وري جي موٽ ٿو کائي ته اهو به ڇوٽ تي چڙهي پوءِ. چوٽيءَ تي به ٽڪاءُ اصل ڪونه اچيس. ڇو ته وقت وانگر بخت کي به هڪ جاءِ تي بيهڪ آهي ئي ڪا نه. هڪ مشهور انگريز ليکڪ آسڪر وائلڊ، جنهن کي به پاڳ سندرو ٻڌي مٿي عرش تي چاڙهي گهمائي وري آئي فرش تي ڦهڪايو هيو، تنهنجو چوڻ آهي ته ”جڏهن ڏسو ته اوهان جون مڙوئي دعائون اگهايون ويون آهن ته پڪ ڄاڻو ته اوهان جي سزا پڻ شروع ٿي چڪي آهي.“ ڄام جي به من جون سڀ مرادون اچي پوريون ٿيون هيون. ڄام ته چمندي ڄام ئي هيو. مال متاع جي به ڪمي ڪانه هيس. دل گهري ديوي ۽ آل اولاد به عطا ٿيل هيس. سنگت ساٿ ۾ به سرخرو هيو. وڏيري مون وزير بڻجي هاڻ سرڪار به سڏيو ٿي ويو. سونهري موقعو ڏسي قسمت ڪلتي کائڻ لاءِ ڪر موڙيا!

پهرين ئي لوڏي ڄام کي جهوري وڌو. سندس جاني ۽ جگري

دوست علي بخش جوڻيجو خون ٿي ويو. قتل جو ڪارڻ ته تلاش ڪرڻ آهي ٿي بي سود ۽ بي معنيٰ. ڪنهن به ماڻهوءَ جي مارائڻ لاءِ به ڪو دليل ٿيندو آهي ڇا؟ موت جو معاملو ته آهي تقدير جي ذمي، جو خفو هوءَ اڳي پوءِ يا واري وٽيءَ تي هر حالت ۾ پاڻهرو نڀاھيندي رهندي آهي. ڀارت جي بلبل، لتامنگيشڪر کان ڪنهن سوال پڇيو ته تو اڃان شاديءَ جو فيصلو نه ڪيو آهي سو ڇو؟ ته کلي ڏنائين. چي، ”مورڪا جيون، سنجوڳ ڏاڻو پاڻي ۽ موت جا فيصلا آڪاش تي ٿيندا آهن ۽ وري بجا آوري ٿيندي آهي ڌرتيءَ تي.“ پنهنجي پياري دوست جي قتل ڄام جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. هوش عقل وڃائي پنهنجي پاڻيءَ ۾ نه رهيو. کيس اها سمڪ نه رهي ته هو ڇا ڪري رهيو هيو ۽ ڇا ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. لاهي پاھي انڌ جي گهوڙي تي چڙهي بيٺو ۽ گهاٽي وارن ڪمن ۾ ڪاهي پيو. جو پڇتاءُ جان جيئن سندس پڇر نه ڇڏيندو.

ڏاھن جو چوڻ آهي ته هيءَ دنيا هڪ دائمي ناٽڪ آهي جنهن ۾ اسين سڀ ائڪٽر آهيون ۽ ويس ڌاري پنهنجو ڀارت پيا ادا ڪريون. هي جهان کيل تماشو برابر هوندو، پر انسان جي ائڪٽر هئڻ ۽ کيل ۾ سندس ڀرپور بهرو وٺڻ بنسبت البت مونکي شڪ آهي. مونکي پنهنجو تجربو هي ٿو سبڪاري ته هي سنسار هڪ پتلين وارو تماشو آهي جنهن ۾ انسان بي جان پتلين سمان آهن. پتلين جي حرڪت وارا سڳا ڏاڳا وري ڪنهن ڌرتيءَ جي بازگر وٽ نه پر آسماني ڪاريگر هٿ وس آهن، جو پيو جڳ جو چرخو هلائي. حقيقت جي حال واري پوري خبرچار نه هوندي اسين ائين پيا سمجهون، ته مالڪ پاڻ پتلين کي نچائي، پيو پنهنجي دل وندرائي. اسين ”جڳ پرائي احمق نچي“ وانگر پنهنجي پرائي وڃت ۽ جهمر تي خواه مخواه ڪڏهن خوش ڪڏهن خفي پيا ٿيون. اها سوچ به نه اٿئون ته جو ڪجهه ڪري رهيا آهيون ان ۾ اسانجي مرضيءَ کي ڪو وزن يا دخل به آهي يا نه. پوءِ ڪڏهن خوشيءَ ۾ ڪڳيون ٿا هڻون ته اسان ڪهڙي نه ڪپ ڪٽي. ڪڏهن وري ويٺا ته هٿ هڻون، ته، اوهو خطا ٿي ويئي، ڪهڙو نه ڪڍو ڪم ڪيسين. انساني عمل، قسمت جو ليڪو يا لوه محفوظ ساڳي شيءِ آهن يا الڳ؟ اها خبر الله کي. پر آخرين نتيجي ۾ انسان هن

فيصلي تي پهچي ٿو ته ”آخر ائين ٿيڻو هيو“ منهنجي خيال ۾ هڪ ماڻهوءَ کي ٻي ماڻهوءَ جي زندگي يا موت تي اختيار آهي ئي ڪونه. ڄام صاحب به تقدير جو هٿيو ته بڻجي سگهيو ٿي پر خود ڪنهن جي تقدير هٿڻ؟ هرگز نه.

چوندا آهن ته بدبختي اڪيلي سر ڪڏهن نه ڪنهن وٽ آئي. جي ايندي ته سڄي ٿير ساڻ اچي سهڙندي. اڃان پنهنجي محبوب ۽ مربي دوست جو لرزو ۽ لحظو سهسائي مس ساهي پئي هڻائين ته سندس امڙ لاڏاڻي لاءِ سانباها ڪيا. ڄام دعا ۽ دوا وارن حيلن وسيلن ۾ وسان نه گهٽايو. پر الاهي امر اڻ ٿر ٿي ڏنو. نه فقط ماءُ سان والهان محبت هيس، پر هي ايمان ۽ عقيدو هيس ته سندس پاڳ بخت سڀ ماءُ جي سر تائين سلامت هيو. پاڻ فخر سان چوندو هيو ته ”امڙ جي دعائن جي مٿان چوڪندي اڏيل اتر جنهن ڍال ٿي هر آندي ۽ ڳڙي کان پناه ٿي ڏني.“ جڏهن امڙ پاسو ڪڙيو ته ڄام بيحال ٿي ڍرڪي پيو. روج راڙي گڏ نشي جو سهارو ورتائين ته من جي مونجهه شايد ميسارجي وڃي. شايد اها ڄاڻ نه هيس ته نشي واپرائڻ سان غر غلط نه پر اڃان وڌيڪ ٿيندو آهي. اڳتي هلي اڌرنڪي جي لپيٽ ۾ به آيو. پر ڪو ڏنو ٻنو ٿيس. مس مس ڪري پيڙا کان پار ٿي اٿي ڪڙو ٿيو.

دلي دوست جو قتل ۽ امڙ جو لاڏاڻو، اهي اهڙا سخت صدمو هئا جن سبب سڄين لنگين سالم رهڻ جيڪڏهن ناممڪن نه تڏهن به مشڪل ضرور هيو. ڄام ويڳاڻو ۽ اڀاڻڪو ٿي پيو. پانپي ويو ته سندس قسمت جو رخ پاڳ جي ابتڙ هيو. هونئن به اوج ۽ عروج واري ڏاڪڻ ڏاڍي ترڪڻي ٿيندي آهي، سڻهي جو آهي. ڪو مهمير هوندو جو گهڻي دير تائين پير ڄمائي بيهي سگهي. ڄام پاڻ به هاڻ پيرن بجاءِ پٺن تي بيٺو هيو. ٻن ڏوڏن ٿي کيس لوڏي ڇڏيو هيو. وٽر ان حڪومت جي به جڙ اڪڙندي ڏٺائين جنهن جو پاڻ به چوٿون پاڻو هيو. کيس پليءَ پت پروڙ هئي ته هر حڪومت جو ٻاهريون تهه فولاد جو هوندو آهي. پر اندرين اڏاوت عاج جي. جنهن ڪري سندس جٽاءِ بي پروسي ٿيندو آهي. ٿوري لوڏي اچڻ تي ائين پرزا پرزا ٿي پوندي آهي، ڇڻ چينيءَ جي ٿانون وارو ڊيش هٿ

کان کسڪي هيٺ ڪريو. ڄاڻي ويو ته ڪاري ڏاند جا مالڪ اجهو آيا ڪي آيا. جنهن سان روح جو پرڇو هيس اهو الوداع ڪري چڪو هيو. امڙ وٺي دعا جا در هڻا اڳي ئي پيڪڙيل. هاڻ سندس لاءِ هتي ڪهڙي ايل هئي؟ ڇو نه ڪي بيا وڻ وسائجن. اهو سوچي اڏامڻ لاءِ پر سهيڙيائين. ڪو ڀڳو ٿورو ئي ٿي ويو. چنگ چنگيرا کيس هوائي اڏي تي خدا حافظ ڪرڻ آيا. هتي سندس زندگيءَ جو هڪ باب پورو ۽ ٻيو موڙ شروع ٿيو.

منهنجي ڄام صاحب سان پهرين ملاقات اڄ کان تيرهه سال اڳ لاهور ۾ ٿي. جڏهن پاڻ فقط هڪ وڏير ڪو ٻار هيو ۽ اڃان مڃن جي سانول مس نسري هيس. مونکي منجهس ڪا خاص لياقت ڏسڻ ۾ ڪانه آئي هئي، سواءِ ان جي ته ڪوڙ سهڻو ۽ ايمانداري سان ٿي ڳالهائين. ڏهاڪو سال پوءِ کيس بلڪل نرالي رنگ ۾ ڏٺو. بت ۾ سگهارو. موڪري منهن تي چاپٽين ڏاڙهي. رحمدل اکيون ۽ سلوٽي زبان، پر بي لغام. دماغ به بلا جو هيس. پر سوچ جو انداز جڳ کان الٽو. چڄي چڄي ڳالهائڻ بجاءِ ڦاٽوڙي دهل جيان ٿي وڳو ۽ هر هڪ کي منهن تي ڦهڪائي ٿي ڏنائين. ذهن ۽ ظرف به تيز تر پر واچوڙي جيان نه منزل نه مقصد. گنپير گهٽ ۽ تن تي تاءِ نتيجي تي پهچڻ لاءِ آتو ٿي ڏنو. مونکي ته ائين ٿي معلوم ٿيو ته ڄڻ سندس وجود ۾ هڪ کان وڌيڪ شخصيتون سمايل هيون جي هڪ ٻئي جي ضد ۾ ۽ تڪراري ٿي ڏيون. ڪنهن زماني ۾ حيدرآباد جي بازار حسن ۾ به ڳاڻڻيون مشهور هيون جي پاڻ ۾ سڳيون پيئر پڻ هيون. ٻنهي جو ناچ گانو، قد ڪاٺ ۽ ناز نخرو سندن نالن جيان هڪ ٻئي جي ابتڙ هيو. هڪ هئي نوابي ۽ ٻي گولي. ڄام صاحب جي مزاج ۾ به ٻيئي رخ تارازيءَ جي پڙن جيان ساڳئي وقت پسبا هئا. هو لاپرواهي ۽ سخا ۾ نوابن جو نواب هيو، نوڙت نياز ۽ نهڻائيءَ ۾ گولن جو گولو!

شروعاتي دور ۾ هر وڏيري جي معراج جيان کيس سرڪاري عملدارن جي ٽهل ٽڪور ۾ مشغول ڏٺو. پر پوءِ هي ڄاڻي حيران ٿي ويس ته انهن جي پرگهور تي لڏائين جي سروس کان موقوف ٿيل هئا يا جن جي نوڪري خطرو ۾ هئي. عجب اهو جو سالن جا سال ڪيترن ڪامورن کي سندس ”روتي ڪپڙي ۽ مڪان“ جي سهاري ٽڳندو ڏٺو. جڏهن ۱۹۷۲ع ڌاري سرڪاري نوڪرن ۾ ٽاڪوڙو وڌو ويو ته ڄام اڪيلو انسان هيو جو

پارتي جو ذميوار رڪن هوندي به لکي ڇپي انهن جي هٿان ۽ وڙان مدد ڪندو رهيو جو راتورات روزگار کان نره ڪيا ويا هئا. به تي درجن ماڻهن کي ته آءٌ شخصي طور سڃاڻان جن کي پلاٽ ڏيڻ گڏ ٻي پٽ ست ڪري سندن مالي مشڪل ڪشائي ڪيائين. جيتوڻيڪ انهيءَ زمانه ۾ منهنجي ساڻس فقط رسمي ڏيٽ ويٺ هئي تڏهن به عيد رات جي انڌيري ۾، پاڻ پنهنجي گهر واريءَ سوڌو منهنجي گهر اچي همدردي ڪيائين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هڪ آفيسر هٿ، جو اڄ ڪلهه وڏي عهدي تي سرفراز آهي، مون کي دڪانن ۽ جاين جي الايمينٽ موڪلي ڏنائين جن جي پڳڙي ان وقت جي اگهه تي ساڍا ٽي لک رپيا هئي. هيءُ منهنجي مجبوري هئي جو مون در آيل لڪشمي موٽائي ڇڏي. پر ڄام جي احسان جو نپو منهنجي پنيءَ تي برابر لهي چڪو. هي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو هيو جو ماءُ پيءُ ۽ استاد کانپوءِ مون تي ڪنهن اهڙو ثورو ڪيو هيو. الله پاڪ کيس بهرا ڏئي. جي منهنجو اچو ۽ ڏڪندڙ مٿو ڪڏهن به سندس پيرن جي پٽي ٿي ڪتب اچي ته آءٌ جيڪر پاڻ کي پاڳوارو پانيان!

جتي لڏي وڃي آڏاڻو اڏيو اٿس. اتي به ٻڌو اثر ته اوطاق ڪوليو ويٺو آهي. ٻارهوئي لنگر پيو هليس. لنڊن جهڙي مهانگي ملڪ ۾ جتي قيمتون پيون آسمان سان ڳالهيون ڪن، جتي چانهه پيارڻ تنو سيٺ سڄڻ پاڻ ۾ پٽ برادري پنيجو ڇڏين. اتي ست ڌارين کي سڏي ست رڇيون ڪارائڻ ڪو چرچو نه آهي. اهو ڏينهن ڪو چنڊو هوندو جو وٽس پنج ست مهمان تڪيل نه آهن. ماني ٻوڙ ته الله ٿو ڏئي پر پرديسن ۾ ڄامن واري مهمان نوازي بدستور جاري رکڻ تمام وڏي ڳالهه آه. وري پن سن جا پاڻون ڪنيو هڪ هڪ اڳيان آڇ ڪري ته ادا پرائي ملڪ ۾ آيا آهيو اوهان کي ضرورت هوندي. هاڻي وٺو هيءُ، صبح سوايو ڏيانو. سندس ڪلها گئل آهن. ويٺو ٿو ڳن ڏئي. اها خبر اثر ته نه هتان ڪا ڪاري پاڻي ڪٿي ويو هيو ۽ نه وري اتي ڪو ڪارخانا ٿا هلنس. اتي نوڪري ضرور ٿو ڪري پر ايتري پگهار دنيا جي ڪنهن کاتي ۾ آهي ئي ڪونه جو ڄام جي خرچ ۽ خيرات جي پورٽ ٿئي. پوءِ الاجي سون ٿو ٺاهي. ڌاڙا هڻي همياڻيون ٿو هٿ ڪري. يا وري تڏي هيٺان ٿو روز ڪشي. اها خبر خدائ ڪي.

ڄام صادق ذاتي طور هڪ سدا بهار ۽ شاهائي شخصيت جو

مالڪ آهي. گهٽ ۾ گهٽ مونکي سندس جهڙو هٿ جو سخي درياه دل ۽ سرويچ ساٿي سنڌ ۾ پيو ڪونه سجهي. خاص ڪري ماڻهپي جي هن ڏيواله واري دور ۾؛ جڏهن ويا مور مري ۽ هنج نه رهيو هيڪڙو. ساڻس پلڪ پهر ڪچهري ڪرڻ آهي، هڪ غمتار وندر ۽ ورونهه. مهمان نوازيءَ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ. دل جا دروازا هميشه هر هڪ لاءِ کليل. طبع جا ڪجهه رخ انوکا ۽ عجيب. هڪ ته پئسي کي نه هٿ لائيندو ۽ نه جان ساڻ رکندو. ناٿو سدائين نوڪرن حوالي. پيو شڪار به عمر ۾ ڪونه ڪيائين. نه وري وڏيرن جيان عملدارن يا حاڪمن کي پلجي به شڪار ڪرايائين. تيون دهماني ۽ ڪوڙو هوندي به مون جهڙس ڪو صاف گو ۽ ڦاٽوڙو دهل ڪونه ڏنو. هڪ عجيب ۽ انوکي شخصيت. هي اوهان جي وس ۾ آهي ته کيس پسند ڪريو يا ناپسند، پر کيس نظرانداز ڪرڻ؟ ناممڪن. جي کيس ڄاڻن سڃاڻن انهن لاءِ ڪوٽو يا ڪرو ڳالهه ساڳي. پر جي سندس ساک جو صحيح ڪاٺو ڪرڻو آهي ته پوءِ اها پڇا غريبن، مسڪينن ۽ محتاجن کان ڪريو ته بهتر.

ڄام کي پرديس وٺي پنج سال ٿيا آهن. ٻڌو اثر ته وطن لاءِ اڀاڻڪو آهي. اداس ڪيئن نه هوندو. آخر به ته ڪونج قطارن کان وڇڙي آهي. هونئن به هن ملڪ جي ميري مٽيءَ جو ڪڪرالي ريت ۽ بجريءَ سان ڪهڙو واسطو؟ ڪجهه ڏينهن ٿيا ته سندس اوچتو ٽيليفون جو سڏ اچي سهڙيو. پڇيو مانس ته منهنجي لائق ڪا ڪار خدمت؟ دل ۾ رجي آيس. سندس آواز اُمالڪ گهگهو ٿي ويو. چيائين ته هائو. ”ڄام ڳوٺ وڃ. منهنجي اباڻي مقام پهچي منهنجي امڙ جي ٻنيءَ پيرانديءَ بيهي فاتح پڙهه. امڙ سان منهنجو احوال به اور ۽ دعا لاءِ به ٻاڏاءِ“.

سڪندر ثاني

خون خرابيءَ جو دستور سڀ کان اول حضرت آدم جي پهريئي پٽ هابيل قائم ڪيو. هن پنهنجي ڀاءُ قابيل جو خون وهائي انساني خونريزيءَ جي الله توهار ڪئي. پوءِ رتوڇاڻ جي خوني ريت شروع ٿي. هيءَ روايت اڄ ڏينهن سوڌو برابر هلندي ٿي اچي. ڏسجي ائين پيو ته ڄڻ قتل غارت به انسان جو هڪ ثقافتي ورثو ۽ وروڻه آهي. جنهن وسيلي هو وقت بوقت پنهنجي دل وندرائيندو ٿو رهي. جيڪڏهن ڪنهن عام رواجي چارڻ به ڪڏهن ڪو سريلو ساز وڄائڻ سگهيو آهي، ته پهرين فرصت ۾ سرندو ساڻ ڪري سر سوالي ٿي، وڃي ڪنهن نه ڪنهن ڏياچ جو ڪنڌ ضرور ڪپيو اٿائين، عزرائيل ته اچي ٿو لڪ ڇپ ۾ ۽ سانگي سان. جي وار به ڪندو ته بيماريءَ بهاني، يا ڪنهن حادثي جي اوٽ ۾. پر حضرت انسان کي ته هٿ ۾ ڪٽاري ۽ ڪلهي تي دونالي دمبوق آهي ئي آهي. کوس ڪرڻ کان اڳ. ڪنهن به قاتل، ڪڏهن هي نه سوچيو ته جنهن کي هو ماري رهيو هو، اهو ته هونئن به اوس هڪ نه هڪ ڏينهن مرڻو هيو. پر پاڻ کي به ته آخر هي جهان ڇڏڻو هيس!

ڏٺو وڃي ته حضرت انسان جي هر دور جي تواريخ، رت ۾ رنگيل هڪ خوني داستان آهي. تواريخ جو سڀ کان وڌيڪ پيانڪ باب آهي "انسان جو ناحق خون". يا جنهن فعل کي تسڪين خاطر "شهادت" سڏيو ٿو وڃي. هونئن ته انساني قتل ڪنهن نه ڪنهن قانون، رواج يا مصلحت جي آڙ ۾ ڪيو ٿو وڃي. جيئن ڪو ٻڪرو قربانيءَ جي نالي ۾ ڪٺو وڃي. پر ٻي گناه خون هڪ اهڙو انساني عمل آهي جنهن لاءِ ڪو عقلي اخلاقي يا مذهبي دليل آهي ئي ڪونه، سواءِ هن سبب جي، ته بني آدم اهو ساڳيو ئي به پيرو حيوان آهي، جهڙو خالق کيس ازل کان خلقيو هيو. هن ٻيڙي جانور، انسان هئڻ جي دعويٰ ته ضرور ٿي ڪئي، پر منجهس انسانيت دز برابر به ڪانه هئي.

قديم زماني کان وٺي هيل تائين جن انسانن کي ٻي ڏوه ۽ ٻي قصور موت جي ٽڪڙڪيءَ تي چاڙهيو ويو آهي انهن جو شمار ڳاڻاڻي کان ٻاهر آهي. پر انسان جي سموري تواريخ ۾ جي به خوني واقعا قلمبند ٿيل

آهن، تن سڀني ۾، ان معصور جي قسمت کان وڌيڪ افسوسناڪ مثال ملڻ مشڪل آهي، جنهن ٻار جي عمر تيرنهن ورهيه هئي ۽ جنهن ٻار جي جوان ٿيڻ لاءِ سموري دنيا جا ماڻهو منتظر هئا. هن نينگر ۾ روءِ زمين جي ماڻهن جون اميدون هيون. هن جي سار سنڀال ۽ پرگهور لهڻ لاءِ پيءُ هيو ئي ڪونه. ڇاڪاڻ ته سندس پيءُ تڏهن ئي فوت ٿي چڪو هيو جڏهن هي معصور اڃان ماءُ جي پيٽ ۾ هيو. اڃان پنڌڻن ۾ هيو ته سندس رولڙي جي زندگي شروع ٿي. هڪ جنگي ڪئمپ کان پوءِ ٻي ڇانوڻي جي رخ ۾، هڪ علاقي کان ٻئي پرڳڻي ڏانهن، لڳاتار ڏڪن ۽ ٿاڻن ۾ گهلبو رهيو. عالمگير حڪومتن جون عقابِي اڪيون هن معصور جي تاز ۾ رهيون. هر هاڪارو حاڪم کيس حاصل ڪرڻ ۽ سندس ورثي جي ڦهائڻ لاءِ جدوجهد ۾ رهيو. سموري مشرقي دنيا جي تخت جو حقيقي والي وارث هوندي به هي پهريون نظر بند ۽ پوءِ قيد ۾ باندِي ٿي رهيو. جڏهن هن ابهر جي انت آڻڻ لاءِ ترار اُڀي ٿي ته اها به خبر خبر ڪي هيس ته کيس ڪٺو ڇا لاءِ ٿي ويو. اهو اڀاڳو ٻار هيو دنيا جي عظيم فاتح ۽ روءِ زمين جي والي، سڪندر اعظم جو پٽ ۽ وليعهد ”سڪندر ثاني“.

سڪندر اعظم سن ۳۲۳ قبل مسيح، ماه جون جي آخري ڏينهن سانجهيءَ ٿاڻي، بابل شهر ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. مرڻ وقت سندس عمر پٽيه سال اٺ مهينا هئي. ويهن سالن جي عمر ۾ تخت ماڻيو هئائين. حڪومت ڪئي ٻارهن سال اٺ مهينا ٿيا هيس. ڦوه جوانيءَ جو موت. اهو به اوچتو. مضبوط دليون به ٽرئي ۾ اچي ويون. جوش ۽ جولان واري اڻاه زندگي، جنهن جي اجهامڻ لاءِ ڪي آثار هئا ئي ڪين. ڪنهن کي يقين ئي نه ٿي آيو ته اهڙي هستيءَ جي حياتي به ڪا ٻي پروسي ٿي سگهي ٿي. آخر ڪو رواجي ماڻهو ته نه هيو. جهڙس عظيم فاتح دنيا اڄ تائين پيدا نه ڪري سگهي آهي. هڪ غير معمولي انسان ۽ جنگي جوڌو. ۽ روءِ زمين جو حاڪم! سندس مٿي اهڙي مايوسي ڦهلي ڇڻ سموري دنيا چوري چني ٿي چڪي هئي. جڏهن آخري هڏڪي ڏئي جسر بي جان ٿيو ته سندس پاتي ۽ ساٿي موت جي هٿبت ۾ اچي کيس ڇڏي هليا ويا. سڪندر جو لاش اڪيلو سرد ٿيندو رهيو. سندس عزيزن ۽ رفيقن کي هي سمجه ۾ نه ٿي آيو ته هاڻ ڪيو ڇا وڃي؟ شاهي ڪئمپ جي اڱڻ ۾ البت ڪي ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن تڪڙيون برانگهون پريندي ڏنا ويا. ڪي ته فقط هراس ۾ ڊوڙندا ٿي رهيا. شايد

کي دور دراز علائقن جي حڪومت سنڀالڻ لاءِ ٻاهر اماڻيو ويو ۽ کين مڪمل فوجي طاقت جو اختيار حوالو ڪيو ويو. مقصد هي هيو ته جيئن اهي بااثر ۽ طاقتور فوجي مهندار مرڪز کان پري ۽ پاسيرو رهن.

”مقدونيا“ ائٽي پيٽر جي حصي ۾ آئي. هي اڪيلو جرنيل هيو جنهن آخر وقت تائين شاهي خاندان سان وفا ڪئي. ان حد تائين جو پنهنجي پٽ ”ڪسندر“ کي به ان سبب تخت جي حق کان لاءِ دعوا ڪري ڇڏيائين. ڇاڪاڻ جو هو ڪندر اعظم جي خاندان جو جاني دشمن هيو. سئليوڪس کي پرديڪاس پاڻ وٽ نائب ڪري رکيو ۽ پوءِ کيس بابل جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. ڪرتيوس ۽ لونيٽس ٻنهي کي ڄاڻي ٻجهي اهڙين جنگين جوڻ لاءِ روانو ڪيو ويو جنهن لاءِ خطري هئي ته هو ماري ويندا. ۽ ٿيو به ائين. کين راه کان شايد ان لاءِ هٿايو ويو ڇاڪاڻ ته ماڻهن ۾ سندن وڏي ساک پت هئي. ليسيماس کي ٿرسي ڏانهن اماڻيو ويو جتي هو پنهنجي بقايا عمر خانه بدوش قبيلن سان جنگيون جوڻيندو رهيو. ائٽي گونس کي يومينس جي مدد لاءِ ”قابلِ گوڻيه“ روانو ڪيو ويو. ٽوليميءَ کي مصر جي حڪومت ملي جا هن پاڻ گهري ورتي. سواءِ هڪ اڌ عملدار جي، جن شاهي خاندان سان وفا ڪئي، باقي جملي مهندارن پنهنجون آزاد رياستون قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. انهن ۾ ڪن ته ڪندر اعظم جي سموري سلطنت کي ڦهائڻ لاءِ به وسان ڪين گهٽايو.

رخسانه، باختر جي هڪ قبائلي سردار ”اختيار تيز“ جي ڌيءَ هئي. سندس خوبصورتيءَ جي ملڪان ملڪ هاک هئي. ”ستين“ قبيلن سان جنگ جوڻ واري زماني ۾ ڪندر اعظم رخسانه جي سڱ لاءِ گهر ڪئي. اهو خطريءَ سان چئي نه ٿو سگهجي ته شاديءَ لاءِ آڇ ۾ رخسانه جي سونهن سوڀا کي وڌيڪ دخل هيو يا ڪندر اعظم جي سياسي حڪمت عمليءَ کي. ڪن تواريخن ۾ هي به ڄاڻيل آهي ته رخسانه، ڪندر اعظم کي هڪ ٻهاري قلعي جي فتح جي موقعي تي مال غنيمت طور هٿ آئي هئي. خير. ۳۲۵ قبل مسيح ڌاري ڪندر اعظم جي رخسانه سان باختر جي شهر ۾ شادي ٿي گذري، ۽ پورن ٻن سالن بعد (۳۲۳ قبل مسيح) ڪندر اعظم جو جڏهن اوچتو موت ٿيو ته رخسانه کي اميدواري هئي. پنجن مهينن مدت پڄاڻان رخسانه جي گود سائي ٿي، شهزاده جو نالو سندس پيءُ جي نالي پٺيان ”ڪندر ثاني“ رکيو ويو. رخسانه ۽ ڪندر اعظم جي ماءُ اولهيا ٻنهي کي ٻار جي پالنا ۽ پرداخت جي ذميواري سونپي ويئي. ڪندر

ٽانيءَ جو نالو، فائز مقام حاڪم آريڊس جي نالي سان گڏ شاهي سڪ تي پڻ آندو ويو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته شهزادو پاڻ هڪ ”ڪوتي سڪ“ جيان ڌرم جا ڌڪا کائيندو ۽ دريدر رهيو.

سڪندر اعظم جي ماءُ مهاراڻي ”اولمپيا“ شاهي تخت جي حقي وارث سڪندر ٽانيءَ جي حفاظت لاءِ گهڻو ئي پاڻ پتوڙيو. پر قسمت گهڻي وقت لاءِ سندس ساٿ نه ڏنو. جڏهن ٿورڙي عرصه لاءِ مقدونيا جي حڪومت سندس هٿ ۾ آئي ته شاهي فرمان جاري ڪري، فائز مقام گادي نشين فلپ آريڊس ۽ سڪندر جي ٻه سئو ساٿين کي ٻارين ٻجين قتل ڪرائي ڇڏيائين. سن ۳۱۶ ۾ سڪندر مقدونيا تي قبضو ڪري، ۽ پوءِ اسيمبليءَ ۾ ٺهراءُ پاس ڪرائي ”اولمپيا“ کي موت جي سزا ڏياري. سڪندر اعظم جي سڳي پيٽ رائي ”ڪلوپيٽرا“ کي جنگي مهندار ”ائنٽي گونس“ ان موقعي تي مارائي ڇڏيو جڏهن هو ”ٽولميءَ“ سان شادي رچائڻ خاطر مصر وڃڻ جا سانباها ڪري رهي هئي. سڪندر اعظم جي ٻئي پٽ ”هيراڪس“ کي سترنهن سال عمر ۾ سڪندر جي چرچ تي هڪ صوبائي گورنر ”پولي سپرڪان“ قتل ڪرائي ڇڏيو. سڪندر اعظم جي ٽين زال ”ستي تارا“ جا ايران جي اڳوڻي شاهه دارا جي ڌيءَ هئي تنهن کي رائي رخسانه سازش سٽي ڳجهه ڳوهه ۾ اڪلائي ڇڏيو.

سن ۳۱۱ ڌاري، گهرو لڙائي ۾ بهرو وٺندڙ سڀئي ڌريون پاڻ ۾ ٺاهه لاءِ رضامنڊ ٿيون. فيصلو هي ٿيو ته مقدونيا جي حڪومت سڪندر وٽ بطور امانت جي رهي جيستائين سڪندر ٽاني تخت ماڻڻ جي عمر کي رسي. ان مقصد لاءِ رائي رخسانه ۽ سڪندر ٽاني، جي اڳيئي سڪندر جي قيد ۾ باندِي هئا، تن جي سار سنڀال به سڪندر کي سونپي وئي. جو فيصلو نهايت عجيب هيو. ڇاڪاڻ ته سڪندر شاهي خاندان جو جاني دشمن هيو ۽ سڪندر جي ماءُ، پيٽ ۽ هڪ پٽ کي اڳيئي مارائي چڪو هيو. ”سڪندر“ رائي رخسانه ۽ سڪندر ٽانيءَ کي ”آئمفي پولس“ جي قلعي ۾ سخت پهري هيٺ قيد ۾ رکيو. جڏهن ڏٺائين ته ماڻهن ۾ سڪندر ٽانيءَ لاءِ همدرديءَ ۾ روزبروز اضافو ٿي رهيو هيو ۽ اهو چوڻو چوڏس چوڌار ڦهلندو ٿي رهيو ته کيس آخري فيصلي تي پهچڻ ۾ ڪا گهڻي دير نه لڳي. سن ۳۰۹ ۾ سڪندر، رائي رخسانه ۽ سندس تيرنهن ورهيه تاجدار کي آئمفي پولس جي گورنر گلاڪيس هٿان قتل ڪرائي ڇڏيو. اهڙي طرح سڪندر اعظم جي تخت جي والي وارث ۽ سندس سموري خاندان جو آخرين ڏيئو به اجهامي ويو.

سڪندر اعظم جي مٿي پڇاڻان سندس ماءُ پائڙ پينر، زالون، ۽ اولاد کي ڪهاڻي شاهي گهراڻه کي بهارڻ، تخت کي تاراج ڪرڻ ۽ خانداني نسل کي نابود ڪرڻ هي سڀ عام رواجي ڳالهين آهن. جي روايتون اڄ ڏينهن سوڌو هلنديون ٿيون اچن. افسوس فقط هن ڳالهه جو آهي ته سموري خوني ڊرامه ۾ جن بهرو ورتو سي سڀ سڪندر اعظم جي ننڍپڻ جا ساٿي، پيال پائي ۽ پڳ مٿو دوست، ۽ سندس هٿن جا پاليل ۽ نپايل ملٽري مهندار هئا. وڌيڪ ارمان شايد هن لاءِ به ٿئي، ته سڪندر اعظم ڪو تاتارين جيان ظالم خونخوار يا وحشي حاڪم نه هيو. پر هڪ مهربان، بهادر ۽ مدبر. جنهن سڀ کان اول، روءِ زمين جي ”هڪ مرڪزي حڪومت“ جو تصور پيش ڪيو. جنهن اصول تي عمل کان سواءِ هن ڌرتيء تي امن امان ٿيڻ ٿي ناممڪن آهي. ان کانسواءِ سڪندر اعظم اڪيلو ملٽري مهندار هيو جنهن هر هڪ تباه ٿيل شهر جي بدلي ڏهوڻا نوان شهر اڏايا هئا. شايد تواريخ ۾ پهريون حاڪم هيو جنهن انساني وهنوار يا ملڪي ڪاروبار ۾ دنيا جي سڀني ماڻهن کي هڪ اک ڪري ڏٺو ۽ ڪڏهن ڀلجي به قوم، مذهب يا علائقي جي فرق ڦير کي ڪا هوا يا هٿي نه ڏني.

سڪندر ثاني اسان لاءِ خالص هڪ نالو آهي جنهن جي ڪهاڻي نصيب ۽ قسمت جي لحاظ کان عجيب آهي ۽ المناڪ پڻ. جن به انسانن هيل تائين سور سختيون سهي شهادت جو پيالو پيتو آهي انهن سڀني ۾ سندس نالو جي سرفهرست نه آهي ته به سڀ کان آڳاٽو ضرور آهي. اسان واري هاڻوڪي زماني ۾ سڪندر اعظم جهڙي افسوسناڪ ۽ عبرتناڪ ڪهاڻي آهي، طائوسي تخت ۽ تاج جي. هي قصو ڪالھوڪي ڪهاڻي آهي جا هنريت آهي ته:-

ايران جي شهنشاهه آريه مهر پنهنجي راڻي ملڪه سوريا کي طلاق ڏيئي پاڻ کان الڳ ڪري ڇڏيو. هن ڪارڻ ته هو طائوسي تخت لاءِ والي وارث ميسر ڪرڻ ۾ ناڪام رهي هئي. ڇڻ اهو هر عورت جي هٿ وس هيو ته جڏهن وٽيس ته ٻار ڄڻي! ۽ اهو به نرا

شاهه پوءِ هڪ ٻي وڏي گهراڻي حسين عورت ”فرح ديبا“ (شهربانو) سان شادي رچائي. ساڳئي سبب. ڇاڪاڻ جو کيس ”جاءِ نشين“ جي لوڙ هئي، جيئن شاهي سلسلو جاري رهي. شهربانو جو پير سدورو ۽ پاڻ بختاور ثابت ٿي! وليعهد ڄڻي شاهه جي جهوليءَ ۾ وڌائين. شاهي شادمانا

شروع ٿيا. جڏهن تخت جمشيد جي جاءِ نشين جو جشن ملهايو ٿي ويو ته بخت پٿارو تهڪ ڏيئي کلي رهيو هيو!

وارث اڄ ننڍو سپان وڏو. جيسين جوان ڄمار ٿي تخت ماڻي. الله جي قدرت. تيسين تخت جو تختو نڪري ويو. جو عجيب هيو. اڳ تخت هيو پر لاوارث. هاڻ وارث موجود هيو پر تخت غائب! پر چڙو تخت اونڌو ٿورو ٿي ٿيو هيو. بخت جا به ته بخيا اڏڙي چڪا هئا.

آخر ايران جي سرزمين ايتري ته اچي سوڙهي ۽ تنگ ٿي، جو شهنشاهه کي دفن ٿيڻ لاءِ به گز زمين به نصيب نه ٿي. ”جڏهن ايران جي رضا شاه پهلوئي قديم ايران جي مجوسي شهنشاهيت جو ڏه هزار ساله جشن ملهائي رهيو هيو، ته قدرت وري اسلامي دور، جنهن بدولت ساسانين جي سلطنت پرزا پرزا ٿي خاڪ ۾ ملي ويئي هئي، تنهن دور کي وارو ڏيڻ لاءِ ڪنهن مجاهد مڙس کي جنم ڏيئي رهي هئي. ايران جي شهر ”قمر“ جو هڪ رهاڪو ملان خميني، جنهن خالص اسلامي عمل لاءِ آواز بلند ڪيو، تنهن کي سزا طور ملڪ نيڪالي ڏني ويئي. هي الله جو نيڪ بنده، فرانس ۾ جلاوطنيءَ جي زندگي گهاريندي به اسلامي تحريڪ جي بدستور تبليغ ڪندو رهيو. آخرڪار ايران جي انقلاب جو باني بڻجي اُسرِيو ۽ اُپريو. جڏهن وطن ورڻ جو سعيو ڪيائين ته رضا شاه پهلوئي تخت تاج ۽ گادي ڇڏي پنهنجي تخت جي والي وارث، راڻي شهربانو، شاهي عملي ۽ اتالي سوڌو، هوائي جهاز وسيلي ڏکڻ آمريڪا ڏانهن فرار ٿي ويو. قدرت منهنجي مالڪ جي! انسان جي سوچ ٿي الٽ پلٽ ٿي ويئي. جو جلاوطن هيو، تنهن اچي قديم سلطنت جي واڳ سنڀالي. جو تاجدار تخت نشين هيو، سو آمريڪا ۾ پناه وٺڻ لاءِ دريدر ٿيندو رهيو! قدرت جو قهر وري اهڙو جو هڪ نه ڪو حڪمران، کيس پاڻوٺ پناه ڏيڻ لاءِ تيار نه هيو ۽ ٻيو وري، ڪئنسرس جي موذي مرض اچي منجهس واسو ڪيو. پوءِ ته ٻانهو ۽ ڌڻي! ناڻي جا ڍڳ ڪڍي هر هڪ کي آڇ ڪندو رهيو. پر ڪا چوٽڪاري جي راه هٿ نه آئي. ٻاهر يا اندر، سڀيئي واٽون بند ٿي چڪيون هيون. آخر ڪيهون ۽ ڪوڪون ڪندي شاه پسا پورا ڪيا. رضا شاه ته رضا ڪري ويو، جا رب جي رضا! پر سندس جنازه کي ڪا زمين پنهنجو ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي. گهڻي رولڙي پڇاڻاڻ تابوت کي مصر جي هڪ قديمي مقام ۾ دفن ڪيو ويو. قدرت جي به شايد اهڙي مرضي هئي. مصر جي سرزمين هونئن به ايامن کان فرعونن کي پنهنجي آغوش ۾ آرامي پئي ڪندي رهي آهي!

وتايو فقير

قديم سنڌ جي سنڌي ٻولي ڪهڙي قسم جي هئي؟ ڪو پتو نه آهي، توڙي جو تحقيق جاري آهي. پر هي ڄاڻ اٿئون ته پٺاڻيءَ جي زماني کان اڳ واري سنڌي هئي ”دٻي ۾ ٺڪريون“. بيحد ٻاڙي، الف اگهاڙي ۽ ٻي سري. البت ”شاه“ آئي صحت به سڌريس ۽ رنگ به مٽايائين. سهڻي لطيف جي رنگ رنگي وڌس. سونهن به اُپريس، سريلي به ٿي ۽ سينگار به سڪي، پوءِ اجرڪ اوڙهي اچي اجري ٿي اڳيرو هلي. واٽ ويندي وتائي سان واقفيت ٿيس جنهن کيس مرڪڙ جي مام سيڪاري. سوني تي سهاڳو. لاکيڻي ۽ لطيف اڳيئي ٿي چڪي هئي وري مليس لطيفو. پوءِ ته رجي راس ٿي پارس ٿي پيئي. جن جي منهن پيئي ۽ جن سان پٺاڻو پيل هيس تن کي به اڏي ڇڏيائين. هو به هاڻ، ماڙهو، ڪون ماڻهو ۽ چئن مون ڄاموٽ ٿي پيا. اهڙي ڪمال جي ڪرشمي ۽ ڪابا پلٽ جو سهرو هيو پٺاڻي گهوٽ جي سر تي ۽ ٻيو وتايو. انهن ٻنهي ٻانهن پيلين جي آڌر ۽ سهاري سنڌڙي اڄ ڏينهن سوڌو پيئي تڳي.

وري به سنڌڙيءَ جي انهن سٺا جهڙن کي سلام جن کي مارو ڄام جو مرمر پيو ۽ پٺاڻيءَ جو ڀرم رکيائون ۽ سندس ڀلايون ڀال نه ڀلايائون. سندس ٽريل پڪريل ڪلام کي سهيڙي سينگاري قلمبند ڪري محفوظ ڪيائون. وقت بوقت ۽ سال بسال سندس ورسيون ملهائي سندس ڳڻ ڳائيندا رهيا، ۽ اهو شغل اڄ سوڌو جاري هلندو اچي. البت وتايو ويچارو! ويڳاڻن جيان ۽ پنهنجي ليکي، واٽي ويٺي هلندو رهيو. وري به شڪر آهي جو وتايو ياد ته آهي، ورنه ”ڪر لئو ڊڪڻ وسريو“ اسان جي هڪ پراڻي روايت آهي. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته وتايو صدين کان سنڌ کي وندرائيندو ۽ ڪلائيندو پئي رهيو آهي. پوءِ ٿي سگهي ٿو ته کيس وسارڻ ۽ سندس ياد کي من کان ميسارڻ، اسان سنڌين جي وس کان ٻاهر هجي.

هاڻ جيئن ته وٽايو ”وقت“ جي ڪسوٽيءَ تي پوري طور پرکجي چڪو آهي ۽ سندس چهر اڇٽڪلا ۽ ٽوٽڪا، سنڌي علم وادب ۽ عام سنڌي زبان جا ”اٽوٽ انگ“ ثابت ٿي چڪا آهن، تنهن حالت ۾ اسان کي جڳائي ته سندس ٻولن تي کلي ”ڪن لاتار“ ڪرڻ بجاءِ، غور و فکر ڪريون ۽ گنپيرتا سان سندس پيغام جو جائزو وٺون. جيڪڏهن اسين وٽائي جون ورسيون ملهائي نٿا سگهون، سندس نيهن نيائي کي سهيڙي شايع ڪرڻ کان لاچار آهيون ته گهٽ ۾ گهٽ سندس معنيٰ خيز ”مقصد حيات“ کي سمجهڻ ۽ هيٺين سان هنڊائڻ لاءِ ڪو آدم ته ڪريون؟ ڏسڻو هي آهي ته آخر وٽايو هيو ڪهڙي بلا؟ ڪو وائڙو ساڙو موڳو مٿر هيو يا ڪو ملان لٿر هيو جو سدا وڻندو ٿي رهيو. ٿي سگهي ٿو ته ڪو لڏ ۾ لڪل اڏيڙهه لعل هجي؟ يا واقعي ئي ڪو خواجه خضر هيو جنهن وٽائي جو ويس ڌاري اسان عقل جي انڌن جي روحاني رهنمائي ٿي ڪئي؟

وٽايو ڪير هيو ڪنهن جو چايو هو؟ ڪٿي نپنو، ڪٿي دفن ٿيو ۽ ڪڏهن؟ اهي غير ضروري سوال آهن. اهي پتا پار اهو پڇي جنهن جو وٽائي جي وڏن تي قرض رهيل هجي يا جنهن کي سندس گهر الات ڪرائڻو هجي. هو الله جو بندو ۽ آدم جي عام رواجي اولاد ۾ هڪ هيو. سنڌ ۾ ڄائو نپنو ۽ سنڌ ۾ مٿو. اها ئي آهي وٽائي جي راءِ ڪهاڻي ۽ اها ئي آهي هر عام سنڌيءَ جي سوانح حيات. البت وڏيرن جي ڳالهه ٻي آهي ۽ سندن هستي به اور آهي. مون ته جڏهن به وڏي واکي ”الله“ کي ياد ڪيو آهي ته ڪونه ڪو وڏيرو ضرور ڪنائيندو آهي ته کيس ته سڏيو نه ٿو وڃي. خير. وٽائي بنسبت جو ڪجهه هيل تائين ٻڌندا ٿا اچون سو هن طور آهي ته ”نصريور جي لڳ هڪ ڳوٺ جو واهڻائي وائيو هيو. ننڍپڻ لاکر پنهنجي سوچ سمجهه سادي سودي هيس. اڪثر پنهنجي دل من ٽٽوليندي ۽ دليل ڊوڙائيندي ڪنهن موڙ تي هندو ڌرم ڇڏي دين ڏانهن لاڙو رکيائين. پهريون پاڻ پوءِ سندن سڄو گهراڻو شيخ ٿيو. ٻڌڻ ۾ ائين به ٿو اچي ته اڳتي هلي، جيئن ڪنهن ٻانڀڻ جي پيڪڙ ۾ نه آيو هيو، تيئن ملان جي وڪڙ کان به گوهي ڪري نڪري ويو. وٽايو سنڌ جي واحد ماڻهو هيو جنهن پنهنجي ۽ پنهنجي خالق وچ ۾ ڪنهن ٽئين تياڪڙ کي تنگ وڇڙائڻ مور نه ڏني. عجب اهو جو اهڙي بغاوت باوجود سندن چيپٽ کان ٻڃي ويو ورنه سولي چڙهن يا سنگسار ٿيڻ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏي هئائين.“

ڪن جو هي به چوڻ آهي ته وٽايو پنهنجي وقت جو سياڻو ماڻهو هيو. بلڪ ڪي ته ائين به چون ٿا ته سنڌ، سياڻي ۾ سياڻو ماڻهو هڪ ٻيو، اهو هيو وٽايو. ڏاها ڏيهه ۾ گهڻا ڀر سياڻو لکن ۾ هيڪڙو. ڏاهي جي ڏاهپ جو مدار آهي ڏاهه تي يعني ٻڌ سڌ يا خبر چار تي، جنهن سبب ڏاهو اڪثر به تنگو ڦاسندو ڏٺو ويندو آهي. پر سياڻو ماڻهو انڪي چون جنهن کي اندر جو سوجهرو هجي ۽ سچاڻ هجي. ان ڏس ۾ وٽايو جمندي چام هيو. ڪن ماڻهن جو اهو به خيال آهي ته پنهنجن کي چڱي ريت پرکيو هئائين ۽ کيس پوري ڄاڻ هئي ته چئن سان ڪيئن نباه ڪجي. ڏنائين ته عجيب قوم سان واسطو پيو هيس. هو سائي کي سهن ڪونه ۽ بکڻي کي ڏين ڪونه. وقت تي گڏهه کي بابو چون ۽ جتي پهچڻ ناهي جاءِ اتي ”پاڇوڪڙ“ کي وريام سڏين! جئن سان جنيون ڪن ۽ مٿن لاءِ مجاور ٿي ويهن. کائن پنهنجي گهران ۾ پڇار سدائين پرائي ڪن. اهڙي آچار ”لتر سان چڪر پڇي“ سوچي سمجهي، سر بچاءِ ۾، چريو ٿي عمر گذاريائين. ائين به هروڀرو صحيح نه هو جيئن چيو ٿي ويو ته ڪا ڪل ٿڙي هيس. يا مٿيون ڏيندي لوڪ کي، چريو پاڻ ٿيو هيو. بلڪل نه. اهڙو اياڻو وٽايو هرگز نه هيو. البت چريائي جي اوت ۾ ٻين کي مٿيون ڏيندو رهيو، جيئن لوڪ لکا نه پوي. ڇاڪاڻ ته هي اهو زمانو هيو جڏهن ”ماڻڪن موت“ شروع ٿي هئي ۽ پلٽ پايو سچ آڇيندي هر هڪ کي لڄ ٿي آئي. ان ڪارڻ ساڻن سنئين سڌي ڳالهه ڪرڻ به پنهنجي ڪل لهرائڻي هئي. انڪري اڪثر ڳجهارتن ۾ ڳالهائيندو هو. صديون گذرڻ بعد اڄ ٿو پتو پوي ته مار ڇاچڻي ويو! ڇاچي به چيائين ۽ جهنڊڙي به پائي ويو. غضب جو سياڻو هيو.

اها ڪل ڪانه ٿي پوي ته وٽائي جي زندگيءَ ۾ جو انقلاب آيو اهو سندس عمر جي ڪهڙي موڙ تي ۽ ڪهڙي ڪارڻ؟ هي ته سمجهه ۾ اچي ٿو ته ڪو ماڻهو پنهنجو گهر گهاٽ ۽ ڪاروبار ڇڏي جهنگ منهن ڪري وڃي ڪا ويرانِي وسائي؟ پوءِ نه هوندو بانس ۽ نه وڃندي بانسري. پر هن دنيا ۾ رهندي، هڪ جوڳي ۽ ويراڳي جي زندگي بسر ڪرڻ ۽ لاطمع ٿي رهڻ هڪ اهڙي انسان لاءِ ڪئن ڪم آهي، جنهن کي اڪيون به هجن ۽ سندس هوش حواس به سلامت هجن. آخر انسان گوشت پوست جو لوڻوڙو آهي ۽ ڪو لوه جو ٺهيل پتلو ته ناهي؟ خاص طور جڏهن انسان سان وري شيطان سلامت به سدائين ساڻ بيلهه چڙهيو کيس هرڪائيندو رهي.

انڪان سواءِ وائيو ٿي ڪري مايا جي موه کان تارو ڪرڻ ۽ ڏن دولت جي دامن ۾ نه ڦاسڻ، پنهنجي سرهڪ ڪمال ڪاميابي آهي. پاڻوٽ ڪجهه به نه هئڻ هڪ مجبوري به ٿي سگهي ٿي، پر ڪجهه حاصل ڪرڻ جي مورگو خواهش ئي نه رکڻ فقيريءَ جي معراج آهي. اسان ۾ هر هڪ کي هي ڄاڻ آهي ته دنيا جي جملي جهڳڙن جي جڙ آهي ٿي ”زر، زن ۽ زمين.“ پر تنهن هوندي به اسان جي پوري عمر انهن تنهي لڪشمي ديوين جو پيڇو ڪندي ٿي گذري. اک پيچن يا نه، اشارو ڏين يا نه. اسين هر وقت وتون ٿا، انهن اڀجرائن جي پٺ وٺندا. ڪوئي ليکي نه ليکي اسين به آهيون يار جي ليکي لنڊي ڪٿي وانگي. وٽائي کي هي خبر هئي ته حضرت آدم جي بنيادي خطا ۽ سندس اولاد يعني انسانن جي جسماني خواهش وچ ۾ ڳوڙهو رستو هيو، يا ائين ڪڍي چئجي ته ساڳي ڳالهه هئي. ان ڪارڻ زر زمين کان ته اڳيئي فارغ هيو پر ڪنهن مومل ماڻڻ جي به پچر چڏي ڏنائين. هن دنيا جي طلسمي چار جا هي سڀ رسا ۽ توڙها چنڻ بعد وٽايو پنهنجي زندگيءَ جي مول مقصد ڏانهن پلتيو، جو هيو، ”انسانيت جي روحاني ترقي“، ان مقصد جي ڦهلاءَ لاءِ پنهنجي زندگيءَ جو ”قول ۽ عمل“ نموني طور عوام آڏو پيش ڪيائين. هن ڪڏهن به ولي، غوث يا قطب هئڻ جي هار نه هنيڻ ۽ ڪڏهن پلجي به درويشيءَ جي دعوا نه ڪئي. هن پنهنجي لاءِ مشڪره جو پارٽ منتخب ڪيو. چهچتا به ڏسندو رهيو ۽ تماشو به وجهندو رهيو. سندس ٻولي ٻڌي ماڻهو ڪڪين تي هٿ رکي ڪلندا رهيا. اڄ تائين اسان جو اهڙو ردعمل روان دوان آهي.

وٽائي جي عام ماڻهن لاءِ شڪايت فقط هيءَ هئي ته کين ”ساجهه ۽ سڃاڻ“ جي رمز هٿ نه ٿي آهي. هو سواءِ شناختي ڪارڊ جي ڪنهن کي سڃاڻي ٿي نه ٿي سگهيا. سمجهڻ ته وڏي ڳالهه آهي. هڪ دفعي بک کان ٻي حال ٿي رستي ويندي وٽايو بيهوش ٿي هيٺ ڪري پيو. ماڻهو رونشي ڪوڏيا اچي سندس چوگرد مڙيا. ڏٺائون وٽايو ته پرلوڪ پٽاريو. مسلمانن چيو ته وائيو هيو ان ڪري سندس ڪريا ڪرم ڪري مسان نيئي کيس ساڙيو وڃي. وائين نابري واري. ڇي وائيو ٿي ضرور ڄاڻو هيو پر جيئن چوڻي آهي ته ”واڻڪو ويا جيئن وڏي تيئن ڪري“ پوءِ سندس افعال مسلمانن جهڙا ٿيا هئا، انهيءَ ڪري کيس مقام ۾ فن ڪيو وڃي. ماڻهن جي چوٽي تي وٽائي اک پئي. سجاڳ ٿي ٻوڇڻ چنڊي اٿي ڪڙو

ٿيو. چيائين ته ”هاڻي مرڻ ۾ ڪهڙو فائدو جڏهن ماڻهن ۾ سڃاڻپ ٿي
ختم ٿي ويئي آهي.“

سوال آهي ته جڏهن وتائي کي تعليم ۽ ترغيب به ڪانه حاصل
هئي ۽ ائپٽهيل اناڙي هيو. ۽ وري سندس اٿڻي ويهڻي ۽ عام ماحول به
دهقانين وارو هيو. ته پوءِ سياڻو ٿيو ڪيئن؟ دراصل سياڻپ ڪنهن ڪيڏ
ڪيڏڻ، حرفت ۽ هنر سکڻ يا ڪتاب پڙهڻ سان هٿ نه ايندي آهي، پر
مالڪ جي فضل ڪرم سان عطا ڪئي ويندي آهي. فقط عقل ۽ علم جي
زور تي ڪا راه ملي ها ته پوءِ عزازيل سڀ کان اڳرو ۽ اڳيرو هجي ها.
مون ته هر عقل جي اڪابر کي اوندهه ۾ هٿوراڙيون ڏيندي ڏٺو آهي. هر
انسان جا هٿ ڏاڏي آدم واري گناهه ۾ رنگيل آهن جو سندس ورثو آهي.
ان ڪري جيستائين سڄو سائين ساڄهه نه ٿو ڏئي ته پوءِ اکين هوندي به
اندڙو. انسان اهڙي ساڄهه لاءِ پاڏائي ضرور سگهي ٿو پر ڏيڻ وس سائين
جي آهي ڏئي نه ڏئي.

وتائي جي ڌرم ۽ دين گهڻن ماڻهن کي منجهائي وڌو هيو، هڪ
دفعي سندس پيءُ مورومل وتائي کي وينتي ڪئي ته ”پاڻي، تون ته
مسلمان ٿي پاڻ موڪيو، هاڻ مون کي به مسلمان ڪراءِ ته سرگ ۾ بڻي گڏ
ته هجون.“ وتائي رڙ ڪري چيس ته ”پاڻي اهڙي غلطي نه ڪج. مور نه
مسلمان ٿج. ورنه سڄي ڄمار هٿ هڻدين. ڪلمون پڙهي مسلمان ٿيڻ ته
آهي سولو ڪم. پر پوءِ جي روزن، نمازن، زڪواتن ۽ تهجدن جا سلسلا
شروع ٿين ٿا. تن جي پيروي ڪندي نه فقط جهڙو ڪري ويندو، پر ڏيواله
ٿي ويندين. ڪڏهن پلجي به اهڙو جوڪر جو ڪم نه ڪج. هان البت مرڻ
مهل مون کي ڪن ۾ ڪلمون پڙهي ٻڌائج ته آءُ آخرت ۾ شاهدي ڏيندس
ته پيءُ مورومل مرڻ مهل مسلمان ٿي مٿو هيو. بهشت به حاصل ٿيندو ۽
خفي کان به بچي ويندين. ڪم جو ڪم مزي جو مزو.“ آخرين گهڙيءَ ۾
ڪلمون پڙهڻ جي راز کان اهي الله جا بندا بخوبي آگاهه آهن ۽ جن کي هي
ڄاڻ آهي ته زندگيءَ جي هن ڀر، سندس بڻي ڪناري ڪهڙو وڻج وڪر ٿو
هلي ۽ ڪيئن ٿو وهي واپري. هونئن به سموري زندگيءَ جي عبادت به ان
لاءِ ڪئي ويندي آهي ته جيئن آخري گهڙيءَ جي آزمائش کان پار اُڪرجي.

پڇاڙيءَ جي ٻهر ۾ سرخرو ٿيڻ لاءِ ماڻهو پنهنجي سڄي ڄمار وظيفن ۽ قلبي ذڪر ۾ صرف ڪندا آهن ته جيئن آخرين هڏڪيءَ مهل ڪلمون روان هجي. ورنه سڄي عمر هي ڪمائي هڪ لحظي ۾ رائيگان - ٻيو سبب هي ڏنائين ته "مسلمان" ٿي رهڻ انتهائي اوکو ۽ ڏکيو ڪم آهي ۽ وڏي همت ۽ حوصلو گهرجي. باقي نالي ۾ نهال ٿي رهڻ مقصد آهي ته پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي.

اسان جي ملن مولوين منڪر نڪير، قبر جي سوڙهه، قيامت جي گرمي، آخرت جي عذاب، ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان اسان جو پگهر ۽ خون ته خشڪ ڪرڻ ۾ پنهنجي فرض ادائي پوري ڪئي آهي، پر هي ڪڏهن به سمجهائڻ جي تڪليف گوارا نه ٿا ڪن، ته آخر هڪ غريب ۽ مسڪين انسان، جنهن "نوريٽي جي مهماني آهي فقط به پير" تنهن کي عذاب ڏيڻ جا ايڏا تڪساد ڇا لاءِ گهڙيا ويا آهن؟ وري دوزخ ۽ منجهس سزائن ۽ قاسي گهاتن جو وچور اهڙي ٿي ٻڌائي وڃي ڄڻ آسمان جي نوانوي ڏهاڙي پوڻا ڏهه حصن تائين جهنم ڦهليل آهي ۽ باقي ادائي سئو کن وال پلاٽ تي جنت جو ڪوارٽر اڏيل آهي. جو به ظاهر آهي، ته ٺيڪيدارن لاءِ رزروڊ ٿيل آهي. جي وٽايو وقت سر نه اچي ها ۽ اسان کي آڻت نه ڏئي ها ته هوند اسان سڀني جا هنيا و هٿت ۾ ڦاٽي پون ها.

هڪ ڏينهن وٽائي ماءُ کي چيو ته امڙ بک لڳي اٿر. جيڪر ماني ڪارائين ته ڏاڍو چڱو. ماڻس چيس ته ابا پاڙي ۾ وڃي تانڊو کڻي اچ ته باهه ٻاري ماني پڇائي ڏيان. وٽايو اوڙو پاڙو گهمي واپس خالي هٿين گهر موٽيو. ماءُ کي چيائين ته امان باهه ڪٿي به موجود نه آهي سو وڃان ٿو دوزخ کان چوڙجي ڪڍڻ. ائين چئي وري ٻاهر نڪري ويو. جهٽ ڪن بعد کلندو ٽپندو گهر ۾ داخل ٿيو. ماڻس پڇيس ته ابا تانڊو مليو؟ جواب ڏنائين ته امڙ نه. دوزخ ۾ ويس ته اتي ملائڪ مون تي کلڻ لڳا ته هتي باهه ڪٿي؟ الله پاڪ ڪو بنيءَ وارو يا نانواڻي ته نه هيو جو باهه جا ڪورا يا تنور ٻاري ويهي پنهنجي مخلوق کي پڇائي هاف فراءِ ڪري. هتي ته هرڪو ماڻهو پنهنجي آڳ جي ڪوٽا پاڻ سان کنيو ايندو آهي، جا باهه هو لوپ لالچ، حسد بغض ۽ نفرت وغيره پنهنجي اندر ۾ جمع ڪندو ٿو

رهي. پوءِ مرڻ پڄاڻان هتي اچي هر انسان پنهنجي باهه جي پونجيءَ
۾ پاڻ ٻرندو ۽ پڇرندو ٿو رهي.

رستي هلندي هڪ هنڌ بيهي وٽائي گهل گهوڙا شروع ڪئي.
سندس رڙين تي ماڻهو اچي مڙيا. پڇيائونس فقير خير ته آهي جو دانهنون
پيو ڪرين؟ وٽائي پير مٿي ڪري ڏيکاريو جنهن ۾ هڪ سنهڙو ڪنڊو
چپيل هيو. ڪنهن ماڻهوءَ جهنڊي وجهي چپٽيءَ سان ڪنڊو ڪڍي ٻاهر
اُڇليو. ماڻهو مٿس هيٺ ڦيٽ شروع ڪئي ته درويش ڪجهه پاڻ کي هٿ
ڪر، هن ڌرڙي ڪنڊي لڳڻ تي ايترو آسمان اچي مٿي تي ڪنيو اٿيئي.
وٽائي چيو ته توهان ماڻهن کي آسمان واري جي عادت جي ڪهڙي خبر
جي اڃا ان ڪنڊي لڳڻ تي رڙيون نه ڪريان ها ته سڀاڻي هو هڪ اهڙو
پالو ٻڃي ڇڏي ها جو تڙگهٽ کان ٻسٽ پار هجي ها. چيو ڪونه اٿائين ته
”آءُ انسان کي سندس وٽ کان وڌيڪ تڪليف نه ڏيندو آهيان“. صبر
اختيار ڪري پنهنجي برداشت جي طاقت وڌي هئڻ جي ڪيئن نمائش
ڪريان؟ ۽ پاڻ تي وڌيڪ مصيبت نازل ڪرڻ لاءِ قدرت کي دعوت ڏيان؟

اسان وٽ عام طور، ڪنهن ماڻهوءَ جي لحاظ قدر ۽ سڃاڻپ جي
فوٽڪٽي آهي سندس رتبو، مال املاڪ ۽ ظاهري ڏيک ویک. وٽائي وٽ
هيو ڇا جو کيس ڪو ڪنهن مان مرتبي يا آدرپاءُ لائق سمجهي؟ اسين
سڄي ماڻهوءَ کي سلهم جو مريض سمجهي کائونس تارو ڪندا آهيون ته
مبادا سندس سڃاڻپ اسان کي نه وڃڙي وڃي. سو جڏهن وٽايو ڪنهن
عام دعوت ۾ وڃي شريڪ ٿيو جتي خلق وٺي خيرات کاڌي، ته سندس
قاتل ڪپڙا ڏسي کيس لوڏي ٻاهر ڪڍيو ويو. گهر وڃي پاءُ جا ڌوتل
ڪپڙا پائي وري اچي ساڳي دعوت ۾ شريڪ ٿيو. سمجهيائون ته ڪو
معزز ماڻهو وارد ٿيو آهي. سلمجي کڻي سندس هٿ ڌوئاري ٻوڙ پلاڙ اچي
آڏو رکيائونس. بجاءِ نوش جان ڪرڻ جي، وٽايو ٻوڙ پلاڙ ۽ چانور جا
چمجا پري قميص ۽ سٿڻ مٿان هاريندو رهيو ۽ ڪپڙن کي مخاطب ٿي
چوڻ لڳو ته ”مهماني اوهان جي آهي، کائو ۽ خوب کائو.“ مون کي ته لتون
هڻي ٻاهر اماڻيو هئائون.

سڄي عمر ”توڪل“ تي گذران ڪيائين. ڏنائين ته پکي پڪڻ کان

ويندي جانورن تائين ڪنهن به سڀاڻي، لاءِ سمر جمع نه ٿي ڪيو. انسان هڪڙو ئي جانور هيو جنهن جو مالڪ جي رزاقِيءَ تي ڀروسو گهٽ هيو. حالاتڪ هن هام وڏي ٿي هئڻين. وٽايو ته رات جو پاڻيءَ جو گهڙو به هاري پوءِ سمهندو هيو، ته صبح جو سائين، جڏهن انهن کي اڳ ۾ ٿو ڏئي، جن کي نه ڏاند هيو ۽ نه بچ، ته پوءِ آءُ ڇا لاءِ وينو وسوسا ڪيان؟ جو ڪجهه ملندو هيس اهو به ٻين حوالي ڪري ڇڏيندو هيو. هڪ دفعي ڪنهن ماڻهوءَ روڪ روپيه ڏنس جو وٺي ڦاٿو. ڪڏهن پهريائين جي پلو ۾ ٿي ٻڌائين ڪڏهن ور ۾ ٿي وڌائين. آخر ڪڪ ٿي رستي جي هڪ سڪي وٺ جي پاڙ ۾ پوري ڇڏيائين، ڪنهن ماڻهوءَ کيس ڏسي ورتو، وٽائي اڃا پٺ مس ڏني ته هن پاهوڙا ڪڍي اچي ڪوٽائي شروع ڪئي. پهرين ئي لپي ۾ رپيو مليس. سمجهيائين ته خزانو ته اڃا هيٺ هوندو، پوءِ ته وٺ پاڙون پتي ساھ پٽيائين. وٽايو شام ٿاڻي اچي ڏسي ته وٺ جڙ کان اڪڙيو پيو هو. تهڪ ڏيئي پاڻ کي مخاطب ٿي چيائين ته ”ڏنيءَ، جي روپيه ڪجهه وقت اڃان به پاڻوٽ رکين ها ته ان وٺ جيان اونڌو ٿيل هجين ها.“

وٽائي جي لطيفن جو گچ حصو موت متعلق آهي. ڏسجي ائين پيو ته وٽائي جي ملڪ الموت سان گهاتي يارائي هئي ۽ شايد اهڙي اڪير سبب کيس ور ور ڪري ياد پئي ڪيو اٿس. پر عام ماڻهو موت کان ڇا لاءِ ٿي چرڪيا؟ اهو کيس سمجه ۾ نه ٿي آيو. موت ته پنهنجي جاءِ، پر ڪنهن کي فقط چرچي ۾ ڪراڙو يا ٻيو ٿي سڏيو ويو ته اهو به کين سخت ناگوار ٿي گذريو. حالاتڪ ”موت“ هڪ حقيقت هئي جنهن لاءِ سورنهن آنا ۽ سو في صدي خاطري هئي ۽ دنيا جو باقي ڪاروبار ته صرف ٻڌ سڌ تي يا گشي پتي تي ٿي هليو. موت ئي ماڻهو لاءِ اٽل حادثو هيو ۽ فقط ان ماڻهوءَ وٽ نه ٿي آيو جو اڃا ڄاڻو ٿي نه هيو. جي ماڻهن موت جي ڪيڪر نٿي ڪئي يا در آئي سندس آڌرڀاءُ نه ڪيو، ته نه سهي، پر مٿس غم رنج ۽ غصو ڇا لاءِ ٿي ڪيو ويو؟ ”موت“ ته زندگيءَ جو ڏاج هيو ۽ ڪاگار ته نه هئي. جو ڪنهن جي ڪاوڙ لاءِ سبب بڻجي. وٽائي، پاڻ ته موت کي چوٽڪارو سمجهي سندس اوسيئڙو ٿي ڪڍيو. موت ته ”ڇولو“ مٽائڻو هيو ۽ وٽائي جي ڇولي ۾ ته اڳيئي چٽيون لڳل هيون.

هڪ ڀيري وٽائي ڳوٺ جي ڊڪٽ وٽ وڃي سوال ڪيو ته امڙ جي ڪٽولي ڀڄي پيئي آهي جيڪر هلي ٺاهي ڏين ته مهرباني ٿيندي. وادي روڪڙو جواب ڏنو ”وتايا اڄ واندو نه آهيان، واندو ٿيان ته هلي جوڙي ڏيندس“. هو هر دفعي اهڙي ڪن لاتار ڪري وٽائي کي لنوائيندو رهيو. هڪ ڏينهن وٽائي ڏنو ته ڪو جنازو کنيو ٿي ويا. ڀڄڻ تي پتو پيس ته ساڳيو ڊڪٽ گذاري ويو هيو جو سدائين مشغول رهندو هيو. وٽائي ڊوڙي جنازي جو اڳ وٺي ڪلهي ڪانڌين کي ميت جي آخري ديدار ڪرائڻ لاءِ درخواست ڪئي. جنازي کي هيٺ لاهي جڏهن کيس منهن ڏيکاريو ٿي ويو ته ميت کي هڪل ڪيائين ته ”ادا واڍا، اڄ ته پڪ واندو هوندين. نويڪلو ڪٽ تي آرامي آهين. هاڻ ته هلي ڪٽولي ٺاهي ۽ پنهنجو واعدو پاڙ.“

سومر سڀايو وٽائي جو پاڙسري هيو. نهايت نيڪ نمازي هيو پر کيس هميشه اها شڪايت هوندي هئي ته ملان سومهڻي جي نماز پڙهائڻ ۾ ڏاڍي ڊيگهه ٿو ڪري. وٽائي کي جڏهن خبر پيئي ته سومر سڀايو اڄ صبح جو گذاري ويو ته ٿڌو ساه ڪڍي چيائين ته ”ڄڻو ٿيو جو مري ويو. گهٽ ۾ گهٽ هاڻ سومهڻي واري نماز جي سورن کان ته ڇڻي پيو.“

ڪنهن ماڻهو ڪهل آئي وٽائي کي جڻي وٺي ڏني جا هئي ڏينهن تي ڪو شاهينگ چورائي ويس. وٽايو وڃي مقام جي لنگهه تي ويهي رهيو ”ڇي: چور جو اڳ ٿو وٺي هتي ويهانس. اڄ نه سڀان ضرور هتي اچڻو اٿس.“ حلائڪ کيس خبر هئي ته مقام ڏانهن پاڻهه ڪوئي به پنڌ ڪري نه ايندو آهي پر ٻيا ماڻهو ڪيس ڪٽ تي چوڪنپو سلهاڙي ڪڍي ايندا آهن. ان کان علاوه مردي کي غسل ڏيڻ بهاني سندس تلاشي وٺي، سندس لٽا ڪپڙا لاهي، کيس هٿين پيرين خالي آڻي ڌڌڙ داخل ڪندا آهن. پوءِ جتيءَ جي واپسيءَ لاءِ آسرو ۽ انتظار بيڪار هو. پر شايد وٽائي ماڻهن کي موت جي يادگيري تازي ٿي ڪرائي ته اڳي پوءِ هي فاني جهان هٿين خالي ڇڏڻو آهي ۽ پوءِ مال متاع جي هيراڦيري ۽ چوري اجائي هئي.

موت کان ماڻهن جو چرڪڻ ڪنهن حد تائين واجبِي پڻ هيو. ڇاڪاڻ هڪ ته موت هر انسان جو پڳيءَ جيان پيرو کنيو ٿي ڪڍ گهميو.

ٻيو وري انڌي هاڻي جيان نه ٿي ڏٺائين مند يا موسر ۽ ازغڻبي اچي ٿي
 ڪنڌ تي ڪڙڪيو. پر الله پاڪ، جو خالق ۽ رازق هيو ۽ رحمان الرحيم
 هيو، تنهن کان ماڻهو ڇالا ٿي ڏنا. هو ڪو اجگر اڙدها يا مانگر مچ ته
 نه هيو جو ڪنهن کي هڙپ ڪري ڳڙڪائي. هو ته پڙدي پوش ڍڪڻهار
 هيو ۽ صاحب رب ستار ۽ غفار هيو ۽ انسان جو اڪيلو اجهو ۽ آسرو
 هيو. پوءِ اهڙي محسن مالڪ کان خوف زده ٿيڻ جو ڪارڻ؟ هي برابر آهي
 ته سندس نوانوي نالن ۾ هيڪڙ هيڪڙ صفتون اهڙيون به هيون جن ۾ قهر
 ۽ جبر بکيو ٿي، ليڪن الله جي اها ڏاڍ مڙسي فقط ڏاڍن کي ڏارڻ ۽
 اوچي ڳاڻن کي نوائڻ خاطر هئي. عدو موچي عثمان حجر ۽ سومر
 نانواڻيءَ جو اهڙين نادري وصفن سان ڪهڙو واسطو؟ وتائي، عدو موچين
 عثمان حجن ۽ سومر نانوائن کي اهڙي الله سان ڏيٺ ويٺ ڪرائڻ جو
 اُدم ٿي ڪيو جو فقط غريبن جو رب هيو ۽ آسمان تي نه پر زمين تي
 حاضر ناظر هيو. هو پاڻ به وتائي جي راءِ مطابق، غريبن جيان غريب
 هيو، معصوم هيو ۽ اڻڄاڻ هيو. اڻڄاڻ به اهڙو جو کيس گڏه ۽ گانءِ وچ ۾
 فرق جي خبر به خبر ڪا هئي.

وتائي کي ڪنهن سخي مرد هڪ ڪراڙي ڳئون خيرات طور ڏني.
 وتائي ڳئون ماتا جي ٿهل ٽڪور ته گهڻي ئي ڪئي. پر ڪمن ڪنڀر جي
 گڏه روزانه رات جو اچي گاهه پنو کائي وٽان بهاري هلي ويندي هئي. آخر
 ڪڪ ٿي وتائي هڪ ڏينهن هٿ ڪڍي الله کي عرض ڪيو ته مالڪ،
 ڪنن واريءَ کي مار ته سنگن واريءَ جي جان چڻي. صبح جو ڏٺائين ته
 سندس ڳئون مئل پيئي هئي. پنهنجي اکين تي اعتبار نه ڪندي هڪ
 انڌي کي گهر وٺي کيس چيائين ته هي جانور ته سڃاڻي ڏي. نابين
 ”شورايون ڏيئي فتوا ڏني ته هي جانور ڳئون هئي. وتائي کلي چيو ته ”الله
 کي اها خبر به ڪانهي. دعا ضرور اگهايائين. پر ڪنن واري ۽ سنگن
 واريءَ وچ ۾ تفاوت جي ڄاڻ کيس به ڪانه پيئي.“

وتائي جو واسطو ان ابوجه ۽ مسڪين عوام سان هيو جي فصيح
 ۽ بليغ ۽ عالمانه فلسفن کي سمجهڻ کان لاچار هئا. کين پنهنجي سوچ ۽
 سمجهه آهر هڪ سادي سودي ۽ سليس نسخي جي لوڙ هئي. قبر ۽

قيامت جي عذاب ۽ دوزخ جي دڙڪن کان ڏنا ضرور ٿي، ليڪن هي سمجهي نه ٿي سگهيا ته سندن قصور ڪهڙو هيو؟ هو ڪو نمرود، شداد ۽ فرعون ٿوروئي هئا. هو ته اڳيئي غريب، مسڪين ۽ اڪن تي پارو هئا، جن زندگيءَ ۾ ٻه ويلا پيٽ پري به ماني مشڪل کاڌي هئي ۽ ڍڻو جي اوڳرائي ڏني به کين سال گذري چڪا هئا. هنن هڏ هڻندي ۽ رات ڏينهن تي ٿڌي ٿڌي هلندي نانگ وڃون ٿي لتاڙيا. هيءَ دنيا وري سندن لاءِ ڪهڙو بهشت هئي؟ پوءِ اهڙن ايبپاهن کي ڊيڄاري سندن ساه ڇا لاءِ ٿي سڪايو ويو؟ جيڪڏهن کين هڙان نه ٿي ڏنو ويو ته سائڻن ڪو وڙ ته ڪيو وڃي. کيسي جو سخي ته نه ٿي سگهيو، پر زبان جي سخا ۾ ڪا ڪنجوسي نه ڪيائين. اهڙي پيار ۽ پريم جو پرچار ڪيائين جو خوف کان بلڪل خالي هيو. اهو به اهڙي منڙي نموني ڄڻ ٻار ٿي پرڄايائين يا رنل ٿي سرڄايائين. ڇي قبر کان ڪهڙو ڊپ؟ هوءُ ته مائي مٽي هئي. انسان کي پناه ٿي ڏنائين ۽ سندس لڄ ۽ آبرو ٿي رکيائين. ڄمڻ کان اڳ ماءُ جو پيٽ ۽ مرڻ بعد امڙ مٽيءَ جو پيٽارو. دوزخ ته پاڻ وڃي روبرو ڏسي آيو هيو. هتي ڪا آڳ نه هئي. اوهان فقط هن دنيا ۾ باه لاءِ سامان جمع نه ڪيو. پاڻ تي ڪو ”الزام“ نه کڻو، ۽ قدرت کي سزا لاءِ ڪو بهانو نه ڏيو. ڪنهن ماڻهوءَ وٽائي تي وار ڪرڻ لاءِ مٿس لٺ اولاري، وٽائي وائڙو ٿي پڇيو ته ايڏي ڪاوڙ ڪهڙي قصور ڪارڻ؟ لنٺاڙ ورائيو ته ”تون پاڻ چوندو آهين ته هتي هڻائي پاڻ الله ٿو، پوءِ مون کي به اهڙو حڪم ڪيو هوندائين.“ وٽائي تهڪ ڏيئي چيو ته ”الله کي وائيو مارڻو هوندو ته هر حال ۾ ماريندو، پر مورڪ تون پاڻ تي ”الزام“ ڇالاءِ ٿو کڻين.“

هڪ پيري وٽائي جي گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪا شيءِ ڪانه بچي. ماڻس چيس ته ابا مون کي ته ڪو اٽو به اڏارو نه ٿو ڏئي تون ڪو بلو پيڻي ڪر. وٽائي چيو ته امڙ فڪر نه ڪر، رزق جو ٺيڪو پاڻ کنيو اٿس. وڃي ٿو ان نيڪيدار کي ڳچيءَ کان وٺان. خالي ۽ قاتل ڳوڻ ڪڍي هڪ پير جي وٺ تي چڙهي مٿي منهن ڪري هڪل ڪيائين ته ”مون جيان جيڪڏهن تنهنجا به خزانو خالي ٿي ويا آهن ته پنهنجي ڏيواله هڻڻ جو اعلان ڪر، ته اءِ ڪو ٻئي جو در تازيان. ورنه ان جي ڳوڻ پري ڏي جو امڙ تي انتظار ڪري“

اڃان وٽ تي بيٺي الله سان حوالي ٿي ٿيو ته ڪنهن ڪهل آئي
 ٻاڇڪو آئي جو پري هيٺ اچي رکيس. وٽايو اٿو ڪٿي امڙ وٽ آيو ۽
 چيائين ته ”اڄ ڪلهه ان پيهائي ٿو ڏئي ۽ اڃان به چار منٽ ترسان ها ته
 ماني پچائي به ڏئي ها.“

وٽايو انهن سيلائي درويشن ۾ هڪ هيو جي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ
 ۾ انسانيت کي آٿت ۽ ڏي ڏيڻ لاءِ وقت بوقت پئي ايندا رهيا آهن. جيئن
 يونان جو ڊايو جنيس، ترڪي ۽ جو ملان نصيرالدين ۽ ايران جو شيخ چلي.
 اهو سلسلو صدين کان هلندو ٿو اچي. دنيا جي هر دور ۾ ڪونه ڪو
 درويش اهو ورثو سنڀاليندو ۽ جاري رکندو ٿو رهي. پير ڳوٺ وارو آندو
 فقير ۽ خيرپور جو فولاد فقير به ساڳئي زنجير جون ڪڙيون ٿيون ڏسجن.
 هر قسم جي درويشن واري انت ۽ بحر جي ڪا ڪل نه آهي. هو هر دم
 پنهنجي حال ۽ قال ۾ مست الست رهن ٿا. هو نه بنده خدا ٿا ڏسجن،
 ڇاڪاڻ ته هو مذهب جي احڪامن جي ڪا پيروي نه ٿا ڪن، نه بنده
 زمانه، جيئن جو زماني جي هر تعلق ۽ تقاضا کان بلڪل آجا ۽ آزاد آهن.
 شرعي اعتبار کان هي درويش دين ۽ دنيا ٻنهي دائرن کان ٻاهر آهن.

مستن ۽ مجذوبن جيان اهڙن فقيرن جي ڪڍ لڳڻ يا سندن نقش
 قدم تي هلڻ هڪ سراسر ناداني ٿيندي. ڇاڪاڻ ته جڏهن هو ڪنهن تي
 راضي ٿي دعا ڪندا ته وڌ ۾ وڌ کيس پاڻ جهڙو مست ملنگ بڻائي
 ڇڏيندا. جو صورتحال هڪ ذميوار انسان لاءِ هرگز قابل قبول نه ٿيندو. هو
 غير ذميوار ٻي جوابدار ۽ ٻي لغام ”الله لوڪ“ آهن. کين نه گهر نه گهات،
 نه رن نه روڳڙي ۽ نه مٺ نه مائٽ. آڻتا نپتا. آئي ته کاڌي نه ته الله واهي.
 آخر اهي ماڻهو ٽهڪ نه ڏيندا ته ٻيو ڪير ڪلندو؟ هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته
 سندن معنيٰ خيز ”مرڪڻ ۽ مشڪڻ“ هر زماني جي دلگير ۽ ڊنل آدم
 ذات لاءِ هڪ دلداري ۽ دلاسو ۽ درس ثابت ٿئي ٿو. اڃا به جيڪڏهن ائين
 چئجي ته وٽايو ۽ سندس طريقي وارا فقير ڪنهن به انساني درد جي ڪا
 دوا نه آهن، البت هڪ قسم جي روحاني ”انسپرو“ جيان عارضي طور
 انسان جي درد سري ۽ ٽڪاوٽ ور ڪري کيس آٿت ڏيئي تازي دم ڪن
 ٿا ۽ بس.

محمد ابراهيم جويو

هڪ انگريز سيلائي خاتون، مائي اسٽيلا هولٽ، جا موهن جو دڙو ڏسڻ لاءِ سنڌ ۾ آئي هئي، تنهن ڳالهين ڪندي سوال ڪيو، ته اوهان وٽ ”پنهنجن سان پريت“ جي ڪسوتي يا تصور ڪهڙو هيو؟ سوال جي جواب ۾ مون کيس گوتم ٻڌ جي هڪ پوئلڳ جي ڪهاڻي ٻڌائي. ته هڪ بڪشوءَ کي جڏهن ٻوڏين جي بهشت ”نروانا“ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ چيو ويو، ته هي چئي انڪار ڪيائين ته ”جيسين سڀيئي بڪشو بهشت ۾ نه پهتا آهن ته مون اڪيلي لاءِ جنت ماڻڻ ڪهڙي ڪم جي.“ مائي هولٽ اچرج ۾ اچي ٻيهر سوال پڇيو ته ڀلا اوهان وٽ ڪو اهڙو سنڌي موجود آهي جنهن کي ٻئي سنڌيءَ لاءِ ايتري سڪ هجي جا ٻوڏي بڪشو واري ماڻ جي لڳ ڀڳ هجي؟ آءٌ سوچ ۾ پئجي ويس. ڇاڪاڻ ته سنڌين کي پنهنجي ٻولي ۽ وطن جي حب ته بي حساب هئي. پر هڪ ٻئي سان سڪ؟ اهو چوڻ مشڪل هيو. لاجواب ٿي ماڻ ۾ رهيس. اها ڳالهه پنجويهه سال کن اڳ جي آهي. پر جي اڄ ڪو مون کان ساڳيو سوال پڇي ته شايد کيس ٿڌي تي ئي هڪ بجاءِ ٽن سنڌين جا نالا ڏيان، جي منهنجي خيال ۾ اهڙائي سنڌي ٿي سگهن ٿا. جويو صاحب انهن ٽن ۾ هڪ آهي.

محمد ابراهيم جويو سنڌ جي انهن اڻ ڳڻت انسانن ۾ هڪ آهي، جن کي اسين استاد جي عظيم ناتني سان سڏيندا آهيون. کائن علم پرائي پوءِ کين ادب احترام سان وساري ڇڏيندا آهيون. ڇو ته ”ڪم لٿو ڊڪڻ وسريو“ نه فقط اسان جي پر دنيا جي پراڻي روايت آهي. پر جويو اڪيلو استاد آهي جنهن پاڻ وسارڻ جو ڪنهن کي موقعو ئي نه ڏنو. اٽڪل اڌ صديءَ کان، سنڌ جي هر نئين پيڙهيءَ سان، ”سڪيا جو ساٿ“ ساندهه نڀاهيندو ٿو اچي. ابرا سيرا، ڪڇ ڪنواٽ جي به سندس پٺاري پيا، سي لاڏو به مهري بڻائي راس ڪيا اٿائين. علمي سڪيا کي پيٽ گذران جو پيشو ڄاڻڻ بجاءِ آدرش ۽ عبادت ڄاڻائين. جڏهن ادب جي آڻڻ ۾ پير

پاتائين ته پنهنجون قلمي ڪوششون به سماجي سنوار ۾ سينڙايائين. اڄ ڪلهه جا ٿوري گهڻي ادبي، سماجي ۽ سياسي سجاڳي ڏسجي ٿي، تنهن جو سهرو به گهڻين ڀانڱي سندس سر آهي.

ائين به ڪو هروڀرو صحيح نه آهي ته سنڌ ۾ ڪو استادن جي اڻ هوند هئي. جنهن ڪوٽ جي پورت جوڻو صاحب ڪئي هجي. هرگز نه. استاد اسان وٽ پلئون ڀل. اسان وٽ اهڙا استاد به ڪيئي هئا جن سموري عمر علمي ڪيتي جي سرسيتيءَ ۾ گذاري هئي. پر گهڻائي اهڙن جي هئي جن جي درس مدرسن تائين اچي پيهه ٿي ڪيو. يا وري ڪي اهڙا به هئا جن علم عقل کي پاڻ وٽ جمع ڪري محفوظ ڪيو هيو. جئن ڪي ڏن دولت ميڙي ڪوئي ڪڍي وڃي وڃي جو وهنوار ڪن. ان لحاظ کان جوڻو صاحب هڪ الڳ مڪتب فڪر جو استاد هيو. علمي سکيا جي ڦهلاءَ کڏ علم جي طالبن کي علمي ترغيب جو سبق پڻ پڙهيندو رهيو. ڳلي ۽ ڳليءَ وڃي ڪڙو ڪڙڪائي ۽ سڌ ڪري راه جي ڏاه ڏيندو رهيو. سنڌ ۾ اهڙو ڪو ليکڪ شاعر يا فنڪار شايد ئي هجي جنهن سان دلي جاني سهڪار نه ڪيو هجي. وري اهڙي اثڪ ۽ سر توڙ جاکوڙ به بنان عيوضي ۽ بنا اجوري!

۱۹۳۸ع ڌاري سنڌ مدرسه اسلام ڪراچيءَ ۾ گورنمينٽ ماسٽرن جي هڪ نئين ڪيپ وارڊ ٿي. جن ۾ اي- ڪي بروهي صاحب، غلام الله ميمڻ، شيخ ساز علي، امداد علي شاه بخاري ۽ جوڻو صاحب شامل هئا. مڙني ۾ هڪ ڳالهه هڪ جهڙي هئي. اها هيءَ ته، سڀيئي غريب سنڌي گهرائڻ جا چشمر و چراغ هئا ۽ اڪثر ڳوٺاڻا هئا. پر هر غريب جي وڏي ڪمزوري هميشه اها ڄاڻائي وڃي ٿي ته کيس ڏن دولت جي سوچ ۽ لوچ شاهوڪار کان به وڌيڪ آهي. سواءِ جوڻو صاحب جي ٻين سڀني ماسٽرن جي مرتبي کي مٿي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻ طور استعمال ڪيو. ذاتي ترقيءَ جي تاڪ ۾ رهيا. ترت ڏاڻو ڪڏو ٿي ٽڙي پڪڙي ويا. بروهي صاحب وڪيل ٿي وڃي وزارت کي رسيو. غلام الله صاحب کي سرڪاري گهٽائو وڻيو جتي اڃان سوڌو وهندڙ آهي. بخاري صاحب وڃي مختيارڪار ٿيو ۽ پوءِ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. شيخ ساز علي ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿي ميجر ٿيو. جوڻو اتي ئي رهيو ۽ ڪنهن ٻئي رخ ۾ وڪ نه وڌائين. جي هو به چاهي ها ته دولت ديوي ۽ مرتبي جي مومل ماڻي سگهي ها. پر هن ماسٽريءَ جي مفلسيءَ کي پنهنجو نصيب ڄاڻي استاد ٿي رهيو ۽ اڄ به اهوئي آهي.

چيو وڃي ٿو ته علم وڌي دولت آهي. بلڪل درست. پر منجهس هڪ وڏي اوٽائي آهي. جو ان دولت سان نه پيٽ ٿو پري سگهجي ۽ نه جسر ٿو ڏيکي سگهجي. نه وري علم سان زندگيءَ جي ٻي ڪا ضرورت ٿي پوري ڪري ٿي سگهجي. ڇا لاءِ ته پيٽ جي پالنا جو واسطو پئسي سان آهي ۽ نه جاميٽري يا جاگرافيءَ سان. ۽ پئسو ڪمائڻ هڪ هنر آهي، کيڏ آهي يا هٿ جي صفائي. پر علم نه آهي. خاص طور پئسي کي پيئڻ يا ٽيڻ ڪرڻ هڪ الڳ فن آهي. جو جادو جوڻو صاحب کي اصل هٿ نه آيو ۽ شايد ان ڏس ۾ واجهه ٿي وري وڌائين. سالن جا سال سعيد منزل لڳ هڪ سوڙهي فلٽ ۾ اهل عيال سميت مسواڙي ٿي رهيو. اهو به ڪراچيءَ جهڙي جواگر شهر ۾. جتي ماڻهو پنهنجي قسمت اک ڇنڀ ۾ هڪ ئي داءُ لڳائڻ سان بدلاتي ڇڏيندا آهن. قسمت بدلائڻ ته پنهنجي جاءِ. پر هي درويش پنهنجي لباس جي خاڪي پتلون به بدلاتي نه سگهيو. جا چئن سالن تائين، سياري اونھاري مون ساڳي ڏني. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ان زماني ۾ انگريزي ماسٽر جي پگهار سوا سؤ رپيا هئي. جا اڄ رواجي ٻوٽ جي بها به نه آهي. ته به تڏهن اها وڏي مايا ليکي ويندي هئي. انهن ڏينهن ۾ مون واري سٺڻ جا پاڇا به آزاد نظر جيان وائڻا، ٻي سرا ۽ ڪٽل هوندا هئا. شايد ان ڪري پين جي پٽڙي حالت منهنجي دلي آٿت جو ڪارڻ ٿيندي هئي!

ڪراچيءَ جا اٺيئي سال جوڻو ٻار پڙهائڻ گڏ پنهنجي ذهني سرسيتي ۽ ان اوجھ لوڪ لاءِ سوچيندو رهيو جن سان سندس ازلي انگ اڙيل هيو. يا وري بقول سندس، جي مظلوم محروم ۽ مجبور هئا. اهڙي سوچ ويچار لاءِ سمنڊ جو ڪنارو هڪ وڏي ايل هيو. ڇو ته ڪراچي شهر نه فقط گوڙ گهمسان جي مڇي مياڻي آهي. پر پيدائش به ته مائي مهاڻيءَ جي آهي. سنڌ جي سرزمين سنڌو درياھ جي ڏنل سوکڙي ٿي سهي، پر حاصل ڪيل ته سمنڊ کان آهي جنهن کيس جيءَ ۾ جاءِ ڏيئي، پاڻ ڀرپرو ٿي ڪيو. هونءَ به سنڌ جي صورتحال جو صحيح تصور به سمنڊ کان ئي ٿي مليو. جنهن جي مٿاڇري تي مانائي هئي ۽ اندر ۾ اوڌر متل. هر وڏي مڇيءَ ننڍيءَ کي هڙپ ٿي ڪيو. ننڍڙيون مڇيون سر ٻڇاءُ خاطر سمنڊ جي ڪنارن يعني بهراڙيءَ ۾ ئي رهيون. ڪناري لڳ وڏين مڇين اچڻ ٿي پنهنجي هٽڪ ٿي سمجهي. جتي مانگر مڇن ۽ واڳن جو راڄ هجي ته

بلاڻن جو مقابلو به ته ڪرڻو هيو. پوءِ پاڻيءَ ۾ هجن يا زمين تي. پر هو ته مسڪين ماستر هيو. ڇا ٿي ڪري سگهيو؟ پر جڏهن هڪ منڊڙو مورڙو مانگر مچ کي ماري ٿي سگهيو؟ ته ڇو نه هڪ ماسترا

گهٽ ۾ گهٽ هو انهن گونگن گگڊامن جي زبان تي سگهيو ٿي جي واقعن جي گهاٽ ۾ گهاجي پنهنجي آواز جي قوت وڃائي ويٺا هئا. ان ڏس ۾ قلم کڻي جويو صاحب مضمون، چوڙيون ۽ ڪتابڙا لکڻ جي شروعات ڪئي. سندس لکڻيون ڪي عشق محبت جا داستان يا من گهڙت ڪهاڻيون نه هيون. پر اهڙيون ٻاڻيون ضرور هيون جن ماڻهن جي دلين ۾ آس ۽ اميد جا امڪان پيدا ٿي ڪيا. جي ستايل هونئن خوف ۽ مايوسيءَ سبب گهٽيل ۽ ڊپيل هئا، جا وقت جي ضرورت به هئي ۽ خلق خدمت به. سندس سوچ جي نپوڙ هئي سماجي حق انصاف جي بحالي. يا پورهيت لوڪ راڄ. ”جويو“ صاحب هي ڏسڻ تي چاهيو ته هاري پنهنجي پوکيل سموري ڪڻڪ پاڻ کائڻ جي خوشي حاصل ڪن. هر انگ اگهاڙي ۽ بڪشي پيٽ کي نه فقط ڪپڙو لٿو ۽ ان اتو ملي، پر کين ملڪي حڪومت ۾ حق ۽ حصو هئڻ جو فخر به حاصل ٿئي. هو به ان اوسپڙي ۾ رهن ته سندن ٻار وڏا ٿي سکيا پرائي پنهنجي ملڪ جا جنرل ۽ فيلڊ مارشل ٿين. جي مسڪين هاڻ چپراسي ۽ چوڪيدار به ٿي نه ٿي سگهيا. ذاتي طور جويو ڪنهن منطق يا مت جو مخالف نه هيو سواءِ ”شاهيءَ“ جي. پوءِ اها آپيشاهي هجي، نوڪر شاهي يا وڏيرا شاهي. ڇاڪاڻ ته اهي مڙوئي شاهيون ان انڌي طاقت جا جدا جدا روپ هئا، جنهن طاقت کي ”ضمير“ هيوئي ڪونه.

سنڌ جي ڌرتيءَ تي پورهيتن جا حق واسطا قائم ڪرڻ لاءِ ادب ۽ ثقافت جو سهارو وٺڻ هڪ جائز ۽ لازمي وسيلو هيو. هڪ پنٿي پيل اڀوجه عوام ۾ سياسي شعور ۽ سماجي سجاڳي آڻڻ لاءِ ٻيو رستو ٿي ڪهڙو هيو؟ هي برابر آهي ته سنڌ جي ديسي ماڻهن ۾ هزار عجيب ۽ اوڻايون هيون. پر انهن اوڻائين هوندي به، سندن جي سنڌ تي حق هئا، انهن ۾ ڪا ڪمي نه ٿي آئي؟ ورثو هميشه وارثن جو هوندو آهي. پوءِ اهي لولا هجن يا لنگڙا. ڪو فرق ته ڪونه ٿو پوي. زندگيءَ جي ذوق زنده رکڻ لاءِ کين نت نئين صبح اڀرڻ جو سنيهو ڏيڻ ضروري هيو. نه ته جنهن قسري ٻاڙي ۽ ٻسي زندگي سنڌي گذاري رهيو هيو، ته سندس آخري

اميد جي گل ٿيڻ جو به گمان غالب هيو. ڇاڪاڻ ته انساني ذهن به زرعي زمين مثل آهي. منجهس هر هلائي سانهر نه گهمايو ويو ته زمين ڦاٽي پوندي. جي پاڻ نه وڌو ويو ته سندس ڀل ختم ٿي ويندو.

پنهنجي زندگي ۽ سندس مقصد جي سمجهاڻي ڏيندي چوي ٿو ته، ”اسين سنڌ وارا جنهن ڌرتيءَ تي ۽ جنهن سماج ۾ رهون ٿا ته ان ڌرتي ۽ سماج آڏو هڪڙو مقصد ظاهر ٿئي ٿو. جيڪو وقت جو سڏ آهي، اهو هي ته مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ جي رنڊڪون ۽ رڪاوٽون راه ۾ اچن ٿيون انهن جي سڃاڻپ ڪئي وڃي، ۽ جي سازگار يا مددگاري چيزون آهن انهن کي پنهنجي سامهون چٽيءَ طرح ڏسي سگهون . . . منهنجي اهڙي دلي مراد جو پس منظر ۽ منطق اهو آهي ته آءُ هڪ هاريءَ جو پٽ آهيان. سنڌ جي پهراڙيءَ جو ڳوٺاڻو آهيان . . . ۽ پورهيت آهيان. غريبت بيماري، جهالت، لاچارِي ۽ ظلم. انهن جون جيتريون جاڳنديون صورتون ڏٺيون آهن. قائم ٿيل نظام جي ڪنهن به هڪ انگ کي اسان ڪڏهن ڪنهن مظلوم جو پاسو ڪڏندو نه ڏٺو آهي. وڏيراشاهي سنڌ جي ڳچيءَ کان جهليو ۽ گهٽيو بيٺي آهي ۽ ان کي ساه ڪڍڻ ئي نه ٿي ڏئي. جنهن مظلوم محروم ۽ مجبور عام خلق سان منهنجي ڄمڻ ۽ مرڻ جو واسطو رهيو آهي هيءُ ازلي انگ آهي. جيڪو هر غيرت مند، خوددار ۽ باعزت ماڻهوءَ کي ٺاهڻو پوي ٿو. ڪنهن کي ڪيئن ۽ ڪنهن کي ڪيئن؟“

ان ازلي انگ جي ناتي ٺاهيندي جوڻو صاحب پنهنجي عمر جي سڄي پونجي سڙائي آهي. سندس ڄاڪوڙ جو ڪاٺو ڪرڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ ته سندس سرسيتيءَ جي سيڙپ نئين فصل ۾ نه پر نئين نسل ۾ آهي. جنهن پوک جي پڇي تيار ٿيڻ لاءِ پيڙهيون گهرجن. اسان جو نوجوان نه فقط الهڙ آهي پر تڪڙ ۾ پڻ آهي. اهڙي ابهر جو هن تريءَ تي بهشت ٿي طلبيو. جنهن معجزِي لاءِ جادوءَ جي ڏيئي جي لوڙ هڻي ۽ نه جويي جي. يا وري ڪو امام هادي يا امام مهدي اچي سرواڻ ٿئي. جن جو هاڻ اوسيئڙو ڪيڏا اڃايو هيو. سندن جاءِ سنڌ ۾ ”استاد“ رت ۾ هئي. ڪنهن سيڪڙائن کي سڪيا ٿي ڏني. ڪنهن لوڪ ادب جو وڃايل ورثو ٿي سهيڙيو. ڪنهن ڪانفرنسون ڪوٺائي جاريجا ٿي جاڳايا. ته ڪنهن پورهيتن لاءِ پاڻ ٿي پتوڙيو. سڀئي ”استاد هوا“ سڀني جي جدوجهد ساڳي هئي. ته اسان جا اڻوچا غريبت جي ڏيڻ ۽ پابنديءَ جي پنجوڙن کان

آجا ٿي سهڻي ۽ شانائتي نموني جياپي جون گهڙيون بسر ڪرڻ لائق ٿين. جنهن ڏس ۾ کين سهاري ڏيڻ جي سخت ضرورت هئي.

جويو صاحب جي ننڍپڻ گورن جي صاحبيءَ ۾ گذري. ٿوہ جوانيءَ ۾ انگريزن جي عروج جو سج غروب ٿيندي ڏٺائين. ڪانگريس جا آکاڙا ۽ مسلر ليگ جا ملاڪڙا سندس اکين آڏو ٿي گذريا. جنهن گهرو چٽاڀيٽيءَ وڃي ورهاست جي وڍ ڪٽ تي ڌنگ ڪيو. ورهاڱي وقت ۽ تھان پوءِ جو ڪجهه سنڌ ۾ وهيو واپريو، ان جي اثر کان بہ متاثر ٿيندو رهيو. چئني چماهيءَ پنهنجي دل جو غبار بہ لکڻين وسيلي هلڪو ڪندو رهيو. نتيجي ۾ جي عام طور عتاب سياسي سمجھ رکندڙن تي نازل ٿيندا آهن، انهن ۾ ڪجهه ڇنڊا مٿس بہ پوندا رهيا. جا ڪا وڏي ڳالھ تہ نہ هئي. ڇاڪاڻ تہ مھڻن سھڻ جا عادي سنڌي صدين کان آهن. هاڻ کين ”ڏاھر جي اولاد“ سڏي سرخرو ٿي ٿيا. ڀانئن تہ محمد بن قاسم اصل ڪوڪرا پار کان اچي سنڌ فتح ڪئي هئي! مزو اھو جو مٿن الزام ”اسلام“ جي نالي ۾ مڙھيا ٿي ويا. جو عجيب پڻ هيو. ڇڻ تہ ڏهڻيءَ، نانيءَ کي وير ڪرڻ ٿي سڀڪاريو.

ڪنھن ڪتاب ۾ پڙھيو هيم تہ انسان جي زندگي هڪ قسم جو ”ڪل پوڳ“ يعني (ڪاميڊي) آهي. جيڪڏھن کيس پري کان ڏسجي تہ. پر هڪ غمناڪ حادثو (ٿرئجڊي) جي کيس ويجهو ٿي پئجي. سنڌ جو بہ هر حڪومت لحاظ کان ساڳيو حشر پئي رهيو آهي. کيس هميشه پھاڙي اوچائيءَ تان پئي ڇاچيو ويو آهي. ۽ اوڏرو اچي سندس گھاييل ۽ ڦٽيل وجود کي ڏسڻ جي تڪليف ٿي گوارا نہ ڪئي ويئي آهي. نہ تہ اھڙي تعصب، ڏڪار يا نفرت جي تہ ڪا ڳالھ ٿي نہ هئي. هن حقيقت جي ڄاڻ هرھڪ کي هڻڻ گھربئي هئي تہ تاريخ جي روشنيءَ ۾ سڀني ”نظرين“ جو هڪجهڙو تصور رکڻ يا هڪجهڙي مڃتا هڻڻ ناممڪن پڻ هئي. ڇاڪاڻ تہ روايت زباني هجي يا لکت ۾، پر هر تاريخ جي ڪسوٽي ”يقين“ تي منحصر هئي. جي هي صحيح آهي تہ پوءِ ڪنھن تي يقين ڪريون؟ ظاهر آهي تہ پنهنجن ماڻھن تي. اڳ ۾ انھن تي جن جا اسين ڇايا ۽ نڀايل آھيون. پوءِ ڪھڙي سبب اسين پنهنجي ابن ڏاڏن کي ڪافر ۽ غدار سڏيون باقي

ٻين کي غازي ۽ حق جو علمبردار؟

سنڌي فطرتي طور تي شڪر گذار ۽ ٻانهن ٻڌي دعاگو قوم آهن. هو ته انهن جا به ڳڻ ڳائيندا رهيا آهن جن ساڻن جنگيون ڪيون ۽ مٿن حڪومت ڪئي. خاص طور انهن جا، جن آئي اسلام جي روشني آئي يا جن سندن باجهاري ٻوليءَ کي سنواريو ۽ ورسايو. پر هو ان حقيقت کان ڪيئن انڪاري ٿين ته هو هن ديس جي مٽي نه آهن؟ آخر سڀيئي سنڌي ڪو عرب کان پارسل ٿي ته هت نه پهتا هئا. پنهنجي اصليت وسارڻ ڪو هروڀرو اسلام ته نه آهي. جي ڪو ماڻهو اسلام قبول ڪري شيخ عبدالمجيد ٿو سڏائي ته هو پنهنجي پيءُ ليلازار هئڻ کان به انڪار ڪري ڇا؟ جي ائين آهي ته پوءِ ته هر سنڌي مسلمان ڪهڙي نسبت اختيار ڪري؟ حضرت عيسيٰ واري؟

جويو صاحب جو الله سان عشق آهي الاجي نه؟ جنهن سنڌ ۾ سڌائين سکر سڏائي پئي ڪئي آهي. پر اها شاهدي جويو جا دشمن به ڏيندا ته سندس سنڌ جي ماڻهن سان بيحد عشق آهي جن پنهنجي محسن کي ڪڏهن به وساريو نه آهي. اهڙي اڻاه عشق جي وڏي ضرورت پڻ هئي، ڇاڪاڻ ته سندن پريشانين ۾ ڏينهن ڏينهن وڌيڪ اضافو ٿي رهيو هيو. ڇو ته هاڻ ڪين پنهنجي صفح هستيءَ تان مٽجي وڃڻ جو خطرو درپيش هيو. هو ٻن باهين وچ ۾ گهيريل هئا. پنهنجن جي بي رخي ۽ پروان جي بي رحمي. جياپي لاءِ جدوجهد جاري هئي، جو قدرت جونبيادي اصول هيو. جنهن قدرت ٻوٽن جانورن ۽ ماڻهن کي پنهنجي بچاءُ ۽ بقاءَ لاءِ طاقت ٿي بخشي. سنڌ ڪو قدرتي قانون جي دائري کان ٻاهر ته نه هئي؟

شاه جي سنڌي موسيقي

شاه لطيف ڀٽائي سنڌ جو عظيم صوفي ۽ زنده شاعر آهي. سندس روحاني جوهر رسالي جي هر بيت ۽ وائيءَ ۾ پيو جرڪي. جنهن باجهون هو لکن ڪروڙن دلين تي چانيل رهي ٿو. جهڙس مثال پاڪستان توڙي هندستان ۾ ملڻ مشڪل آهي. ارمان فقط هي آهي جو هن روحاني رهبر جي هڪ ٻي حيثيت جا پڻ پنهنجي جاءِ ”عظيم“ آهي، تنهن کي درگذر ڪيو ويو آهي. دراصل شاه جو مقام بطور هڪ صوفي ۽ شاعر جي، ماڻهن جي دل ۽ دماغ تي ايترو غالب رهيو آهي جو سندس ”موسيقيار“ هٿ جو مرتبو صحيح معنيٰ ۾ اجاگر ٿي نه سگهيو. توڻي جو هو ان رتبي جو صحيح حقدار آهي. شاه پنهنجي سنگيت واري فن جي لحاظ کان موسيقيءَ جي اُفق تي اها جاءِ والاري ٿو، جتي تانسين، امير خسرو ۽ سلطان حسين شرقي چمڪندڙن ستارن جيان نظر اچن ٿا. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اسان جي ملڪ جي دانشورن ۽ موسيقيءَ جي ڄاڻن کي ايترو دٿو نه پيو، ته هو شاه جي لات واري لات جي سوجهري ۽ شعاع کي ڏسي سندن فن جي ڪمال کي به پرکي سگهن ۽ ان عظيم ورثي کي سنڀالي ۽ محفوظ ڪري سگهن.

راڳ شاه جو جياپو هيو. ۽ ساه به سماع ۾ ڏنائين. چوندو هيو ته منهنجي دل ۾ الاهي محبت جو ٻوٽو آهي جو راڳ سان سائو رهي ٿو ۽ راڳ سواءِ سڪيو وڃي. ڏينهن جا ڏينهن سماع ۽ سرود ۾ گذرندا هيس. آلاپ سان اکين ۾ آب جاري هوندو هيس. تنبورو چوري ڳاڻڻ ۾ چٽڪندو هيو. پوءِ وجد ۽ ڪيف ۾ بيت ۽ وايون بي اختيار سندس مک کان روان ٿينديون هيون. هي حقيقي ۽ معرفت جا موتي ائين موسيقيءَ معرفت آيا، جن اچي رنگ لائو ۽ واه جو رنگ رڃايو.

جيئن "شاه" پنهنجي بيتن ۽ واين جي مضمون ۾ اهڙي روحاني رمز رچائي جو دل من لائي پڙهندڙ ڄڻ زمان ۽ مڪان جي قيد کان آجوت ٿي لاهوت لامڪان تي رسي ٿو. ساڳي ريت "شاه" پنهنجي دور جي لوڪ سنگيت کي سنواري اهڙي هڪ لطيف "لئه" بخشي جنهن جي لذت ۽ لست اکرن ۾ بيان ڪرڻ اوکي آهي. ان لطيفي لات جو مزو انهن کان پڇيو جن رات وهائي کان وٺي باڪ ڦٽي تائين اها موج ماڻي هوندي. يا وري اهڙي ڪيفيت اهي سمجھائي سگهن جي سنگيت جا صراف هجن. باقي رڍن اڳيان رباب ته وڄائيندي ورهيه ٿيا.

هتي هي ڄاڻائڻ ضروري ٿيندو ته سنڌي سنگيت هندي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي شاخ نه آهي پر هندستاني موسيقي جو اصل ۽ نج سرمايو آهي، جا موسيقي ڏاکڻي هند ۾ اُڀري ۽ سترهينءَ صديءَ جي اوائل ۾ عروج تي پهتي. ٿي سگهي ٿو ته ڪي ماڻهو ان ڳالهه سان شامل راءِ نه ٿين. پر ان دعوا لاءِ نيٺ تواريخي حقيقتون پيش ڪري ٿيون سگهجن، جنهن بحث لاءِ هن مضمون ۾ ڪا گنجائش خبر ڪي آهي. في الوقت اسان کي فقط هي ثابت ڪرڻو آهي ته شاهه لطيف سر سنگيت ۾ هڪ نئين ريت ۽ روايت جو باني پڻ هيو.

جهڙي طريقي امير خسرو هندستاني موسيقيءَ کي ايراني ۽ عربي موسيقيءَ واري ڪهنبي جي ڇت ڏيئي نئين سر "ڌن ۽ راڳن" کي ترتيب ڏني ۽ اهڙي حڪمت عمليءَ سان هڪ خشڪ موسيقيءَ کي عوامي موسيقيءَ ۾ تبديل ڪيو. ساڳئي ريت شاهه لطيف پڻ موسيقيءَ جي دنيا ۾ هڪ نئين تصور کي جنم ڏنو، جنهن رخ ۾ شاهه جو ڪو ثاني نظر نه ٿو اچي. شاهه موسيقيءَ ۾ اهو انقلاب آندو جو لينن روس ۾ ۽ مائوزي تنگ چين ۾ آندو. پر هو خوش قسمت هو جو سندن ڪاڍ ڦور هئي. شاهه جي قسمت ۾ مون پارا ڏڪر ٺوپر لکيل هو. پٺاڻيءَ جي موسيقيءَ ۾ سندس ڏنل موڙ کي هڪ حقيقي مقصد هيو. اهو هيءُ ته موسيقيءَ کي محلاتن کان ٻاهر آڻي هڪ اهڙو روحاني وسيلو بڻائڻو هيو جنهن ذريعي هڪ عام ماڻهو کي پنهنجي ذات جي ڄاڻ ۽ پنهنجي خالق حقيقيءَ جي هستيءَ جي سڃاڻ حاصل ٿي سگهي.

شاه لطيف واري زماني ۾ هندستاني موسيقي پنهنجي شباب تي هئي. توڻي جو مغل سلطنت جو سورج غروب ٿي رهيو هيو. دهليءَ ۾ محمد شاه ثاني جو دور هيو. درباري ڳائڻا ۽ درباري راڳيون زورن تي هيون. پر هندي موسيقي اڻانگي ۽ پيچيده ”ناٿ ۽ تال“ سبب عوام ۾ عام مقبول نه هئي. خاص طور سنڌ ۾، هندستاني موسيقي جو ايترو چرچو نه هيو. ٿي سگهي ٿو ته هندستان جيان اها شاهائي عياشي فقط حڪمرانن تائين محدود رهي هجي. جيئن ڄاڻايو ويو آهي ته سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي وٽ به هند جا ٻه مشهور ڳائڻا ”اتل ۽ چئنچل“ آيل هئا، جن کي پٽ تي شاه ڏانهن اماڻيو ويو هيو. هي برابر آهي ته شاه کان اڳ ۽ شاه واري وقتن ۾ سنڌ اندر لوڪ راڳ ۽ راڳيون رواج ۾ هيون ۽ ضرور هونديون، پر انهن بنسبت ڪا پوري خبر چار موجود نه آهي ۽ نه ڪا اهڙي ڇاڇ پڙتال ڪئي وڃي ٿي، البت هي هڪ تاريخي حقيقت آهي ته سهڻي لطيف ڪلاسيڪي موسيقيءَ کي عوامي سنگيت جي سرچشم سان هڪ نئون لاڙو ڏنو جو عام ماڻهن ۾ بيحد مقبول ٿيو. اڄ به آهي.

شاه لطيف سنگيت جي هڪ نئين مڪتب جو بنياد رکيو جنهن ۾ اڄ به شاه جو ڪلام ڳايو وڃي ٿو. پوءِ هي ٻي ڳالهه آهي ته ان سنگيت جو دائرو ڪجهه فقيرن جي اوتارن ۽ شاه جي درگاه تائين محدود رهجي ويو آهي. شاه صاحب پنهنجي ڪلام جي جدا جدا حصن کي انهن خاص راڳن ۽ راڳين سان نسبت ڏني جن سرن جي آلاپ ۾ اهي بيت ۽ وايون ڳائڻيون هيون. جيڪڏهن شاه جي ڪلام ۽ ڪلام جي راڳ واري ترتيب کي فني لحاظ کان ڏٺو وڃي ته انگريزن ڏندين ٿيون ڏيڻيون پون. ڪلام جي مضمون ۽ راڳ جي تاثر وارو جوڙجڪ ۽ چونڊ مڪمل طور سائنسي طريقي رٿيل هئي. ڪمال هي جو اکرن آلاپ شاه جي پيغام ۾ تفاوت ڪرڻ ناممڪن ٿيو پوي، جيڪڏهن شاه واري ڪلام، کي ڳائيندڙ شاه جي ڏسيل دڳ ۽ منزل کي سامهون رکن ته.

پنهنجي ڪلام کي موسيقيءَ جي نئين رخ ۾ ڳائڻ لاءِ سڀ کان اول، شاه هڪ ساز ايجاد ڪيو. هي خاطريءَ سان چئي نٿو سگهجي ته ان

ساز جو نالو "تنبور يا طنبور" شاھ ٺهي رکيو. ڇاڪاڻ ته هي ساز پهريون مصر ۾ ايجاد ٿيو هيو ۽ پوءِ وچ اوڀر ۽ ايران کان ٿيندو سنڌ ۾ پهتو هيو. پر اهو ساز ان زماني ۾ الڳ شڪل جو هيو ۽ ان ۾ فقط چار تارون هيون. جنهن سبب کيس هند يا سنڌ ۾ "چوتارو" سڏيو ويندو هيو. شاھ پنهنجي تنبور کي پنجن تارن سان سينگاري تيار ڪيو جنهن جي تارن جي ترتيب هن طور هئي. پهرين ٻاهرين تار کي "مدھ سپتڪ" جي "پنجر" تي رکيائين. جنهن کي سنگيت ۾ "زيان" چيو ويندو آهي. هيءُ تار ساز جو روح آهي جنهن وسيلي "ڌن" کي ادا ڪيو ويندو آهي. باقي چار تارون پڻ ان سان الڳ جڙيل آهن. هنن تارن ۾ پهرين تار مندر سپتڪ (Octave) جي "سا"، ٻي ۽ ٽين تار "مدھ سپتڪ" جي "سا" ۽ چوٿين تار جا "زيان ساڻ" هوندي آهي اها "تار سپتڪ" جي "سا" تي رکي ويئي آهي.

هن تنبور ۾ "پنجر" بنيادي سر آهي. ياد رهي ته اهو انوکو طريقو فقط شاھ جي تنبور ۾ ڏٺو وڃي ٿو. ان "پنجر" جو تنهي مقامن (مدھ مندر ۽ سپتڪ) جي "سا" سان ميل ميلاپ ۾ جو مجموعي تاثر پيدا ٿئي ٿو، اهو هڪ خاص ڪيفيت رکندڙ آهي. جنهن اثر هيٺ عارفائي ڪلام جو پيغام ٻڌندڙ جي دل ۽ دماغ تي نقش ٿي وڃي ٿو. هن تنبور جو پيو رخ هي آهي جو هي ساز تار مڪان (تال) جو به ڪم ڏئي ٿو يعني ڍولڪ گهڙي ۽ دف جي وچت جو. آلاپ سان سر ۽ ڪلام جي "ڌن" پيدا ٿئي ٿي. جڏهن وائيءَ جو وارو آئي تنبور تي جا "ضرب" هنئي ويندي آهي اها "تال" جو ڪم ڏيندي آهي. ڏسجي ائين پيو ته شاھ جو اصلي مقصد هيو عارفائي "ويراڳ" کي ڪلاسيڪي "تار مڪان" جي پيچيده نظام ۽ ڌما چوڪڙيءَ کان پاڪ صاف رکڻ. تنبور هڪ طرف ته آلاپ جي سنگيت ٿو پيدا ڪري ۽ ان سان گڏوگڏ هڪ سڌي سادي "تار مڪان" جي وچت جو به ڪرتب ٿو ڪري.

آلاپ سان تنبور جي سنگيت هن لاءِ ضروري آهي ته هي ساز ڳائيندڙ کي پنهنجي قائم ڪيل سر کان پاسيرو ٿيڻ يا پٺتي هٽڻ کان روڪي ٿو ۽ کيس ساڳي راه تي هلڻ لاءِ مجبور ٿو ڪري. هن تنبوري جي وچائڻ سان پيو مقصد هي ٿو پورو ٿئي ته ڪنهن طبل، گهڙو يا دف وچائڻ

جي ضرورت ٿي نٿي رهي. ٽيون فائدو هي به آهي ته پنجن تارن جي ميل ميلاب ۾ جو لهرو پيدا ٿئي ٿو ان جي سهاري پيغام جو مطلب صاف نروار ٿيو پوي. شاه صاحب ”تار مڪان“ جا فقط ٻه بنيادي رخ اختيار ڪيا. جنهن کي هڪ ”دو تالي“ چون ۽ ٻي ڏيڍ تال. انهن وچتن جي سنگيت ۾ سڀ ”ڌن“ ڳايون وينديون آهن. شاه جي راڳ جو هي هڪ نئون انداز هيو ته هر ”ڌن“ پنهنجي خاص لئه ۾ رجي راس ٿئي ۽ آلاپ ڪي ڪنهن الڳ ضرب جي ضرورت پيش نه اچي. هي هيو فقيرائو ۽ عارفائو ويراڳ!

شاه جي رسالي ۾ جي راڳ ۽ راڳڻيون ڄاڻايل آهن ۽ جن سرن جي سري سان بيت ۽ وايون ترتيب ڏنل آهن اهي تيهارو ڪن آهن. جيئن ته يمن، حسيني، ڪلياڻ، ڪنڀات، سريراڳ، سهڻي، سارنگ، ڪيڏارو، ديسي، پروهندي، سورٺ، پروسندي، رامڪلي، بلاول، آسا، ڏناسري، پوري، ڪاموڏ ۽ بسنت. ٻئي حصي ۾ سامونڊي، آبري، معذوري، ڪوهياري، راڻو، ڪاهوڙي، رڀ، ليلان، ڏهر، ڪاپائتي، پرياتي، گهاتو، شيه ڪيڏارو، مارئي، ڍول مارو، هير، ۽ ڪاراييل. انهن سرن ۾ سر آبري، سر بيراج هندي، هير رانجهو، سر پرو سنڌي، سر رامڪلي، سر مارئي، سر ڍول مارئي، ڏنا سري ۽ سر بسنت بهار بسنت ڪن دانشورن جو رايو آهي ته اهي سر ڪن ٻين سگهڙن جا بعد ۾ بيان ڪيل آهن ۽ شاه جو ڪلام نه آهن.

شاه لطيف ڪلياڻ، بلاول ۽ ڪنڀات (ڪماچ) کي سندن اصلي ڪلاسيڪي ترتيب تي برقرار رکيو پر باقي چوڏهن راڳڻين کي خاص انداز ڏنو. شاه واري ڪلام ۾ جا هڪ عجيب رمز رکيل آهي اها هيءَ ته راڳ ۽ راڳڻين جو بنياد ته ڪلاسيڪي آهي پر آلاپ جي ادائگي بلڪل نرالي رنگ ڍنگ جي رکي وئي آهي. ممڪن آهي ته اهي راڳ ۽ راڳڻيون عارفانه ڪلام جي حقيقت سمجهاڻن خاطر ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي ور وڪڙن ۽ بندشن کان آزاد ڪري عوامي رنگ ۾ رنگيون ويون هجن!

ٻئي حصي جي سترنهن راڳ ۽ راڳڻين جو سهرو شاهه لطيف جي

سر آهي. هي سڀئي نچ سنڌي سر آهن جن جو هندستاني ڪلاسيڪي موسيقيءَ سان ڪو لڳ لاڳاپو يا مٿي مائٽي ڪانه آهي. وڌ ۾ وڌ هي چئي ٿو سگهجي ته اهي سر انهن راڳئين جو عڪس آهن جي ان زماني ۾ سنڌ اندر رواج ۾ هيون. پر ساڳئي وقت هي به ثابت ٿي ٿا ته ڪا به خطريءَ سان دعوا ڪري ٿي سگهي ته انهن سرن جا حوالا ۽ ترتيب سواءِ شاه جي رسالي جي ٻئي ڪنهن به ڪتابي نسخي ۾ ڏنل نه آهن، جنهن آڌار تي هي پتو پئجي سگهي ته اهي سر اڳ استعمال ۾ هئا. ته ڇا انهيءَ شڪل ۾ ئي هئا جو روپ کين شاه ڏنو آهي؟ هي هڪ اهڙو ڏکيو سوال آهي جنهن جي تحقيق واسطو رکندڙ قومي يا خانگي ادارا ئي ڪري ٿا سگهن.

شاه جي ترتيب ڏنل، نئين اندازي واري سنگيت، جا نچ عوامي رنگ جي آهي، تنهن سنڌ جي موسيقيءَ جا ڪا به پلٽي ڇڏي. هي برابر صحيح آهي، ته سنڌ ۾ ڪلاسيڪي راڳ جيئن ته ڪلياڻ سارنگ ڪيڏارو آسا بلاول ۽ بسنت اڄ به ڳايا وڃايا وڃن ٿا. پر جي سر عوام ۾ وڌيڪ پسند ڪيا وڃن ٿا اهي آهن ڪوهياري، راڻو، پرياتي، سورڻ، مورو ۽ ڏهر جي خالص سنڌي سر آهن ۽ سندن هندستاني راڳئين سان ڪو واسطو نه آهي. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڪوهياري ۽ پهاري، سورڻ ۽ ديس، راڻو ۽ درگا، راڳئين جا سر پاڻ ۾ ملندڙ جهلندڙ نظر اچن ٿا. پر جيڪڏهن فن جا ڄاڻو غور سان مطالعو ڪندا ته ٻنهي سرن جو وهنار، وهڪرو ۽ تنوار هڪ ٻئي کان بلڪ الڳ ٿلڳ آهن. خاص طور راڻو ۽ مورو ته هندي سنگيت جي ڇهه راڳ ۽ ڇهه راڳئين جي دائري کان ئي علحده آهن.

شاه جي موسيقي ۾ جنهن نمونن سرن جو ميل (Harmony) حاصل ٿئي ٿو، هندي موسيقي ان انداز کان خالي آهي. حيرت هن ڳالهه جي آهي ته راڳ (Vocal music) ۾ سرن جو ميل سڀ کان پهريون پٽائيءَ آندو جو هن ريت رچايو وڃي ٿو. شاه جو ڪلام هميشه پنجن يا ڇهن چئن جي ٽوليءَ طرفان پيش ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ هڪ بنيادي ڳائيندڙ هوندو آهي ۽ باقي ٻيا ڳائڻا پيروي ڪندا آهن. جيئن بيتن پوري ٿئي وائيءَ جو وارو ٿيندو آهي ۽ لئه چوٽ تي پهچندي آهي ته اڌ جيترا

ڳائڻا ”نار سبتڪ“ جو سر آلاپيندا آهن ۽ باقي ٻيا ”مندر آستان“ جو. ان طرح هيٺين ۽ مٿين سرن جي ميلاپ سان نغمه سرائيءَ جو اثر پيدا ٿيندو آهي، ان جو مثال هندستان توڙي پاڪستان اندر ڪنهن به موسيقيءَ جو مدرسي ۾ ملڻ مشڪل آهي.

افسوس سان لکڻو ٿو پوي ته شاه جو اهڙو عظيم ثقافتي ورثو، جو اصل پاڪستاني موسيقي آهي، ان کي نه ته ريكارڊ ڪيو ويو آهي ۽ نه آلاپن جي نوٽيشن لاءِ ئي ڪو انتظام ڪيو ويو آهي. انهن راڳ ۽ راڳئين جي اصل شڪل ۽ ترتيب ڪهڙي هئي ۽ انهن جي اهميت شاه جي ڪلام واري روشنيءَ ۾ ڇا آهي؟ اُن جو گهري ۽ فني نظر سان اڃا ڪو جائزو نه ورتو ويو آهي، ٿي سگهي ٿو ته انهن سرن ۾ گهڻن جي اصولڪي يا صحيح صورت هاڻ فوت ٿي چڪي هجي.

آغا بدرالدين احمد دوراني

وياسي وينجهار

اڄ جيڪڏهن سنڌ جي انهن سڀني سجن شهرن درميان چٽاڀيٽي ڪرائي ويندي جي زماني جي گردش ۾ اچي ڏٺجي پينگ ٿي ويا آهن، ته موهن جي دڙي جي مقابلي ۾ جو واحد ۽ زوردار ڪئڊيڊيٽ وڃي باقي رهندو، اهو ڳڙهي ياسين جو شهر هوندو. وري جي اليڪشن به فيئر ٿئي ۽ لاڙڪاڻه وارا دٻڙ دونس نه ڪن، ته پوءِ انشا الله ڳڙهي موهن جي دڙي کي ڪوهين ماري ويندي. حالانڪ موهن جي دڙي کي اڄوڻي پنج هزار سال ٿي چڪا آهن ۽ ڳڙهيءَ جي بربادي ڪالھوڪو قصو آهي. ڪو زمانو هيو ڳڙهي بلي بلي هئي ۽ پنهنجو مٿ پاڻ هڻي. سندس هندائان، گهاٿان ۽ واٿيا ملڪان ملڪ مشهور هئا. پر پوءِ وقت جا وارا نيارا آهن. ۱۹۳۱ع ۾ براج آئي ته هندائا ويا. ۱۹۴۱ع ۾ سر سبڪ ۽ ڪلر منهن ڪڍيو ته سرنهن چانپي جي جاءِ وڃي چڻي مٽ ورتي. ويچارا گهاٿائي پاڻ تيل ٿي ويا. ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان ٿيو، ته واٿين ۾ اچي ٽاپڙ ڪو پيو. ڪو ڪڻو ڏاڏو وڃي رهيو ورنه ويڙهن جا ويڙها اباڻا ڪڪ چڙي هندستان لڏي ويا. تڏهن به ڳڙهي جي اوج ۽ موج ۾ ڪو فرق غير خير ڪي آيو. شايد هن ڪري جو سندس والي وارث زندهه هيو. جڏهن اهو به هليو ويو، ته پوءِ ڳڙهي حال کان بيحال ٿي ڍرڪي پئي. سچ چوندا آهن ته ”ڌڻ ته ڌڻي نه ته وڪڻ ڪڻي“.

اهو مرد مجاهد هو آغا بدرالدين احمد دوراني جو اڄ کان پورا ڏهه سال اڳ اڄوڪي ڏينهن تي راه راني وٺي رهندو رهيو. ”انا الله وانا اليه راجعون“. بختاور پاڻ ته ويو پر ڏسجي ائين ٿو چڻ ڳڙهيءَ جو پاڳ بخت به سندس ڪڍ هليو ويو. هي برابر آهي ته جوڳيءَ وٺي جوءَ خالي ۽ مهنت وٺي مڙهي ضرور سڃي ٿيندي آهي. پر هڪ مڙهيءَ ۽ ڳڙهيءَ جي سڃي ٿيڻ درميان وڏو فرق آهي. سچ هر هنڌ لهندو آهي پر سچ لٿي به

سنجها جا ڏيڻا ضرور پيا تمڪندا آهن. جيستائين وري ڪو صبح جو سائين ڪني ڪڍي. پر آغا وٺي اهڙي اونده ٿي آهي، چڻ ڳڙهيءَ ۾ ڪنهن سج اڀرڻ کان ئي قسمر کڻي ڇڏيو آهي.

ڪجهه ڏينهن ٿيا، سانگي سان، ڳڙهيءَ وڃڻ ٿيو. عادت انوسار ٽپڙ گهر رکي آغا جي آشياني ڏانهن پنڌ پيس. در بند ڏسي وائڙو ٿي ويس. سالن کان اهو لنگهه پئي لتاڙيم. پر مونکي ته انهن دروازن جو تصور ئي ذهن ۾ نه هو، جي اڄ اکين پسيم. تعجب اهو، جو در بند ڏنم. پهرين ته سڌ ڪيم، پوءِ سمڪ آيم ته ڪڙو ڪڙڪايم. پلڪ پهر جي اوسيئڙي بعد ڪنهن جي اچڻ جي آهٽ ٻڌم. ڪو سڌ سماءُ ئي لهڻ آيو هيو. شايد چوڪيدار هوندو! ڏنم ته ڪنهن در جي پيڪڙ ۾ اک اٽڪائي منهنجو جائزو ٿي ورتو. ٿي سگهي ٿو ته آءٌ عبدالرحمان ڌاڙيل هجان ۽ پنهنجي پيشي جي حاجت ضروريءَ لاءِ هت آيو هجان؟

واءِ سواءِ وٺي هاتفي رڙ ڪري پڇائين ته ”ڪنهن سان ملندي؟“ آءٌ هڪو هڪو ٿي ويس. سوال پنهنجي جاءِ تي صحيح هو، ليڪن مون وٽ ڪو جواب نه هو. مونکي ڪنهن سان ملڻو هو؟ جنهن سان ملڻ ايندو هير اهو ته هتي خير ڪي هو. پوءِ آءٌ ڪنهن سان ملڻ لاءِ ڪهي آيو هيس؟ پشيمان ٿي پنين پير واپس وريس. تڪڙيون هرانگهون پريندي قبرستان ڏانهن وڪ وڌايم.

سندس پيرانديءَ کان وڃي ٻينم. جڏهن بيهي ٿڪس ته پلٽي ماري ويهي رهس. محسوس ائين ٿي ٿيو چڻ آغا اوجاڳي باعث گهري ننڊ ۾ هيو ۽ آءٌ سندس سجاڳيءَ جي اوسيئڙي ۾ هيس. سندس اڇوڪي ننڊ ڪجهه انوکي ٿي لڳي. آغا ۽ خاموشي! ڪوڙو ئي نٿي لڳو. جي سندس جاڳڻ جڳوڙ هو ته ننڊ به گهٽ گونج واري نه هيس. هو ته هر حال ۾ زندگيءَ جي ڀرپور وهڪري سان چلڪندو رهندو هيو.

آغا جو خير صلح وارو ڳالهائڻ به نگران جي نوٽ ۽ ڌمال جي غوغاءُ کان رتي ڀر به گهٽ نه هوندو هيو. هو محترم مير علي احمد ٽالپر ۽ محمود علي قصوريءَ جيان پاڪستان جي انهن ٽن هستين ۾ هڪ هو، جن سموري عمر هوريان ڳالهائڻ جي ڪڏهن ڪوشش ٿي ڪا نه ڪئي هئي. کين خبر هئي ته سندن اهڙي ڪوشش بيسود ثابت ٿيندي.

وري سندس کلڻ جي اسٽائيل ۽ انداز ئي پنهنجي نوعيت جو هو، جو هڪ رعد جي راڙ کان گهڻو مختلف نه هو. مونکي ڪيترن ئي ماڻهن

قسمر کٽي ٻڌايو هو ته جن سندس پهرين ٻار تهڪ پڌا هئا، ته آغا جا ڪڙاڪيدار ۽ فلڪ شڪاف تهڪڙا سالن تائين ساندھ سندن ڪنن ۾ گونجندا ٿي رهيا.

مون اهڙو رلڻو ملڻو مڙس پنهنجي اڌ صديءَ جي عمر ۾ ورلي ڏنو. مذاق سندس جولائيءَ طبع جو هڪ بادواڻ هو. زنده دلي سندس لاءِ به سر خود هڪ زندگي هئي. هو زندگي ۽ موت جي منجهيل مسئلن ۾ ڪڏهن به مبتلا نه ٿيو. هن لاءِ هي وسهڻ ڪافي هيو ته زندگي هڪ خوش فهمي هئي ۽ موت هڪ غلط فهمي! هو بخوبي ڄاڻندو هو ته ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين زندگي جي تمام مدت هڪ مسلسل روئڻ جي پريشڪتس هئي. پوءِ ڪنهن مهانگائي لاءِ ٿي ماته ڪيو ته ڪنهن وقت جي بي وفائي يا قسمت جي ناسازيءَ تي ڳوڙها ٿي ڳاڙهيا. يا ڪنهن جي ڪا مومل مري وئي هئي يا وري ڪنهن جو راتو رسي ويو هو!

مطلب ته انسان ڪنهن نه ڪنهن بهاني مڪ جيان مٿو پٽيندو ٿي رهيو. جڏهن سڄي زندگيءَ جي حيثيت ۽ مدت هڪ سئنيما جي انٽرويل کان وڌيڪ نه هئي، ته پوءِ ڇو نه انسان اها گهڙي ڪلي گذاري. شايد اهو ئي سبب هيو جو مون آغا مرحوم کي چئي ڇهه ماهي ڪاوڙ ۾ ضرور ڏنو، پر مايوس يا غمگين؟ هرگز نه!

آغا مرحوم جي گفتار، تقرير يا تحرير ۾ سندس فطري خوش طبعي ۽ خوش مزاجيءَ کي وڏو دخل هيو. هو هر رواجي ڳالهه جو توڙ وڃي ان موڙ تي ادا ڪندو هو جو ٻڌندڙ بي اختيار ٿي کليل لاءِ مجبور ٿي پوندو هيو. سندس تقرير فصيح ۽ بليخ هئڻ کان علاوه سلوٽي ۽ نمڪين هوندي هئي. البت اسيمبليءَ ۾ بحثيت هڪ ذميوار نمائنده جي، خواه اسپيڪر جي، سندس انداز بيان گنپير ۽ رعب دار هوندو هو. ليڪن زياده وقت سائتيڪو رهڻ ڪري مون اڪثر ڏٺو ته سندس طبع تي خاصو بار ٿي پوندو هو.

پاڪستان ٿيڻ کان ڪجهه وقت اڳ جڏهن مسلم ليگ ۽ ڪانگريس درميان پاڻيپٽ جون سياسي لڙايون جاري هيون، اهڙي سمي، هڪ موقعي تي عام جلوسي ۾ تقرير ڪندي آغا محسوس ڪيو، ته پبلڪ ۾ دستوري جوش و خروش بجاءِ خاموشي طاري هئي. هڪدم کيس احساس ٿيو ته ٻڌندڙ آهن نيٺهيءَ جا وڏيرا ۽ ڳوٺاڻا ڪمي ڪاسبي، جنجي سمجهه کان، سندس ليگ جي پاليسيءَ متعلق تقرير، ڪجهه مٿيرو

هئي. يڪدم پلٽو کائي سندن ٻوليءَ ۾ اظهار بيان شروع ڪيائين.
 ”پاڻرو! هاڻ مسلم ليگ اهڙو پروگرام رڻيو آهي، جو اسان جلد
 ڪٽر ڪانگريسين ۽ مهاسيائين کي ٽوٽا ڇڏينداسون، کين پاڻي ڏيئي
 مارينداسون ۽ کين ”واٽر ٻاون“ ڏينداسون“..... مسلمان پاڻر ”واٽو
 ٻاون“ ٻڌندا ويا ۽ مسلم ليگ زنده باد ۽ نعره تڪبير بلند ٿيندو
 رهيو.....

آغا مرحوم جي ان تقرير جو تصور ايندي ئي آءٌ به اختيار ڪلڻ
 لڳس. قبرستان اندر ڪلڻ مونکي ڪجهه عجيب ٿي محسوس ٿيو. آءٌ
 خيالات جي ٽرئنگ ۾ مصروف رهيس. ڏنر ائين ٿي، ڇڻ ته آءٌ ڪا فلم
 ڏسي رهيو هيس. آغا مرحوم جي پريور زندگيءَ جا ڇهڻا منهن جي
 اکين اڳيان پردي تي يڪي بعد ڊيگر نقش ٿيندا ۽ ڦرندا ٿي رهيا.
 سندس اوائلي عمر جو دور ذرا ارڙائيءَ جو هو. علي ڳڙهه ۾
 پڙهائي پوري ڪرڻ بعد جڏهن ڳڙهيءَ ۾ وارد ٿيو ته سندس شوق ۽ شغل
 هڪ عام وڌيڪي ٻار کان ڪو گهڻو مختلف نه هو. سندس آڏا پير
 ڏسي، ڪن چغل خورن وڃي سندس والد مرحوم جا ڪن پريا. مرحوم
 شمس الدين خان نهايت برڊبار ۽ جهانديده انسان هو. هن ٻئي ڏينهن تي
 عريضي نويس کي گهرائي سموري جائداد ۽ زمين آغا بدرالدين جي نالي
 لکائي دستاويز سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ڪنهن پڇيس ته قبلًا
 توهان هي ڪهڙو قهر ڪري ڇڏيو؟ اوهان جو نور چشم ته سمورو ارڪو
 ترڪو ترٽ تين وال ڪري ڇڏيندو. چيائين ته ”جو ڪجهه مون وٽ آهي،
 اهو ته اڳي پوءِ ان جي هٿ اچڻو آهي. هاڻي جي منهنجي مڏي منهنجي
 مٿي پڇاڻان لئه مٽي ڪري، تنهن کان بهتر آهي ته اها لت ڦر هو منهنجي
 جيئري ڪري. گهٽ ۾ گهٽ آءٌ پنهنجي پٽ جا پرڪار پنهنجي جيئري ته
 ڏسي سگهان!“

ليڪن زمانو شاهد آهي، ته آغا نه فقط پنهنجا پير سنڀاليا ۽
 پنهنجو اباڻو ورثو سنڀاليو، پر پنهنجي ڳوٺ تعلقي ضلع ۽ صوبي سنڌ جي
 اهڙي بي لوٽ خدمت ڪئي جا سنڌ جي جديد تاريخ ۾ هڪ سونهري باب
 جي حيثيت رکندڙ آهي.

پنهنجي شهر جي ماڻهن کي منظر ڪرڻ لاءِ سماجي انجمنون
 وجود ۾ آندائين. هر انجمن پنهنجي حلقي جي ماڻهن جي شادين غمين
 جو انتظار ۽ جهيڙن جهيڙن جي نيري ڪرڻ وغيره سڀني دردن جو دارون

هئي. هر انجمن کي پنهنجو دفتر، اسٽاف، ڊيگيون ۽ تنبو طولان حوالي هئا. سڀني انجمنن مٿان وري هڪ مرڪزي انجمن قائل ڪيائين.

صوبي سنڌ ۾ آغا اولين انسان هو، جنهن سکر ضلع لوڪلبورڊ جي صدر جي حيثيت ۾، هر هاءِ اسڪول ۾ مئٽرڪ تائين مفت تعليم رائج ڪئي. ضلع جي هر تعلقه هيڊڪوارٽر ۾ لوڪل بورڊ طرفان هاءِ اسڪول جون نيون عمارتون تعمير ڪرايائين. ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ ڪوآپريٽو سوسائٽيون ۽ زمينداري بئنڪ جون شاخون قائم ڪيائين.

سکر ۾ لا ڪاليج سندس اڪيلي سر ڪوشش جو نتيجو آهي. ضلعي ۽ صوبي سنڌ جي نوجوانن جون ڪانفرنسون ڪري منجهن سياسي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪيائين. غرض ته سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر خواه اسپيڪر يا وري ضلع لوڪلبورڊ سکر جي صدر جي حيثيت ۾، هن عظيم انسان سنڌين جي علمي ۽ معاشي برتري ۽ ترقي لاءِ پنهنجي هٿن ۽ وڙن هميشه پاڻ پتوڙيو.

مسلم ليگ سان سندس دلي لڳاءُ هو. ان کي سنڌ اندر عوامي تحريڪ بڻائڻ ۾ آغا مرحوم جو وڏو هٿ هو. سندس سياست جي ابتدا ۽ انتها مسلم ليگ سان وابسته هئي. زماني گهڻا ويس بدلايا. سنڌوءَ پنهنجا ڪيئي پيٽ ڦيرايا، پر آغا آخري وقت تائين ليگ جي گهٽ گهٽ ڪان ٻاهر نه نڪتو. عمر جي آخري مرحلي ۾ صدارتي چونڊن ۾ مرحوم ايوب خان جي کلي مخالفت ڪيائين ۽ محترم فاطمه جناح جي حمايت ۾ جهنڊو کڻي بيهي رهيو. کيس هر ڪاٺ لاءِ ڪافي لالچون ڏنيون ويون، پر انهن چڪمن تي به آغا پنهنجي اصول ترک ڪرڻ جي رغبت نه ڏيکاري.

سرڪاري دشمني کيس ڪافي مهانگي پئي. کيس گرفتاري جي ڌمڪي ڏني وئي، پر هي يار پنهنجي فيصللي کان تر جيترو به پاسي ۾ نه هٽيو. ليڪن جڏهن سندس ڪن دلي دوستن سياسي ڦلاڙي ڪاٺي "ليٽ ڪبوتر" شروع ڪئي ته پوءِ دلگير ٿي پيو. شايد سندس ذهن پنهنجي دوستن کان وفاجي بدلي دغا قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هو.

اليڪشن جو نتيجو سندس خواهش جي خلاف ويو، پر آغا جو نتيجي سان ڪهڙو واسطو؟ هو ته هڪ ڪيڏاڙي هو ۽ سندس مقصد مطلب هيو راند ڪرڻ. هار ۽ جيت هر راند جا به لازمي رخ آهن. انهن سان آغا جي نسبت ڪهڙي؟

منجهس خاميون هيون. هڪ ۾ نه بلڪه ٻي حساب ۽ بيشمار. آءُ

ڪڏهن ٿو چوان ته ملائڪ هيو. پر جي ملائڪ هجي ها ته منهنجو ساڻس ڪهڙو واسطو؟ پر انهن خامين جو سندس اخلاق ۽ ڪردار سان ڪو دور جو به رشتو نه هو.

نه فقط مرحوم آغا بدرالدين، پر سندس سمورو دوراني خاندان زماني قدير کان اجتماعي طور اها قديمي روايت بدستور برقرار رکندو آيو اهي ته هر قسم جي بداخلاقيءَ کان پرهيز ڪئي وڃي. اها ڪسر هاڻ اچي سندن پويان پوري ڪن ته اها الله کي خبر. پر اڄ سوڌو ته الله پاڪ کين امان ۾ رکيو آهي.

آغا مرحوم جون اهي اوڻايون سياسي ڏي وٺ تائين محدود هيون. جڏهن ڪو داءِ ڪري ويندو هيس ته ڌڪ پڇائي پوءِ گڏيل رواج سميت سمورو حساب ڪتاب چڪتو ڪري ڇڏيندو هيو.

هڪ ڀيري گهڙهيءَ جي خالصن مٿس نالي وار ڦر ڪرائڻ جي ڪوڙي فرياد داخل ڪرائي. ته سندن هٿيار بند پهري هٿ، واري ڪوٽ جي ٽڪائي کان گرو گرنٽ صندليءَ سٽو، ڪٿائي ڇڏيائين. جڏهن پوري پڻڇاٽ گيسبون ڪري معافي ورتي تڏهن وڃي پوئي واپس ٿي ۽ واڌ گروءَ جي فتح ٿي.

هڪ اليڪشن جي موقعي تي ڪرن ڳوٺ جي پولنگ اسٽيشن تي هڪ ڪٽر فرقہ پرست هندو عملدار پريزائينڊنگ آفيسر مقرر ٿي آيو، جنهن علي الاعلان آغا جي مخالفت لاءِ ڪمر ڪشي. آغا مرحوم راتو رات سندس رسوئي معرفت کيس ڪير ۾ جمال گهوٽي جو جلاب ڏياري ڇڏيو. اليڪشن ڏينهن صبح جو مهاشيه پولنگ اسٽيشن تي براجمان ٿي پائخاني ۾ ويو. جهٽ گهڙي رکي ٻاهر آيو. وري ترت ٻاٽ روم ڏانهن ويو ۽ پوءِ وري ٻاهر نه نڪتو. اتان ئي کيس ڪٽ تي ڪٿائي شڪارپور اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. ان پولنگ تي آغا نوانوي سيڪڙو ووٽ کني!

هڪ ٻي اليڪشن ۾ گهوٽڪيءَ جي پولنگ اسٽيشن تي مخالف اميدوار جو نمائندو هڪ رٿائڊ پوليس عملدار هيو. جنهن هر منٽ منٽ ۾ ووترن تي اعتراض واري ڪو نه ڪو ڦڏو شروع ٿي ڪيو. سندس مقصد هي هيو ته وقت اهڙي نموني گنواني ڇڏجي جيئن آغا جا ووٽ داخل ٿي نه سگهن. آغا مرحوم، جو اليڪشن جي واءِ سواءِ لهڻ لاءِ گشت تي هو، اتي اچي وارد ٿيو. تنهن اها روڻداد ڏسي، ان پوليس پيشنر جي عينڪ ميز تان ڪٿائي ڇڏي، جا هن گهڙي گهڙي ٿي پاتي، وري اعتراض

وارڻ وقت لاهي ٿيل تي رکي ڇڏي ٿي. هاڻ جو ويچارو چشمي بنان ڏهن قدمن تي هاڻي ڏسڻ کان به محروم هو، سو ووترن جي لسٽ کيئن ڏسي! لاچار ٿي هو پنهنجو ڳاڙهو رومال ۽ ناس جي دٻلي کڻي واپس گهر وڃڻ لاءِ آيو بيٺو رهيو. آخر ڪنهن کي سندس حال تي رحم آيو جو کيس هٿ کان وٺي گهر ڇڏي آيس.

ڳڙهيءَ جي ميونسپل واري اليڪشن ۾ جڏهن شهر جي هندو ۽ خالص ليڊرن ڪنهن فيصلي ته سمجهوتو ڪرڻ کان بائڪاٽ ڪيو، ته شهر جي ڪمي ڪاري ۽ پنگين کي ميونسپل ميمبر چونڊائي ڇڏيائين. صدارت لاءِ وري هڪ ٽانگي واري کي اميدوار بيهاري ڪامياب ڪرايائين. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اهو ميونسپل جو دور نهايت شاندار ثابت ٿيو. ان ميونسپل جي صدر جو نالو ”سڪندر“ هو. پوءِ ٿي سگهيو ٿي ته مٿس سندس نالي جي برڪت ٿي هجي!

عمر جي آخري حصي ۾ آغا کي پنهنجي چند دوستن جي روش خلاف شڪوه شڪايت ڪندي ٻڌو ويو. ٿي سگهي ٿو، ته سندس دوستن جي ارڏاين ۾ اضافو ٿيو هجي، يا وري عمر جي تقاضا باعث آغا مرحوم جي قوت برداشت ۾ ڪمي آئي هجي. يا وري هي به ممڪن آهي ته نئين زماني جي نرالي ڇال ۽ نئون رنگ ڍنگ سندس ڏانو تي نه چڙهيو هجي! مارشل لا آئي، هو ذرا دلشڪستو ٿي پيو. سياست سندس وندر هئي ۽ اها ورونهه هاڻ نه رهي. راند رس ۾ ڇڏڻ مناسب سمجهي، سياست کان عملي طور رٽائر ڪيائين.

انفرادي طور آغا مرحوم هڪ غير معمولي شخصيت جو مالڪ هو. سندس صبر، سمجهه ۽ قوت برداشت عام انساني صلاحيتن کان گهڻو بلند هئي. عموماً کيس ”پريو مت“ چوندا هئا. هٿ جو سخي هو ۽ سندس دسترخوان نهايت وسيع ۽ ڪشاده هو. مهمانن جون هڪڙيون بهيرون اينديون هيون ۽ ٻيون اسهنديون هيون. جي سندس سنگتي ساٿي هئا انهن کي پليءَ ڀت ڄاڻ هوندي هئي ته هو ڪافي سفيد پوش گهراڻن کي پئسي پنڇڙ جي امداد جو هٿ ڊگهيريندو هو. جن سان جيءَ ريتل هوندو هيس تن سان ته ليکڪو ٿي نه ڪندو هو. مهل جو مڙس ماڻهو هو. ڪڏهن ڪنهن سان ويل نه وڃايائين. جتي به کيس ”آءُ“ ڪئي ويندي هئي اتي دل و جان سان ”جيءُ“ چئي ڪڍ ڪري مڇ ۾ ڪاهي پوندو هو. پنهنجي ڳوٺ خواه تعلقي جي ماڻهن ۾ ساه هوندو هيس ۽ مٿن آيل ڪابه

آپدا سهي نه سگهندو هو. هر مصيبت جي مقابلي وقت پنهنجي سر جو سانگو ڪرڻ سندس لاءِ مهڻي برابر هيو. پاڙي ۾ هڪ پيري باه لڳي ته مون کيس پنهنجي اکين سان ٻه ٻه گهڙا هٿن ۾ کڻي آڙاه ۾ ڌوڪيندو ڏٺو. خبر پيس ته امروٽ شريف ۾ سندس دوست هدايت الله دل زميندار جي گهر کي ڌاڙيل گهرو ڪري ويٺا آهن ته اتي پهچي مشين گن ڪڍي ڪوٽ مٿان نشانو وٺي ويهي رهيو. تستائين اتان نه هڻيو، جيستائين سکر جي پوليس اتي پهچي ڌاڙيلن کي ختم ڪيو.

جي ٻوڏ اچڻ جا هوائي ٿيان، ته پوءِ سندس ننڊ آرام ۽ کاڌو پيتو زهر ٿي ويندو. ويٺو انجنيرن سان مهاڏا ڏيندو ۽ چيڙون گڏ ڪندو. بدن تي سندس ڦيرا پيا پوندا، جي ڪٿي ڪنڊ پيو يا ڪنهن بند تي پاڻيءَ جو زور پيو ته اتي آغا وڃي آکاڙو وجهندو. ڊيگيون پيون چڙهنديون، ٻڪريون پيون ڪسنديون ۽ آغا مٽيءَ تي پلٽي ماري ويهي رهندو. ڪم ڪندڙن کي سندس ”گهرو گهرو ۽ شاڻي شاڻي“ پئي پوندس. ان وقت تائين سڪ نه سمهندو جيستائين ٻوڏ کي ڪنهن ٻئي موڙ تي نه پهچائي.

علم و ادب سان ته عشق هوندو هيس. پاڻ پارکو ۽ قدردان هئڻ سان گڏ هميشه اها ڪوشش هوندي هيس ته سندس اڪثر وقت علمي رهاڻ ۾ گذري. سندس علمي دوستيءَ جو دائره حسام الدين راشديءَ کان ويندي جوش مليح آباديءَ تائين وسيع هوندو هيس. پنهنجي زماني ۾ آغا اولين سنڌي زميندار هو جنهن لکين روپيا خرچ ڪري ڳڙهيءَ ۾ اعليٰ پيماني جي لائبريري ”آشيانہ ادب“ قائم ڪئي، جنهن نادر خزانه جي پرگهور اڄ ڪلهه اڏوهيءَ حوالي آهي. ۱۹۳۷ع ڌري ڳڙهيءَ کان هڪ هفت روزه اخبار ”پيغام صلح“ جاري ڪيائين. بعد ۾ سکر کان روزانه اخبار ”انقلاب“ جو پايو وڌائين جا اڄ ڏينهن سوڌو باقاعدي نڪرندي رهي ٿي. هي ٻي ڳالهه آهي ته هاڻ منجهس اها چس ۽ سواد نه رهيو آهي. اخباري دنيا سان ناتو ناهڻ لاءِ آغا مرحوم پنهنجي قلمي ڪاوش جو سلسلو به جاري رکيو. سندس ڪجهه مضمون اخبارن ۽ رسالن ۾ به شايع ٿيا. سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ ڪجهه نادر نسخا سندس هٿ آيا، جن جي اصلاح ڪرڻ بعد اهي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڪتابي صورت ۾ ڇپايا ويا. حج کان واپسيءَ بعد پنهنجو سفر نامو ”مسافر حجاز“ شايع ڪرايائين.

سندس دوستيءَ جو دائره انتهائي وسيع هو. هو سنگت رکي به ڄاڻندو هو ۽ نياهي به سگهندو هو. دوستن جي انتخاب ۾ هو ڪنهن به خاص سطح يا درجي جو قائل نه هو. سندس رفيقن ۾ ڪافي انداز انهن ماڻهن جو هو، جي غريب مسڪين ۽ لاوارث هوندا هئا. جنجي وقت بوقت مشڪل ڪشائي ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهندو هو. جن ماڻهن سان دوستيءَ جو ڊر پريندو هو ته ساڻ نياهن لاءِ سندن ڪاڻ ڪڍڻ، ڪس ڪاڻڻ ۽ سندن سڀ انگڻ سھڻ ۾ به خوشي محسوس ڪندو. وري جن لاءِ جاکوڙ ڪڍيائين انهن به پنهنجي وسعت آھر ساڻس واھ جو ناتو نڀايو.

مون آغا مرحوم جا ڪي اهڙا به غريب پر جان نثار دوست ڏنا آهن جي سندس صحيح معنيٰ ۾ عاشق هئا. حالانڪه مرحوم جي لاڏاڻي کي ڏه سال گذري چڪا آهن پر اڄ به انهن اڳيان آغا جو نالو ڪٽندا ته سندن اکين کان بي اختيار ڳوڙها ڳڙي پوندا. جي يقين نه اچيو ته ڳڙهي ياسين ۾ وڃي اهو مشاهدو ماڻيو. جي ٻيو ڪو نه مليو ته علي نواز ڀٽي جي پڇا ڪيو. سندس اهي دوست جي ”وڏا ماڻهو“ هئا يا آهن تن لاءِ آءٌ ڪا گارنٽي ڏيئي نٿو سگهان، ڇاڪاڻ ته انهن جي دوستي ۽ برادري قادر جي ڪمن جيان بغير مقصد ۽ مطلب جي هرگز نه ٿيندي آهي. ليڪن وڌيڪ الله کي خبر آ ڇاڪاڻ ته دلين جو مالڪ مطلق اهو ئي آهي. ٿي سگهي ٿو ته آءٌ غلطيءَ تي هجان.

سائين مهدي شاه جهنده وارو

جي ماڻهو هي چوندا آهن ته: ”اهي تڻجائي مري ويا جي گهڻا ڏينها هئا. سڄي شايد سائين مهدي شاه جهنده واري سان ڏيٽ ويٺ ئي نه هئا.“ سائين ”تنجين“ جيان نه فقط گهڻا ڏيندڙ آهي پر گهڻن گڏ رساءِ ۽ ڪٽاڻ پڻ. ليڪن شرط هي آهي ته اول سائين جي دعوت قبول ڪيو، ساڻس ماني کائڻ ۽ پوءِ جو ڪجهه موجود آهي اهو ”حال پريان نال“ ونڊيو ۽ ورهايو ويندو.

جيڪڏهن مهدي شاه جي ماني کائيندا ته اوهان جو مٿس احسان ٿيندو. ڇاڪاڻ ته سائين پنهنجو سٺيڪو ساله زندگيءَ ۾ اڪيلو ماني شايد مشڪل کاڌي هجي. ازانسواءِ ساڻس ماني کائڻ بسر خود هڪ قسر جي مڪمل علمي ترغيب پڻ آهي. گرھ گرھ تي دل جي حضور سان مهمان اڳيان هر ٻرھ جي آڇ ڪندي، خواه پاڻي پياريندي، باغ بهار ٿيڻ، مهمانن جي آڻي سندس چهر تي پهڪ اچڻ، مهمانوازيءَ جا آداب آهن، جنجي بجا آڻڻ لاءِ جيب جي ڪشادگي، خواه دل جي سخا جو هٿڻ اشد ضروري آهي.

ائين به نه آهي ته ڪو سائين تمندار يا تونگر آهي. هي پڻ غلط آهي ته سندس زمينداريءَ تان سڄ ئي نه ٿو لهي يا وري سندس پٽاريون اڻ ڏيون ڇڙيون ٿيون وڃن. هرگز نه. مهدي شاه جي تمام ملڪيت ۽ ميراث مانيءَ تائين محدود آهي. ليڪن الله پاڪ جا کيس دل ڏني آهي تنهنجون حدون سمند جي ڪنڌين کان زياده وسيع آهن. هونئن به هي هڪ حقيقت آهي ته هٿ جي ڪشادگيءَ جو دل جي وسعت تي دارومدار آهي ۽ نه بئنڪ بئنڪس يا دولت تي.

موجوده نفسانفسيءَ جي زماني ۾، جڏهن ماڻهو ڪوئن تي چڙهيو دوربينون کنيو وجهائيندا ٿا رهن ته ڪو نامراد مهمان ته سندن طرف نه ٿو اچي. وري قسمت سانگي ڪو بدقسمت وٽن اچي به ٿو سهڙي ته پوءِ ڇڻ ڪالرا يا وبا گهر ۾ گهري، ۽ جيستائين کيس تڙي جان آزاد نه

ٿا ڪرائين ته آرام نه ٿو اچين. خاص طور ان ملڪ ۾ جتي ڪجهه انداز
اهڙن ماڻهن جو به هجي جن سموري عمر پنهنجي گهر ۾ تڪاءُ نه ڪيو
هجي ۽ نه وري ڪڏهن ڀلجي پنهنجي هڙ جي ماني ڪاڏي هجين. يا وري
سندن هاضمي جي اهڙن ڏهري حالت هجي جو ڍٽي تڏهن ٿيندو هجين.
جڏهن پوڻيون ۽ ڇانور سندن نڪ کان ٻاهر نڪري اچن. ان ماحول ۾ آئي
وئي ڪي آجيان ڪري، جيءُ ۾ جايون ڏيئي، هٿ ڌوئارڻ ۽ بسر الله
ڪري کين ڪيڪر ڪرڻ کان پيشتر ماني ڪارائڻ ۽ کين پاڻ وٽ مهمان
رهائيندي پاڻ کي پاڳ ۽ بخت وارو سمجهڻ، اهي اهڙيون خوبيون آهن،
جي فقط هڪ نيٺ سنڌيءَ ۾ ئي ٿي سگهن ٿيون.

ان ڪسوتيءَ لحاظ کان سائين مهدي شاه صحيح معنيٰ ۾ سنڌي
آهي. ڇاڪاڻ ته هڪ سنڌي لاءِ فقط سنڌ ۾ جنم وٺڻ، سنڌ ۾ رهائش
اختيار ڪرڻ يا سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ڪي ڪافي لياقتون نه آهن. سنڌ ۽
سنڌين سان ڪن ايامن کان ڪي خصوصيتون جهڙوڪ حضور شرمي،
مهمان نوازي ۽ سادگي وغيره منسوب ٿيل آهن ۽ هڪ سچي سنڌي لاءِ
انهن تمام خوبيون جو هئڻ هڪ لازمي امر آهي. سائين مهدي شاه پنهنجي
منڙي ملڪ جي اهڙين قديمي روايتن کي زنده رکندي، سنڌ ۽ سنڌين جي
جا لڄ رکي آهي سا هر سنڌيءَ لاءِ باعث فخر آهي.

ماني جا ملهه ٻيا به گهڻا. سنڌ ڪا سچي نه آهي. هڪ گهرين ته
لک ڏيانءِ. پنجئي آڱريون برابر نه آهن. پر سر سر ڪلا ۽ تجليءَ ۾ فرق
ضرور آهي. ڪي اڳين جهان جي توشي ٺاهڻ لاءِ پيرن فقيرن کي ڪاڌو
ڪارائڻ ۽ ڪارائي پوءِ دعا جا هٿ ڪڍائڻ ته کين بهشت جي ڪا الايمينٽ
ٿئي. ڪي وري اڳين جهان لاءِ نه ترسندي، ڊيگيون ڊمي، مٿن ٿي کڻي،
هن جهان جي مشڪل ڪشا ڪامورن جا وڃي پپ پرين. ڪجهه پاڻو ته
اهڙا به آهن جو جيستائين ڪو ٽيٽر ٽپ يا پرو نه چڙهين، تيستائين سوڻو
هڻين، جو ڪو ٽ ڦڙو نڪرين. ڪي اهڙا سوداگر قسم جا سخي پڻ
آهن، جي پنهنجي پيءُ جي نيٺ ڪنهن پيٽ چئڻي ملان ڪي ڪرڙ
ڪارائيندي ائين پيا ٽڳندا ڄڻ حاتم جي قبر کي لت هڻي اٿائون. ليڪن
آءٌ صدقو انهي پني ڏاڙهيءَ تان، جي هر آئي وئي کي پچ پاڻي پياريندي
نه ذات پچن نه پار پچن نه ٿڌو ڪن، نه ٿورو ڪن ۽ نه وري ڪو اڳين
جهان يا هن جهان جو سودو ڪن. بلڪ جو ڪجهه وٽن آهي اهو آچيندي

هي چون ته:

”اي شڪر الحمد جو مٿو گهريو مڱڻا.“

مهدي شاه جو دستر خوان جملي مقصدن ۽ مطلبن کان مٿي آهي. سائين عمر جي ان موسم ۾ آهي جنهن کي هاڻ نه ڪرسيءَ جي ڪشش آهي ۽ نه اليڪشن جي آس. نه وري کيس ڪو پلاٽ الات ڪرائڻ جي جهوري لڳل آهي ۽ نه وري ڪو پائيپ موڪرو ڪرائڻو آهي. هو پارسا پيرن ۽ گير وڏيرن ۽ ناٺ ڪامورن جو دعاگو ضرور آهي، ليڪن سندن ڪاٿيارو نه آهي. ڇاڪاڻ ته سندس نقطه نظر ”دنيو دنب وڌائيندو ته پٺ پنهنجي ڍڪيندو.“ ڪو ڪنهن جي قيامت ڪو نه ڇڏائيندو. هر ڪا ٻڪري پنهنجي ڦاهي چڙهندي. سائين جي فلاسافي آهي. ته ”ماني مولا جي آهي. دائي دائي تي مهر لڳل آهي. هر ڪو پنهنجو نصيب ٿو ڪاٿي. رزاق جي ڏنل روزيءَ تي سندس ڪا هڪ هٿي نه آهي. پر ٻين جو به حق آهي ۽ پوءِ هي ممڪن آهي ته ٻين جي صدقي شايد مونکي به ٽڪر ملندڙ هجي.“ بابا جو ڪجهه مون وٽ آهي اهو به اتي ئي رهندو. ’رکيو‘ نالو پٽ جو به نه رکان. سڪندر به ٻئي هٿ ڪفن کان ٻاهر لڙڪائي رهندو رهيو. آهي سڀ اکين جو ڍڻو. ڌوڙ جو مسئلو ڌوڙ. اهو ڪونه ٻڌو اٿئي ته تنهنجي اوڙي پياڙي يا ڳوٺ ۾ ڪو انسان بکيو رهجي ٿو وڃي ته توهان تي عاتي ڪاٺڻ حوالو ٿيو پوي.“

سندس مهمان نوازي فقط ماني ڪارائڻ تائين محدود نه آهي. تحفن جي به وٽس ڪا ڪمي ڪانه آهي. هر سنڌي سوکڙي پوءِ لاڙي اجرڪ وڻيئي، نصريوري کيس کپي، هالن جي هندوري تي دل سرڪشي. جي، نه ته هن رلهي تي هر کين، پر جي روڪڙ جي به ضرورت اٿئي. ته، تڏهن به پنج پنجاه ۽ پنج سَو ڏيڻ ۾ سائين ملول مور نه ٿيندو، مطلب ته هٿين خالي نه ويندين. مون پنهنجي اڌ ڪلاڪ جي ملاقات دوران ڏٺو ته ڪن کي بادامين جي شربت ڄا شيشا وڻيا.، ته ڪن جوئر جو اتو ڳنڍ ٻڌي کنيو، ته ڪن جي فرمائش وري پليءَ جي ساڳ تائين محدود هئي. سائينءَ جي سخا جا هيراڪ سوکڙين لاءِ ائين ڌرتو ماري ويٺا هوندا آهن ڇڻ ته سول ڪورٽ کان ضبطي ڪيرائي آيا آهن.

سائين جي توشه خزاني ۾ هر قسم جو ڪچومر حاضر هوندو آهي. جوئر ۽ ٻاجهري جي اتي کان گوگڙن جي ڪچورين تائين، مبادا ڪنهن کي بصر باديءَ ڪنهن کي واڱڻ وائي لڳندا هجن. مهمانن لاءِ پاڇين کان علاوه چٽڻيون ۽ مريه آچار علحده. جي ماني ڪاٺڻ لاءِ تائيمر خير ڪي آهي ۽ ريل چٽڻ واري اٿس ته ماني تفن باڪس ۾ مهمان کي اسٽيشن تي پهچائي ويندي ۽ تفن باڪس سندس سامان ۾ رکيو ويندو. مهدي شاه پاڪستان ۾ شايد واحد مهمان نواز آهي، جنهن جي گهر ۾ بيڪ وقت چالهارو ڪن تفن باڪس يا ادب يا ملاحظه رکيل هوندا آهن ۽ ايترو انداز درماه نئين سر خريد ڪيو ويندو آهي. هيءُ ٻي ڳالهه آهي ته سائين جي مهمانن ۾ ڪنهن به خدا جي بنده اڄ ڏينهن سوڌو تفن باڪس واپس نه ڪيو آهي. ٿي سگهي ٿو ته هو سائين کي رنج ڪرڻ نه گهرندا هجن.

بورچيخاني جو بار اڌ درجن ڪن پانهين تي آهي جي الالفجر سان اتي چلها ٻاري بصر ڪپڻ ۽ اٿو ڳوهڻ ويهنديون آهن ۽ اڌ اڌ رات ٿاڻي واري ڦيري سان ڏيوتڻي ڏينديون رهنديون آهن. گرمي هجي، سردِي هجي. تپندڙ ڏينهن يا برسات جي رات! سائين وٽ لنگر کليل ۽ ماني تيار ملندي. ”هتي اويو مهمان پٽائي پاڻ“ وارو ڪو ليڪو ئي نه آهي. جنهن وقت وڻيئي اڃ. نه تعارف جو ضرور نه تڪلف جي محتاجي. هڪ مهمان سائين کي چيڻيندي چيو ته ”قبلا توکي اهي پانهيون ڏينهن قيامت جي وٽ ڪرائيديون، ڇاڪاڻ ته باه اڳيان بيهندي ۽ ۲۴ ڪلاڪ مانيون ٻوڙ پچائيندي سندن هٿ به سڙي پيا آهن.“ شاه صاحب مرڪندي ورائيس ته ”اها نيڪي ڪندي هٿ سڀني جا سڙندا آهن ۽ هنن جا به سڙيا ته پيا سڙن. جاڙي به جڳ سئين.“

بورچيخاني جو ملاظو ڪندي، اچرج جي ڳالهه هي آهي ته هتي سئي گئس جا ڏهه چلها ٺهيل آهن ۽ ڏهئي برابر ٻرندا رهندا آهن. ڪراچيءَ جي شاهي هوٽل ميٽروپول، ۾ به اٺ ۽ ٻي نمبر ۾ برڪ هوٽل فاروق ۾ ست چلها آهن. هڪ طرف کان ڊيگرن جي رجمينٽ لائين لڳل، ته ڇمچن، ڪپڪيرن ۽ ثقئين جو لشڪر ٻي طرف. ڪنا دانگيون توا

ٿو ٻيون چلهين تي سوار. برنين ڪولن ۽ پيالن پليٽن جو ته ڪاٿو ئي ڪونه آهي. شاباس آهي ڳوٺاڻين مائين کي، جي لنگر جو چرخو چلائينديون ٿيون رهن. مارئي به بنديخاني ۾ ويٺي ورلاپ ٿي ڪيا ۽ ڪو ويٺي ڏيڍ مڻ اتو ته نه ٿي ڳوهيائين. سسئي ڏينهن پهر ٽڪر ٽاڪيو ۽ فقط پير پٿون ٿيس ته رڙيون ويٺي ڪيائين ته ”او مونسان جبل ٿو جاڙون ڪري.“ ليڪن آفرين صد آفرين انهن مائين کي جو سارو ڏينهن ڍور جيان وهندي مهدي شاه جي مانين ۽ ٻوڙن سان ڳن ڏينديون ٿيون رهن!

سائين جون مشغوليون روزه نماز علاوه مهمانن جي خوش آمديد ۽ ٻار پڙچائڻ آهي. پنهنجي اولاد کان بهي نياز آهي، پر پنهنجي عزيزن خويشن ۽ نوڪرن ڇاڪرڻ جو چڱو تهر ساڻ هوندو اٿس. ٻارن جا ولر ورايون ويٺا هوندس. ويٺو ڪين ريجهايندو يا ساڻن رانديون ڪندو. جيستائين نماز جو وقت ٿئي يا وري ڪو بختاور مهمان اچي سهڙي. اچو ملعل جو سنڌي چولو، گليءَ ڌوئل جهولدار سٿڻ، سڌي سادي سفيد مختصر ٽوپي، مٿي تي ۽ سنڌي جتي پيرن ۾. موڪري ڪشادي ڪرسيءَ تي ٽيليفون پاسي ۾ ڪيو ويٺو رهندو ته مبادا ڪنهن دوست جو ماني موڪلڻ لاءِ نياپو اچي. ويهارو ٽيهارو گهر ته اهڙا به آهن جتي سائين جي گهران يا روزانه ڪچو سيڌو ويندڙ آهي يا پڪل ماني. ٻاهرين مهمانن کان علاوه هڪ به ٽولا مقامي مهمانن جا اهڙا به سائين وٽ ايندڙ آهن جي سندس ماني کائي پوءِ سندس ٽيليفون تي لاهور، پنڊي پشاور ارجنٽ ٽرنڪ ڪال ڪري ڏه ڏه منٽ مجلسون ڪري هليا ويندا آهن. سائين جو ٽيليفون بل درماهو منهن جي ماهياني پگهار کان ٻيڻو ٿيڻو ايندڙ آهي ۽ آءٌ ڪو پڻي والو نه آهيان.

ماني ڪارائڻ گڏ سائين پنهنجي ماني ٻارهوئي پرهيز جي، پر چڱي ڪاٺيندو آهي. هي سندس خوش قسمتي آهي جو اڃان سوڌو ڪيس ڪنهن جي نظر نه لڳي آهي. سائين ويٺو مشڪندو ۽ مرڪندو، اگر ڪراڙو ٿيڻ واقعي هڪ آرٽ آهي ته شاه صاحب هڪ بهترين آرٽسٽ آهي. اسانجا ٻيا وڏڙا سٺ ٻاهڻ ۾ اچڻ بعد، اهڙا تڪ ۽ تيسي باز ٿيو پون جو سائين ڳالهائڻ ته درڪنار پر اسلام عليڪر چوڻ تي به گارين کان

بچڻ هڪ مشڪل معاملو آهي. سائينءَ سان مذاق ڪيو، چٿرون ڪيو، ۽ هنج ۾ ويهوس ته به ويٺو ٽهڪ ڏيندو.

ٻڌو اثر ته سائين ڪتا به پاليندو آهي. ٿي سگهي ٿو. هي هڪ لازمي چيز آهي. جنهن انسان جو هر انسان سان ايترو اُٺس هجي ته هي ڪيئن ممڪن آهي ته هو انسان جي بهترين جاندار دوست کي نظر انداز ڪري سگهي ٿو. ٿي سگهي ٿو ته مهدي شاه ۾ اهڙيون ٻيون به ڪي خاميون هجن. ضرور هونديون. آخر ته هو انسان آهي. هر انسان خطا جو گهر آهي ۽ خطا کان خالي فقط الله جي ذات آهي ۽ سائين ذات جو سيد آهي. ليڪن قسمر مونکي سڄي سيد جو، ته مونکي منجهس ڪا ڪوتاهي نظر نه آئي. شايد آهي پسي سگهن جن جي اکين تي الٽا چشما پيل هجن. جيستائين سندس نج سون جي دل، سنڌ ۽ سنڌين لاءِ بي پايان والهاڻه محبت ۽ هر مهمان جي دل جي خلوص سان خدمت جو تعلق آهي ته سائينءَ تاجي پيٽي پٽ آهي. مونکي ته سائين، سڄي ڳائي گهه ۽ سڄي خالص ماڻهي کير مثل هڪ نج ۽ سڄو سنڌي نظر آيو.

درياهي گهوڙو

اوهان ضرور اهڙا ماڻهو ڏٺا هوندا جي اڪثر اوقات پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندا رهندا آهن. ڪي وري پالتو جانورن سان، پهرن جا پهر ائين پيا گفتگو ڪندا رهندا، ڄڻ ته ورهين جا وڇڙيا مليا آهن. مامو خانو بگيءَ وارو، مون پنهنجي اکين ڏٺو ته پنهنجي گهوڙي سان، مالش ڪندي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه ته مامو رب بخشيش آفيم ڌڙو واپرائيندو هيو. پر مون ته اهڙا به الله جا بنڊا ڏٺا ۽ ٻڌا جي درياه سان ڳالهائيندا آهن ۽ وري جواب لاءِ ائين ڪن ڏيئي ٻڌندا آهن، ڄڻ کين سندن سوال جو جواب ملي رهيو آهي. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن ۾ اڄ ڪلهه ڪو جيئرو جاڳندو نه هجي ها ته شايد پڙهندڙ ائين وسهن ها ته لکندڙ ڪنڊ ٿو کائي. شڪر آهي جو اهڙن انسانن ۾ هڪ عدد ڊاڻو ڪڍو اڃا سوڌو حال حيات آهي، حالاتڪ هو جهور ڪراڙو ٿي چڪو آهي ۽ سندس هٿ پير ۽ ڪنڌ مسلسل ڏڪندا ٿا رهن. پر سندس درياه سان دوستي ۽ برادري اڃا سوڌو دائر قائم آهي. پنهي جا دوستانه ۽ برادرانه تعلقات اڄ ڏينهن تائين اُهي ئي آهن، جي اڄ کان سٺ سال اڳ هئا.

نالو غلام رسول ذات جو ملڪ، ضلع جيڪب آباد جي تعلقي ڪشمور جي هڪ ننڍڙي وانڍ جو رهاڪو آهي، جا بستتي درياه جي ڪڇي ۾ آباد آهي. درياه جي وانڍ سان ايتري ويجهڙائي آهي، جو اڪثر چيو ويندو آهي ته درياه جو پاڻي وانڍ وارن جي چائنٺ چمندو ٿو رهي. شڪر الحمد الله جو اهو معاملو چَمَ چَمَ تائين محدود آهي، ورنه جيڪڏهن درياه پاڪر پاڻ لاءِ اڳيرو ٿئي ته پوءِ خداخواستو وانڍ جي

وجود لاءِ ٿي خطره پيدا ٿي پوي. غلام رسول جو درياه سان رشتو ۽ ناتو، پال جتيءَ جي زماني کان شروع ٿيو. جڏهن سندس منڙي مرحومہ امڙ درياه ڪناري ڪپڙا ڌوئيندي هئي ۽ پاڻ ڪنڌيءَ تي لڌڙي جيان پيو منجهس تڙگندو رهندو هيو. ڪجهه وڏڙو ٿيو، ته وانڍ جي پين هر عمر چوڪرن سان گڏ سندس راند روند ۽ ورونه پڻ درياه جي اوسي پاسي وارن سرن ۽ ڪانهن جي ٻوڙن سان ٿيندي رهندي هئي. جڏهن اڪيلو يا دلگير ٿيندو هو ته پهرن جا پهر ڪنڌيءَ ڪناري ويهي، درياه جي وهڪري کي گهروڙي ڏسندو رهندو هيو. پاڻيءَ سان سندس والهانه محبت هئي ۽ هو درياه جي موج مستي کي ڏسي ائين پيو خوشيءَ کان تڙندو رهندو هيو، جيئن ڪا پهريائت ماءُ پنهنجي ننڍڙي پٽ کي ٽپائينگ ڏيندو ڏسي ٿرندڙ آهي ۽ سندس هر انگ جي حرڪت تان وار وار صدقي ويندي آهي. هيءُ خبر غلام رسول کي به ڪانه هئي ته درياه سان سندس ڳوڙهي نسبت ڪهڙي سبب هئي؟ آخر هو ڪو فيلسوف ٿورو ٿي هيو، جو ويٺو قدرت ۽ قسمت جا ڦورا ڦولهجي. هو سادو سودو مسلمان ماڻهو هو ۽ کپس ڪهڙي خبر ته درياه جي وهڪري، وقت ۽ زندگيءَ جي گذر درميان چوليءَ دامن جو آبدي رشتو هيو ۽ ٿلهي ليکي ٿيئي هڪ هوا.

آخر ڪار غلام رسول اڄ ننڍو سپان وڏو تانجو اچي جواڻ ڄماڻ ٿيو. وقت گذرندو رهيو ۽ درياه بنست جي کيس ڊپ ڊاءُ ڏنا ويا هئا ۽ جي وچوارن غلط فهميون پيدا ڪيون هيون، سي ختم ٿينديون رهيون. آخر پيار جو اهڙو مرحلو به آيو، جو غلام رسول جو اڪثر واندو وقت درياه جي قريت ۾ گذرڻ لڳو. هي اهو زمانو هيو جو غلام رسول پنهنجي اندر جا راز درياه سان وڌي واکي سلڻ لڳو. ٿورڙي ئي عرصي اندر درياه به پنهنجي دستوري حضور شرمي ڇڏي. ساڻس سور سلڻ جو سلسلو شروع ڪري ڏنو. هاڻ ٻنهي درميان حجاب ختم ٿي چڪو هيو ۽ غلام رسول، جيئن گونگي جي ٻولي گونگي جي ماءُ سمجهندي آهي، تيئن درياه جي هر رمز ۽ راز کي پروڙڻ لڳو.

هوئن به هيءُ هڪ حقيقت آهي ته سنڌ ۽ سنڌين جو سنڌو درياه سان رت جو رشتو آهي ■ هئڻ به گهرجي. ڇاڪاڻ ته سنڌ جو جد امجد ۽

معمار آهي ٿي سنڌو. سنڌوءَ ڪروڙها تن لٽ جا دور دراز مفاصلن کان آڻي، هن ملڪ کي بڻايو ۽ هر سال ڏکا ڏيئي سمنڊ کي اڳيرو ڀڄايو. نه فقط سموري سنڌ جي تعمير ڪيائين پر سنڌ وارن جي گذر سفر جو ذمون به پاڻ تي ڪيائين. آمريڪن ايد ته آڻي ڪالهه، هيٿيون صديون سنڌ کي ڪنهن ٿي پاليو؟ شايد اهو ئي سبب هيو جو سنڌين جو اوائلي ۽ اولين ڌرم هيو ”پاڻيءَ جي پوڄا“ ۽ پوڄارين کي ”درياه پنتي“ سڏيو ويندو هيو. اڄ ڏينهن سوڌو ”درياه پنتين“ جا آثار موجود آهن، لال بکر، زنده پير ۽ ساڌ هيلو ان دور جا آمر يادگار آهن. هاڻ به اڳوڻي زماني جيان سنڌوءَ کي ”درياه شاه“ يا خواجه خضر جا لقب القاب ڏنا ويندا آهن. انهن پاڻيءَ جي پوڄارين وارن مندرن ۽ مڙهين جو سينگار ڪو بت يا مجسمو نه هوندو هيو. خالي ڏيورو پر پاڻيءَ وچ ۾. لس هيلي ۾ اڃا سوڌو اهڙا ڏيورا موجود آهن جن ۾ ديوار تي فقط هڪ بزرگ انسان جي تصوير چٽيل آهي جو مڇيءَ تي سوار آهي.

خود منهنجي سانڀر ۾، مون کي ياد آهي ته ڪيترن ماڻهن جا نالا درياه خان ۽ دريانو مل تائين محدود هوندا هئا، اسان جي ڳوٺ ۾ فقط هڪڙي ماڻهوءَ جو نالو سمندر خان هيو. اهو به هن ڪري جو سندس پيءُ جي پنهنجي پاڙيسري درياه خان سان دشمني هئي ۽ ان کي نڀڄو نواڻ لاءِ پنهنجي پٽ تي سمنڊ جو نالو رکيو هئائين. اهي زمانا ته پنهنجي جاءِ، پر اڄ به ڪو سنڌي مهيني ماسي جڏهن ڪنهن خوشيءَ جو اظهار ڪندو آهي ته اهو به ”وهواه“ چوڻ سان يعني وه واه.

پر وقت جا وارا نيارا آهن. ڪا شيءِ هڪ برج تي نه ٿي رهي. وقت سدائين پيو سانڍي جيان رنگ روپ مٽائي. زماني جي ڦيرين گهيرين سبب اهي درياه پنتي ڪجهه مري ڪپي ويا ۽ بقايا ڪجهه وري لڏي ويا. درياه ۾ اتي جا ڏيڻا ٺاهي تيل ۽ وٽ وجهي کين روشن ڪري پاڻيءَ ۾ تاريندا هئا. شوراٽرين تي درياه خواه سندس واه ۽ واهين تي ميلالڳندا هئا. رات جو سنڌو درياه جي آسمان سان چٽاڀيٽي ٿيندي هئي ته ستارن جون لائون مٿي گهڻيون يا ڏيڻن جون لائون هيٺ گهڻيون. نه فقط پاڻيءَ جي خالي پوڄا ٿيندي هئي، پر درياه جي مخلوق جي پڻ خاصي

خاطر تواضع ڪئي ويندي هئي، کڳن ۽ گندڻن کي اتو ڳوهي ڳوڙهيون
 ٺاهي کين روزانه راشن سڀلاءِ ڪيو ويندو هئو. واڳن ۽ سيسرن کي پڪرا
 ڪهي کارايا ويندا هئا. دعوتن جي ڌور هن حد تائين هوندي هئي، جو
 پلو سمنڊ کان هلي درياه داخل ٿي سڌو زنده پير تائين سکر ۾ سلام لاءِ
 وارد ٿيندو هيو. بابي مرحوم ٻڌايو هير ته سندس ڏينهن ۾ سنڌ جا
 رهاڪو درياه جي لپٽ کي به دهلن دماڻن ۽ شرنائين سان آڃيان ڪري
 اڳيرو سوريندا هئا. توڙي جو درياه پنٿي لڏي ويا پر اتان به هاڻي سندن
 غوغاءُ هي ٿو ٻڌڻ ۾ اچي ته:

گنگا جمنا امرت امرت

پر تنج ته پنهنجي سنڌو آهي.

(شيار)

اڄ قصو اور آهي. درياه آهي، پر دريائن مل لڏي هليو ويو جو درياه
 جو پوڄاري هيو. باقي رهيو دريا خان. اهو پاڻ خان، هاڻ ان جي درياه سان
 دوستي ڪيئن ٿئي؟ ان ڪري جڏهن تنجائي هليا ويا ته هاڻ گهڻا ڪير
 ڏٺي؟ اسان کان درياه دلي ٿي ختم ٿي وئي. کڳا ته درڪنار پر ڪوپاڙي
 وان کي ٿي ٽڪر ڳپو ڪونه ٿو ڏئي، حالاتڪ اسان جي سهڻي سائينءَ جي
 حديث آهي ته جيڪڏهن اوهان جي پاڙي اوڙي ۾ ڪو بڪايل موجود آهي
 ته اوهان تي ماني حرام ٿي وڃي ٿي. خير، مقصد هيو هي چوڻ، ته رفته
 رفته درياه ۽ سنڌين درميان شڪر رنجي پيدا ٿي. ٿي سگهي ٿو ته ڪن
 چغلخورن ايتيون سبتيون ڳالهائون ڪري ڌرين درميان غلط فهمي پيدا
 ڪئي هجي. يا وري درياه کي برغلايو ويو هجي. ڪن جو هي چوڻ آهي
 ته ”سهڻيءَ“ جي پاراڻي وڃي هڻي هنڌ ڪيو ۽ درياه کي جي ڌمڪيون
 ڏنيون هئائين ته ”درياه توڙي دانهن ڏيندس ڏينهن ڏينهن ڏينهن جي.“ ان بعد
 ٻنهي جا تعلقات اهي نه رهيا جي اصل کان هئا. هاڻ ته سنڌين به درياه
 سان بائڪاٽ ڪري ڇڏي آهي ۽ سندن درياه سان واسطو فقط محرم جي
 تابوتن نارڻ تائين محدود آهي.

پر غلام رسول تي سنڌو ۽ سنڌين جي گهرو لڙاين جو ڪو اثر ڪونه پيو. هو درياه سان ”تومن شدر ۽ تومن شديءَ“ واري اصول تي هميشه کير کنڊ رهيو. جوانيءَ ۾ جڏهن غلام رسول کي هيءَ ضرورت پيش آئي ته پنهنجي گذر سفر لاءِ ڪونه ڪو ذريعي معاش تلاش ڪري، ته هن درياه کان دور رهڻ جو وڇوڙو برداشت ڪرڻ کان هي بهتر ڄاتو ته اهڙو ڪاروبار ڪيو وڃي جو پريت به رهجي اچي ۽ پيٽ گذران لاءِ پورهيو به ٿيندو رهي. ان آچار آبپاشي جي کاتي ۾ بطور بيلدار جي وڃي ڀرتي ٿيو ۽ کيس مقامي طور درياه جي ڪنڌي ڪنارن وارن بندين جي سار سنڀال تي مقرر ڪيو ويو.

ملازمت دوران جڏهن غلام رسول کاتي جي عملدارن سان لهه وچڙ ۾ آيو ته تڏهن کيس خبر پيئي ته اهي سڀ انجیر حقيقت ۾ درياه جي خلاف هئا ۽ سندن درياه ۾ ڪا خاص دلچسپي يا ساڻس همدردي ڪانه هئي. هنن هميشه درياه کي هڪ خطرناڪ ۽ خوفناڪ اڙدها جيان ئي تصور ڪيو ۽ سدائين کيس نيچو نوائڻ لاءِ سازشون ٿي ڪيائون. ڪن درياه کي بندين جي قيد ۾ چوڪنيو جڪڙي بي بس بڻائڻ ٿي گهريو، ته ڪن وري سندس پاسا چيري سندس سيني ۾ پٿر سيمنت ۽ لوهي سيخون هڻي کيس لولو لنگڙو ڪرڻ ٿي چاهيو. غلام رسول هر موقعي تي وجهه وٺي انهن درياه جي بدخواه ۽ بي خبر عملدارن کي درياه سان دوستي رکڻ ۽ کيس پيار ذريعي گهيتارڻ لاءِ مشورا ڏيندو رهيو. پهريون ته کيس ٻڌو اڻٻڌو ڪيو ويو، ليڪن بعد ۾ جڏهن سندس صلاح مصلحت موزون ۽ مناسب سمجهي وئي ۽ سندس ڪيل اڳ ڪٿيون سو فيصد صحيح ثابت نڪتيون ته پوءِ سندس راءِ کي وزن ڏيڻ لڳا. هو حيران پريشان هئا ۽ هي سمجهڻ کان قاصر هئا ته هي ڇٽ ماڻهو درياه جي راز ۽ رمزن کي ڪيئن ٿو سمجهي؟ ڪين اها ٻاهور ٿي نه هئي ته غلام رسول روزانه درياه سان مجلسون ڪندو هيو ۽ درياه کيس پنهنجي اوثاين ۽ پوڻاين ۽ پروگرام کان آگاهه ڪندو رهندو هيو. غلام رسول اهي خبرون چارون انجنيرن اڳيان عيان ڪندو رهيو جي اڳواٽ جوڳا تدمر کڻي بندوبست رکندا هئا، جنهن ڪري درياه مجبور ٿي پوندو هيو ۽ سندن مرضيءَ مطابق سندن رٿيل راه

تي هلڻ شروع ڪندو هيو. حالاتڪ درياه ڪو اهڙو مت جو موڙهو ڪونه هيو، جو کيس خبر نه پوي. کيس اها ڪڙڪ اڳيئي پئجي چڪي هئي ته سندس راز ڪير ٿو افشان ڪري. پر ياري جي لڇ رکڻ خاطر ڪڏهن به ساڻس ڦورو نه ڦوليائين ۽ نه وري ڪڏهن پلجي به غلام رسول کي ڪا ميار يا مهڙو ڏنائين، آخر يارن سان ڪهڙا ليڪا هئا.

مرحوم محمد موسيٰ سنڌ جو ناميارو چيف انجنيئر غلام رسول کي نه فقط سڃاڻندو هيو، پر سندس اهليت ۽ کيس درياهي علم هئڻ واري صلاحيت کان بخوبي آگاه هيو. مرحوم، غلام رسول جي خدمتن جو قدر ڪندي کيس اضافو ڏيئي کيس بيلدار کان اوررسيئر مقرر ڪيو.

غلام رسول گهڻوئي ڏانهن ڪوڪون ڪيون ته ساڻن آڻا پڙهيل ۽ ڪورو ڄڻ آهيان، پر محمد موسيٰ مرحوم کي خاطري هئي ته هو گهڻن پڙهيل ڄڻ انجنيئر کان وڌيڪ قابل ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو هيو.

غلام رسول کي اوررسيئر مقرر ڪري، مٿس هي ڪم رکيو ويو ته هر سال هو درياه ۾ هلندو رهي ۽ دريا جي رخ رواج، سندس طبع جي هر موڙ ۽ موڙ جو جائزو وٺندو رهي. ۽ اهڙي سالياني رپورٽ کيس ڏيندو رهي. ان ڪم جي سلسلي ۾ کيس هڪ نويڪلي پيڙي ڏني ويئي جا سواريءَ علاوه سندس جاءِ رهائش پڻ هئي. هر سال غلام رسول پيڙي ذريعي درياه جو اُپارو رخ هلندو رهيو. صبح شام، تنهن ٿڌيءَ، سيارو اونهارو غلام رسول درياه داخل هوندو هيو. اڃا اڄ شريف، سپان منڻ ڪوٽ ۽ پرينهن پنجنند، اهي سندس واهيرا ۽ ٿاڪ هوندا هئا. پورا ڏه مهينا غلام رسول درياه جا گهٽ گهير ۽ سندس وهڪري جا لاه ڇاڙها پيو نظر مان ڪڍندو هيو ۽ نديءَ جي رخ جا، نقشي واري ڪاغذ تي، ڏنگا ڦڙا ليڪا پيو ڪڍندو هيو. يارهين مهيني واپس موٽي ڪشمور وڙندو هيو ۽ عملدارن کي پنهنجي ورتل جائزي کان آگاه ڪندو هيو. ان رپورٽ ۾ غلام رسول هي خبر پڻ ڏيندو هيو ته ايندڙ سال درياه جو وهڪرو ڪهڙي رخ ۾ زور وٺندو، ڪهڙي ڪناري ڏانهن لٽ ڇڏيندو، ڪهڙي پاسي کان پائندڙ ڪندو ۽ ڪٿي ڪٿي سندس کاڌ جون علامتون ظاهر ٿينديون. اهڙي حال احوال آڌار کاتي جا عملدار عملي طور قدم

ڪٽندا هئا. انديشو ڏيکاريل جڳهن تي بند مضبوط ڪيا ويندا هئا ته ڪٿي وري بندن پٺيان منگليون پيا ٺاهيندا. وهڪري جي زور ڀڃڻ لاءِ ۽ ڪنارن جي کاڌ روڪڻ لاءِ پٿر جا ٽڪندا ٿل (Spus) ٺاهي اڳواٽ اهڙو انتظار رکندا هئا جو درياه جي زور زبردستيءَ جو ڪو اثر نمودار نه ٿيندو هيو. اهڙن انيڪ اپاون وٺڻ ڪري درياه جي غصي، غضب ۽ لبت پيٽ جو مناسب ۽ جوڳو علاج توت عمل ۾ اچي سگهندو هيو ۽ سنڌو ندي خير صلاحين ۽ ساڻ چئن تڪبيرن جي، صلح سانت سان ڪيٽي بندر پنهنجي ساهري گهر وڃي رسندي هئي. نديءَ جي اهڙي چڱي چال چلت باعث هر سال سنڌ جي انجنيرن کي شاباس ملندي هئي ۽ سندن انجنيري فن جي ملڪان ملڪ هاڪ هوندي هئي. اها غلط فهمي اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي ته اسان جي سنڌ جا انجنير نهايت قابل ۽ هوشيار آهن ۽ کين درياه جي رڳ رڳ ۽ رڳن جي بلڊپريشر ۽ ٽيمپريچر جو پورو علم آهي. حالاتڪ ڪاميابيءَ جو سهرو غلام رسول جي سر تي هيو. ۱۹۴۲ع جو واحد سال هيو جو ڪنهن غلط فهميءَ باعث غلام رسول جي اندازي ۽ اڳ ڪٿين کي ڪا اهميت نه ڏني ويئي ۽ سندس رپورٽ کي نظر انداز ڪيو ويو. ان جو نتيجو هي نڪتو جو، نديءَ جي تباهيون ۽ برباديون ٻوڏ ۽ پائيندڙ ذريعي سنڌ ۾ آنديون، ان جو پتو انهن کي هوندو جي درياه جي لپيٽ ۾ آيا هوندا.

۱۹۷۲ع ۾ غلام رسول کي رٽائر ڪرايو ويو ان ڪري ۷۳ واري ٻوڏ البت سنڌ وارن کي مهانگي پئي. جيڪڏهن فقط ساڻس صلاح مصلحت جو سلسلو ٿي جاري رکيو وڃي ها تاهه به شايد ڪافي وقت سر بچاءُ ٿي سگهي ها. مصيبت هي آهي جو هاڻي جيئري لهي لڪ ۽ مٽي سندس بها به لڪ! انجنيرن لاءِ جي درياه چڙهي تڏهن به نعمت، وري جي ٻوڏ ڪري ته پوءِ نلي چاندي. هر ٻوڏ وقت به ٻوڏون عمل ۾ اينديون آهن، هڪ پاڻيءَ جي جنهن ۾ ماڻهن لاءِ آزار ٿئي ۽ تباهي اچي ۽ ٻي رين ۽ نوتن جي ٻوڏ، جا انجنيرن جي ائڊريس پڇائيندي سندن گهرن ۾ رسندي رهي ٿي. غلام رسول کي گهر ويهاري ۽ سندس ڪو جاءِ نشين مقرر نه ڪري هڪ اهڙي قسم جو خال پٽا ڪيو ويو آهي جو هاڻ اسان کي درياه

جي ارادن جي اڳواٽ خبر چار پوڻ ناممڪن آهي. هن چوڻ ۾ هي شڪايت جو مطلب نه ڪڍيو وڃي ته ڪو غلام رسول کي پڳ ٻڌائي وڃي يا سندس خدمتن جو قدر ڪري کيس انعام اڪرام ڏنو وڃي. هرگز نه. نيڪي ڪندي هٿ هر هڪ جا سڙندا آهن ۽ غلام رسول ڪو مٿان ته نه لٿو آهي جو سندس قدر قيمت ڪئي وڃي. ٿي سگهي ٿو ته ائين ڪرڻ سان اسان جي انجنيئر جو رڪارڊ خراب ٿي پوي.

مقصد هي آهي ته اهڙي قسم جي ماڻهن جي تلاش ڪئي وڃي يا ترغيب ڏيئي اهڙا انسان تيار ڪيا وڃن، جي درياه جي وضع قطع ۽ طبع کان واقف ٿين ۽ اهڙو پروگرام اڳواٽ رٿين جيئن سنڌ جا باشندا پنهنجي ٿي محسن جي مستيءَ جو شڪار نه بڻجن، جيئن گذريل سال ٿيو. درياه جو ڪجهه ڪيو آهي ان لاءِ کيس ڪو مهڻو يا ميار ڏيئي نه ٿي سگهجي. انجنيئر کي هي وڏي غلط فهمي آهي ته هنن چوڻ تي بند ٻڌي درياه کي جڪڙي قابو ڪري ڇڏيو آهي، شايد هن ڪري جو هنن درياه جون نه اهي ڳاڙهيون اڪيون ڏٺيون آهن ۽ نه وري درياه جي تواريخ يا سندس شجري کان ٿي واقف آهن.

غلام رسول جو طريقو عجيب و غريب آهي. هو چونڊو آهي ته ”سندو“ دنيا جي جملي درياهن کان مختلف مزاج درياه آهي. هو نه فقط درياه جي جاگرافي ۽ تواريخ کان بخوبي آگاه آهي، پر کيس سندس هر وروڪڙ ۽ هر گهٽ گهير جي پوري معلومات حاصل آهي. هو سندس هر نخري ۽ نازڪ مزاجي جي نبض سڃاڻندو آهي. سندس دعويٰ آهي ته سنڌو پيار سان ضابطي ۾ اچي سگهي ٿو ۽ زبردستيءَ سان هرگز نه. کيس گهيتاري سندس دل وٺي مٿس براجون ٺاهيو. سندس پاسن ۾ شڪاف ڏيئي واھ وهايو ۽ سندس پيٽ کي پٿر ٻڌي سندس وهڪري کي موڙيو. پر پيار، عقل ۽ ادب سان. پر هڪواري توهان تڪڙ ڪري پنهنجي هلندي هلائي ۽ خدانخواستہ هڪواري درياه بگڙيو ته پوءِ ٻانهو ۽ ڌڻي . . . اڳ، جڏهن درياه رُسنڌو هيو ۽ پنهنجو پيٽ ڦيرائيندو هيو ته سنڌ جو اهو سمورو پاسو هڪدم سُج ۽ بربٽ بيبان ٿي ويندو هيو ۽ ان رخ جي تهذيب ٿي ختم ٿي ويندي هئي. اهوئي سبب آهي جو هيل سوڌو سنڌوءَ

پنهنجا ايترا پيٽ ڦيرايا آهن جو اڄ سوڌو اسان ايترا ڪپڙا به تبديل نه ڪيا آهن. سندس ڪاوڙجڻ ۽ رسڻ ڪري جا تباهي ۽ بربادي عمل ۾ آئي آهي، ان لاءِ سنڌ جي تاريخ جي ورق گرداني ڪيو ته اوهان کي خبر پوندي ته گهڻين ويهين سئو ٿيندو آهي. جي اڄ سنڌ ۾ اڻ ڳڻيا اجڙيل قتل، ڪنڊهر ۽ قتل شهرن جا آثار موجود آهن ته اهي پڻ سهڻي سنڌو جون موسمي مهربانيون آهن. بهتر ٿيندو ته پنهنجي بچاءُ خاطر ۽ سنڌ کي تباهيءَ کان پاسي رکڻ لاءِ غلام رسول ميدان عمل ۾ آندا وڃن. سندن قدر ڪيو وڃي ۽ جڏهن سندن وقت پورو ٿئي ۽ سندن جاءِ نشين مقرر ڪيا وڃن ته جيئن درياه ۽ درياهي رهاڪن جو دوستانه رشتو درياهي گهوڙن ذريعي زنده ۽ پائنده رهي.

علي احمد بروهي

جامعہ جامعہ پورٹ پورٹ

نیو فیلیڈس (224)

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڀرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته پلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ ايارَ علمَ، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سٽَ، ڀُڪارَ سان
تَشبيهِه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابلَ بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيتَ آهي، هي بَمَ- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيتَ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چمَ جو ساٿي آ -

ان حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رُڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)